

Kongens reise til det ytterste nord

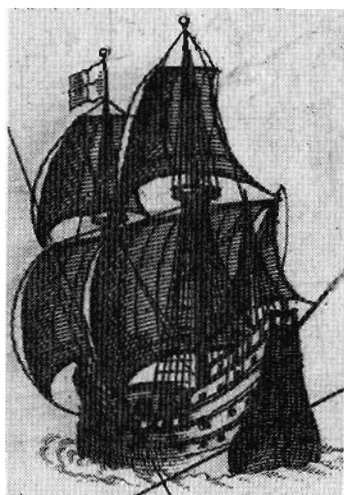

Dagbøker fra
Christian IVs tokt til
Finnmark og Kola i 1599

Ravnetrykk

Kongens reise
til det
ytterste nord

Rune Blix Hagen og Per Einar Sparboe (red.)

Kongens reise til det ytterste nord

*Dagbøker fra Christian IVs tokt til
Finnmark og Kola i 1599*

RAVNETRYKK

Dette elektroniske dokument er en bearbejdet og delvis utvidet versjon av den trykte boka, Ravnetrykk nr. 33 (se nedenfor),
Kongens reise til det ytterste nord. Dagbøker fra Christian IVs tokt til Finnmark og Kola i 1599 (Tromsø 2004).

Kildeskriptet i original språkdrakt finnes som egne elektroniske filer også sammen med dette dokumentet i Munin på

<http://hdl.handle.net/10037/959>

Kildeskriptet som ligger til grunn for den moderniserte utgaven vil bli tilgjengelig på

http://www.ub.uit.no/ub_pres/ravnetrykk/ravn33-kilde.htm

Ravnetrykks utgivelser:

http://www.ub.uit.no/ub_pres/ravnetrykk/index.htm

Takk til Norsk kulturråd for støtte til prosjektet.

Universitetsbiblioteket i Tromsøs skriftserie

Ravnetrykk

Nr. 33

Skrift: Garamond 11.5/14

Gjøvik Trykkeri A.s., Gjøvik 2004

ISBN 82-91378-39-8

ISSN 0804-4554

Innhold

Forord	vii
<i>Rune Blix Hagen</i> Kong Christian IVs tokt til det ytterste nord i 1599 - Bakgrunn og konsekvenser	1
De mange avskriftene - Om oversettelsen og kildene	28
<i>Jonas Carisius</i> Christian IVs reisetur til Norge og Vardøhus i Finnmarken	32
<i>Sivert Grubbe</i> Kongens sjøreise	62
Marinefartøyene som deltok i toktet mot det ytterste nord	84
<i>Hans Olsen</i> Kjære Sivert Grubbe	88
Bergenhus lensregnskap 1599	92
<i>Helge Salvesen</i> Handelsinteresser og konflikter i Norden 1560 – 1720	105
Personregister med korte biografiske opplysninger	129
Stedsnavnregister	139
Ordforklaringer til Carisius og Grubbe	144

Forord

Da Christian IV av Danmark-Norge seilte nordover i 1599, hadde han med seg to medarbeidere som begge førte dagbok under toktet. Det er disse to dagbøkene som utgjør hovedtyngden i denne boka. Å tilrettelegge gamle kildeskrifter for publisering tar tid. Arkiver og bibliotek skal undersøkes, gotisk skrift skal tolkes, transkriberes og overføres til moderne språk, ulike skrifter skal kontrolleres med hverandre og avskrifter skal tidfestes. Hvis et slikt arbeid skal lykkes, er man avhengig av tålmodighet hos dem man søker råd hos. Siden vi begynte arbeidet med reiseberetningene fra 1599 i slutten av 1998, har vi mange å takke for hjelp. Virkelig fart i arbeidet ble det da Norsk kulturråds faglige utvalg for kulturvern støttet prosjektet ved å bevilge penger til transkribering i februar 2000. Prosjektet har latt seg gjennomføre ved hjelp av velvilje og stor generøsitet hos en rekke personer knyttet til kulturverninstitusjoner i Danmark og Norge. Vi vil særlig takke Bruno Svindborg ved håndskriftsamlingen ved Det kongelige bibliotek i København, Gerd Mordt ved Nasjonalbibliotekets avdeling i Oslo og Tor Weidling ved Riksarkivet i Oslo. Den vennlighet vi er blitt møtt med av personalet ved Statsarkivet og Universitetsbiblioteket i Tromsø, har også vært av stor betydning for framdriften.

Innledningen til boka har vært lest og kommentert av Lars Ivar Hansen, Tom Kristiansen, Øystein Rian, Jens Petter Nielsen, Erik Opsahl, Helge Salvesen, Sigmund Nettet og Hilde L. Jåstad. Vi har satt stor pris på deres innsiktsfulle merknader, som vi så langt som mulig har tatt hensyn til i den endelige versjonen. Innledningen har dessuten vært til debatt på et forskningsseminar ved Institutt for historie i Tromsø. Her fikk vi mange nyttige innspill som har vært av betydning for det ferdige produktet. Johan Anton Wikander har velvillig hjulpet oss med lokalisering av eldre stedsnavn langs Norges kyst. Vi ønsker også å takke Helge Salvesen for å ha gitt oss anledning å trykke en av hans artikler som kaster lys over den nordiske politiske sammenhengen rundt Christian IVs reise nordover i 1599. Mark Ledingham skal ha takk for å ha oversatt det engelske sammendraget. Med sine spesialkunnskaper i eldre nederlandsk kartografi har vi hatt nytte av Lammy Benedictus i forbindelse med nederlandske stedsnavn og oversettelser av karttekster. Til slutt en spesiell takk til Sigmund Nettet for all assistanse og imotekommenhet underveis. Han har dessuten ansvaret for bildene i boka.

Tromsø, oktober 2004

Rune Blix Hagen

Per Einar Sparboe

Rune Blix Hagen

Kong Christian IVs tokt til det ytterste nord i 1599

Bakgrunn og konsekvenser

I løpet av tre vår- og sommermåned i 1599 ledet den unge dansk-norske kongen *Christian IV* (1577-1648) en oppsiktsvekkende og dramatisk ekspedisjon nordover langs kysten av sitt langstrakte norske rike. Ferden gikk til Vardø og deretter et stykke østover langs Murmankysten av Nord-Russland. Både i sin samtid og i ettertid framsto denne reisen som et meget dristig prosjekt og et uhørt vågestykke - kanskje den mest farefulle ekspedisjon som noen europeisk monark hadde lagt ut på. Hans modige bragd står fram som uttrykk for et regime som skulle bli epokegjørende i norsk historie, ikke minst i nordnorsk sammenheng. Kongen seilte til sitt nordrike med en flåte som utgjorde nesten halvparten av orlogsskipene i datidens fellesmarine. Kongen hadde selv valgt ut skipene som skulle delta på ferden, skip som var kjent for sine gode seileregenskaper og kraftige artilleri. De fleste skipene var utstyrt med flere titalls kanoner. Hans Majestets livsskip representerte alene en anselig ildkraft på hele 44 kanoner. Denne nye hurtigseilende og meget sjødyktige fregatten hadde fått navnet Victor. Navnet betyr seierherre, og på skipets akterspeil sto det malt "alltid seirende over havet".

Formålet med toktet var å rense "Hans Kongelige Majestets strømme" for sjørøvere, fribyttere og andre som seilte øst- og nordom Vardø uten å ha betalt toll eller innløst seilingspass. Overfor de europeiske landene ville Christian Kwart demonstrere at flåtestyrke betydde militær sjømakt. Den dansk-norske armadaens opptreden på den nordre flanke for godt og vel fire hundre år siden var ei kraftfull markering overfor andre europeiske stater av hvem som hadde herredømmet over sjøterritoriet i nord. Suverenitetshevdelsestoktet framsto dessuten som et utvetydig svar på svenske og russiske utfordringer omkring retten til land og skatt på Nordkalotten. Denne skjellsettende ekspedisjonen til de nordlige breddegrader var Christian IVs første store utenrikspolitiske initiativ. Den ga da også gjenklang over store deler av Europa og markerer derfor den dansk-norske kongens inntog som betydningsfull og respektinngytende aktør i europeisk storpolitikk de kommende tiårene. Kystvakttoktet i 1599 bidro også til å gjøre det nordlige Fennoskandia til et brennpunkt i Vesteuropisk sjøfartspolitik.

DE TO REISEBERETNINGENE

Fra det tre måneder lange toktet til Nordishavet foreligger det to reiseskildringer. De to dagbøkene er ført av kongens nære medarbeidere, *Jonas Carisius* (1571-1619) og *Sivert Grubbe* (1566-1636). Med sin sentrale posisjon i det dansk-norske forvaltningssystem er de begge betydningsfulle aktører i den politiske beslutningsprosessen i forkant og etterkant av 1599-toktet. Etter nedtegnelsene å dømme virker det som om kongen selv hadde pålagt de to å gjøre notater underveis. Dagbøkene utfyller hverandre godt og framstår som informative vitnesbyrd om et tidstypisk, men likevel spesielt orlogstokt på slutten av 1500-tallet.

Sivert Grubbe er tydeligvis den som står kongen nærmest. Han gir da også et godt tidsbilde av en ung og ambisøs monark. Av enkelte er Grubbe blitt beskrevet som en bedre forfatter enn diplomat. Det kan vi godt forstå. Han er en dyktig forteller som vet å utbrodere sine opplevelser med personlige ytringer. Teksten er levende og underholdende. Ikke alle vil finne hans nedsettende karakteristikk av samer, russere og vardøvringer like morsom, men de er likevel typiske uttrykk for si tid. Forstillingene om det nordlige var preget av barbari og villskap knyttet til både innbyggere og landskap. Carisius' beretning er mest interessant på grunn av dens inngående beskrivelse av folk og natur. Særlig dveler han ved det han erfarer på Murmankysten. Ut fra et samfunnshistorisk perspektiv er det nok Carisius som har mest å bidra med av de to. De personlige anekdotene er mindre framtredd hos den borgerlige Carisius enn hos adelsmannen Grubbe. Begge forfatterne gir imidlertid mange interessante topografiske, botaniske og etnografiske opplysninger. Med sine tidsbilder er det tale om dokumenter med stor historisk verdi. Skildringene forteller om ugestmilde kystområder, om møte med samisk gandtrolldom og russiske befalingsmenn, samt om natur, klima og leveforhold. Vi blir involvert i ei reise der kongen ikke får sove på grunn av lyse netter, der ei russisk katt lager storstorm med sine krumspring og der danske adelsmenn lever opp til sitt rykte som Europas verste drankere. Både Carisius og Grubbe beretter om ei lang og besværlig reise. Når kongen selv ikke var til stede, ga toktedeltakere uttrykk for hvor ufornuftig det var å begi seg til disse kalde og redselsfulle nordområdene på denne tiden av året. De hadde en varm og behagelig dansk vår og sommer i tankene. Konsentrasjonen om værforholdene ved sivilisasjonens yttergrense har de to til felles. Rapporter om storm, snødrev, forferdelige vinder og om streng kulde går igjen. Tekstene kan også leses som fortellinger om dagliglivet til sjøs og om tidens navigasjons- og sjømannskunst. Som tidstypiske skipsjournaler er de preget av en blanding av nøytrale loggbokopplysninger og personlige refleksjoner.

Utdrag fra de to journalene har ofte vært gjengitt og sitert, men de har aldri tidligere vært utgitt i sin helhet i Norge. I Danmark har beretningene vært publisert, men det er lenge siden. Sivert Grubbes beretning fra reisen i 1599 inngår som en del av hans etterlatte dagbok. Dagboka var opprinnelig skrevet på latin, og reiseberetningen kom ut med latinsk tekst i et svensk kildeskrift fra 1758. Den latinske teksten ble oversatt til dansk og offentliggjort i et dansk tidsskrift i 1873. Originalmanuset til Carisius er, så langt vi kjenner til, forfattet på dansk. Sannsynligvis er originalen gått tapt, men det foreligger en rekke avskrifter. Hans beretning fra turen nordover forelå trykt på dansk i en kildesamling utgitt i København 1773. Kildesamlingen hadde tysk tittel og var redigert av en tysker som på denne tiden var ansatt som bibliotekar ved Det kongelige bibliotek i København. Siden utgivelsen i 1773 har boka vært vanskelig å oppdrive. Det er derfor gode grunner for å

trekke fram disse beretningene på nytt både for et norsk og dansk publikum. Carisius laget også noen tegninger under turen. I mange av avskriftene er disse avtegnet og gjengis for første gang samlet i foreliggende utgivelse.

Før vi slipper de to danske forfatterne til, skal vi i innledningen sette beretningene inn i et politisk-historisk perspektiv. Først vil vi fokusere på bakgrunnen for toktet og deretter se på utviklingen i kjølvannet av 1599-turen. Det er særlig Danmark-Norges forhold til datidens europeiske sjømakter og til nabolandene Sverige og Russland vi vil legge vekt på. I innledningen ser vi også på hvilken betydning norske historikere har tillagt Christian IVs reise nordover. Som vi skal se, hersker det stor enighet om at dette virkelig var en betydningsfull ekspedisjon med stor historisk symbolverdi. "Ved denne usedvanlige handling innvarsler kongen de nye tider," skriver Bodil Wamberg.

Slutten av 1500-tallet og hele 1600-tallet er preget av flere konfliktdimensjoner i nordområdene. Orlogstoktet i 1599 er en hendelse som bør forstås ut fra kampen om hegemoniet i Norden. Disse større historiske perspektivene blir berørt i en egen artikkel av Helge Salvesen etter de to reiseberetningene.

TIL DEN NORDLIGE UTPOSTEN AV KONGENS RIKE

Med sjefsfartøyet Victor i spissen og til akkompagnement av voldsomme kanondrønn la de åtte orlogsskipene ut fra København i midten av april og returnerte til hovedstaden i midten av juli 1599. Mange hundre sjøfolk og en god del av kongens hoff og tjenere deltok i denne gigantiske kystvaktoperasjonen. Bare på kongeskipet Victor kan vi regne med en besetning på henimot 200 mann. De dyktigste og mest erfarne skipskapteiner innen den dansk-norske fellesmarinen førte kommandoen på de enkelte skipene i flåteenheten. Flere av disse satt inne med solide erfaringer fra tidligere ekspedisjoner til arktiske farvann. Om kongen fikk det slik han ønsket, må matrosene på skipene ha vært et imponerende og fargerikt skue. I november 1598 gikk det nemlig ut en kongelig instruks til rikshoffmester *Christoffer Valkendorff* om at sjøfolkene på hvert av de åtte skipene skulle utstyres med samme farger på sine klær. Kongen ba om å bli holdt orientert dersom det bød på problemer å skaffe de riktige fargene til "baadsmands-klædninger". En antydning om at planene lot seg realisere, får vi kanskje når Sivert Grubbe forteller at alle sjøfolkene som deltok i bondebryllupet utenfor Bergen på hjemveien, var likt kledd.

For at ingen skulle være i tvil om hvem som var den formelle toktleder, skulle kongetittelen ikke anvendes under turen. Kongen skulle tiltales som generalkaptein Christian Fredriksen. Det var faktisk forbundet med dødsstraff å avsløre hans virkelige identitet. I et åpent brev utstedt 12. mai 1599 på "kongens skib Victor under vort land Vardø," heter det: "Ingen som er med Kongen paa Rejsen til Norge, maa nævne ham ved andet navn end Kaptejn eller omtale hans Nærværelse for nogen." Selv hadde kongen gitt samme beskjed til mannskapet allerede da orlogsskipene la ut fra Flekkerøy i Sør-Norge 21. april. "Under livsstraff ble alle forbudt å tiltale kongen annet enn kaptein," framgår det av reiseskildringene. I kraft av posisjonen som generalkaptein hadde monarken den øverste, formelle kommandoen for den fullt krigstrustedede eskadren. Men generalkapteinen synes ikke selv å ha lagt skjul på sin identitet. Den 29. mai besøkte han et lite hus i Vardø og satte sin signatur på en bjelke. Den ble tatt vare på og har følgende inskripsjon (oversatt fra latin):

"År 1599 d. 29de mai var i dette hus Kristian d. 4de, Danmarks og Norges Konge." Bjelken er i dag kjent som kongestokken og kan beskues som museumsgjenstand ved festningen i byen. I ettertid har representanter for det norske kongehus satt sin signatur på stokken.

Fra København seilte eskadren til Flekkerøy og deretter bar det, stort sett utaskjært, direkte til Vardø. I beretningene fra toktet heter det at Victor passerte "Loppa hvor Finnmark begynner" den 10. mai. Noen få dager seinere rundet de Nordkapp, og den 14. mai ankret fartøyene opp i Østervågen utenfor Vardøhus festning. Etter et kort opphold dro kongen videre østover med fire av de største skipene: Victor, Gideon, Josaphat og Raphael. De resterende fire skulle i mellomtiden patruljere havområdet rundt Vardø. Langs kysten av Nord-Russland hevdet det danske-norske kystvaktoppsynet suverenitet over farvannet ved å konfiskere engelske handels- og fiskefartøyer. Etter et kraftig sammenstøt med et undervannsskjær noe øst for øya Kildin måtte kongen og hans følge snu. Store deler av bunnen på Victor var blitt revet opp, og skipet måtte kjølhales. Reparasjonen tok nesten ei uke.

Trolig hadde kongen og hans menn tenkt seg lengre østover, kanskje til *Svjatoy Nos* - det hellige nes - som var oppfattet som et norsk grensemerke mot nordøst. Muligens kan kongen også ha hatt planer om å dra inn i Kvitsjøen og til Moskva-rikets nye eksporthavn Novo-Kholmogory, senere omdøpt til Arkhangelsk. Om vi ikke kan si noe sikkert om det opprinnelige endemålet, vet vi likevel hvilket tidsperspektiv kongen la til grunn. Før de dro fra København, hadde han nemlig bestemt at det skulle holdes Herredag i Bergen i slutten av juni, og der skulle han selv være tilstede.

På hjemveien var eskadren plaget av mye dårlig og kaldt vær. Dagbokforfatterne priser Gud for at han med sin "beskjærmelse" brakte dem velberget fra verdens ende tilbake til sivilisasjonen. I den siste innførselen fra den 20. juli leser vi følgende håpefulle kommentar: "Ønske ved vår sjøreises slutt: Nok har jeg pløyd den skummende sjø, nå priser jeg det tørre. Måtte Gud sørge for at jeg aldri mer måtte komme til sjøs."

BESØKET I VARDØ

Som det framgår av begge dagbøkene, gjorde forholdene i fiskeværet Vardø et slett inntrykk på reisefølget. Stanken av rått fisk var uutholdelig, folket levde i underjordiske huler, kirken minnet mest om et reinsdyr, og Vardøhus festning var ussel - det verste reisefølget overhodet hadde sett av festninger. Den kan umulig klare seg i kamp, konstaterer Carisius. Grubbe og Carisius er begge enige i skildringen av fiskeværet: "Her på stedet er det en ulidelig stank og ille lukt av tran og fisk. Den grusomme stanken kommer fra fiskehoder og fiskebein som var henlagt på stranden for å tørke. Får og geiter går og gnager på disse fiskebeinene - de får ikke annen føde året igjennom. Vi ble snart kjed av stedet."

Fem år tidligere, altså i 1594, besøkte hollenderen *Jan Huygen van Linschoten* (1563-1610) Vardø. Han var på vei hjemover sammen med flere skip som hadde vært på ekspedisjon i nordområdene, for øvrig den første av polarekspedisjonene til Willem Barentsz. Linschoten laget både tegninger og ei topografisk skildring av sitt møte med Vardø. Flere av hans tegninger og kartskisser er gjengitt i denne boka. Vi tar med noen utdrag fra hans beretning om Vardø fordi den skiller seg fra danskenes negative inntrykk av fiskeværet. Som hos danskene, er hollenderen heller ikke imponert over Vardøhus festning. Den er av "ringe styrke, halvt forfalt og kan vanskelig holde stand mot et godt rustet skip". Men når det

gjelder beskrivelsen av andre forhold, gir Linschotens iakttakelser et helt annet bilde enn Grubbe og Carisius. Vardøværingene holder husdyr "...okser, kyr, sauer, bukker, geiter, griser og høns. Om sommeren går disse ute og beiter om dagen, og om natten blir de tatt vare på i de hus og fjøs som de har bygget til dem. Gresset...blir slått, avskåret og tørket, for å fore dyrene om vinteren, så de er fete og i godt hold," skriver hollenderen, som også forteller at landet "...var grønt og vakkert å se, uten noe snø eller tegn på det." Ved Bussesundet, mellom fastlandet og øya hvor skipene lå for anker, er det ifølge beretningen "meget godt å ligge...Denne ankerplass er god i alle vinder, unntatt vindene fra nord og sør." Linschoten og hans følge forlot Vardø fredag 26. august 1594 "...da vinden var sydlig og været meget vakkert, klart og lyst med solskinn, en så vakker sommerdag som vi ikke hadde hatt på lang tid." Som *Alf Ragnar Nielsen* (1984) har pekt på, ligger forskjellen mellom danskenes negative bilde og Linschotens positive inntrykk av Vardø i at de besøkte stedet på ulike tider av året. Det danske flåtebesøket fant sted i mai, og de fikk da oppleve husdyrene i beite på guano i vårknappheten. Hollenderne besøkte Vardø på seinsommeren da blant annet dyrene tok seg bedre ut etter sommerbeitet.

BAKGRUNNEN FOR TOKTET

Den 19 år gamle Christian IV hadde formelt overtatt styret av Danmark-Norge i 1596. Hans første store utenrikspolitiske sakskompleks ble forholdet til Sverige og Russland og herredømmet over kystterritoriet. Vanskelighetene med å opprettholde kravet om herredømme over Nord-Atlanteren var ved troninnsettelsen større enn noensinne. Den unge monarken måtte forholde seg til en aggressiv og ekspansiv nordområdepolitikk fra både den svenske kongen og den russiske tsaren. De europeiske landenes livlige og økende trafikk, med handel, fiske, polarekspedisjoner og etter hvert hvalfangst i nord, representerte også alvorlige utfordringer for en statsleder som så på havområdet mellom Norge og Grønland som sitt domene. På denne tiden hadde man nemlig den oppfatning at Nordishavet - omtalt som "vårt norske hav" - var et lukket innhav eller en havbuk. De mange utfordringene fra Barentshavet til Østersjøen fikk kongen til å investere betydelige ressurser i marinen. Tallet på kampdyktige krigsskip ble økt gjennom et målbevisst restaurerings- og nybyggingsprogram. Det var flåten som først og fremst holdt sammen det vidstrakte dansknorske imperiet, og den ble stadig viktigere utover i perioden etter hvert som de ytre delene av fyrstestaten kom under press fra konkurrerende stater.

Murmankysten hadde lenge vært isolert uten særlig kontakt med resten av det russiske riket. Russere fra Kvitsjøen, pomorer, drev fiske her. Det gjorde også Kolahalvøyas samiske befolkning, som om sommeren dro ned til kysten. En engelsk polarekspedisjon (gjen)oppdaget i 1553 Nordkappstruten, noe som førte til opprettelse av kommersielle handelsforbindelser mellom England og Russland langs den nordlige sjøveien. Rundt midten av 1550-åra begynte engelskmenn og skotter i handeløyemed å seile på de isfrie småhavnene ved Karelstranden og *Pomorje*, det vil si landet langs havet fra øst i Varangerfjorden og fram til Dvinas utløp i Kvitsjøen. Handelsmenn fra London anla tidlig en engelsk koloni i Kholmogory (Dvinabyen) og i St. Nicholas før russerne etablerte den store eksporthavnen Novo-Kholmogory - for øvrig på oppfordring av hollandske handelsmenn som ønsket ei havn uten engelsk og norsk innblanding. I 1613 fikk havnebyen navnet Arkhangelsk. Fra 1560-årene kom flamlendere og hollendere så smått med i

handelen på Nord-Russland. London-kjøpmenn dannet i 1555 Muscovy Company (ofte bare omtalt som det russiske kompani), mens et hollandsk arktisk handelskompani så dagens lys i 1577. Handelsfolk fra begge land var på utkikk etter alternative ruter til Russland for å slippe fordyrende innblanding fra svensker, polakker og tyskere (Hansaforbundet) i Østersjøen. Den nordlige handelsvei betydde også at man unngikk den danske Øresundstollen. Rapportert til København i 1576 kunne berette om en livlig trafikk med opptil 30 skip fra forskjellige land i de nordlige farvannene.

Handelen og varetransporten foregikk i seilingssesongen fra juni til oktober. Fra november til mai var sjøruten blokkert av uvær, storm og is. Ved de små havnene ved Murmankysten og rundt Kvitsjøen hentet europeiske handelsskuter ikke bare fisk og kornvarer, men også tauverk, lær, skinn, tjære, trelast og salpeter. I bytte fikk russerne gull- og sølvpenge, tekstiler, vin, luksusvarer og, i følge enkelte rapporter, våpen. Skotter og engelskmenn dominerte handelen på 1500-tallet. Men utover på 1600-tallet ble de nærmest fortrent fra det russiske markedet av hollendere - en posisjon hollenderne beholdt fram til utgangen av den store nordiske krigen i 1721. Perioden 1585-90 markerer ei omlegging i Nederlandenes handelsforbindelser med Russland. Fram til rundt 1585 var det for det meste bare borgere fra Antwerpen som handlet på det russiske nord. Fra primært å ha vært en forbindelse mellom Antwerpen og havnebyen Narva i Østersjøen blir det nesten utelukkende til en forbindelse mellom Amsterdam og Arkhangelsk. Omleggingen har sammenheng med at de syv nordligste provinsene i Nederlandene i 1581 rev seg løs fra det spanskdominerte habsburgerveldet. Den nye staten sto straks fram som en ledende sjømakt innen fiskeri og handel. Som vi skal se, har også endringene sammenheng med forholdet mellom Russland og Sverige i Østersjøen. Gjennom diplomatisk aktivitet overfor Russland og Danmark forsøkte den engelske dronningen å stenge Nordkapp-ruten for hollenderne. I stedet ble det altså hollenderne som utkonkurrerte engelskmennene. Årsaken var den hollandske handelens internasjonale karakter, mens England stort sett baserte sin handel på hjemmemarkedet. Den engelske vareeksporten var stort sett begrenset til tekstilprodukter.

Vi kan tale om to hovedtyper av økonomisk virksomhet knyttet til handelen på Nord-Russland. Vareutvekslingen kom først i gang langs kysten av Kolahalvøya, der den bærer preg av å inngå i en regionalbasert kystøkonomi. Kjøpmenn fra de sjøfarende stormaktene kom ofte til sommermarkedene på Fiskerhalvøya og Kildin for å handle med samer, nordmenn, russere og karelere. Her kunne de bytte vin, salt og tekstiler mot torsk, laks, tran og skinnprodukter. Skutene som kom til Murmankysten kombinerte gjerne ordinært fiske med et visst varebytte. Siden området befant seg i en geografisk gråsone, kunne skip som ikke tilhørte det mektige Muscovy Company, med en viss rett operere her uten å komme i konflikt med kompaniets monopolbestemmelser og privilegier. Langs Murmankysten finner vi da også båter fra andre engelske byer enn London. Det gjelder i særlig grad provinsbyen Hull som med sine driftige kjøpmenn var en lei konkurrent for det monopolistiske londonkompaniet. De fem engelske skipene som kongen tok i 1599, var alle fiskeskuter og mindre handelsfartøy fra Hull. Ingen av disse var blant de tolv skipene kompaniet sendte nordover til Arkhangelsk og St. Nicholas i 1599. Det skipet som Victor jaget utenfor kysten av Nord-Norge i begynnelsen av juni, tilhørte imidlertid kompaniet og var på vei til St. Nicholas. St. Nicholas, oppkalt etter de sjøfarenes skytshelgen, var den havna

engelskmennene benyttet i Kvitsjøen helt fram til begynnelsen av 1600-tallet, da de også tok i bruk Arkhangelsk.

Gjennom hele andre del av 1500-tallet forsøkte Muscovy Company å skaffe seg monopol på all handel med Russland. Det engelske Parlamentet vedtok å gi kompaniet slike privilegier i 1566. Skip fra andre engelske byer sto altså hele tiden i fare for å komme i konflikt med kompaniets interesser i nordområdene. Innad i England diskuterte man hvor grensene for "fiske og handel under Vardø" egentlig gikk. De ikke-privilegerte viste til at Murmankysten lå under Vardø, mens London-kompaniet mente at det her var tale om russiske havner. De privilegerte kjøpmennene fra London protesterte ofte på at handelsmenn fra andre engelske byer drev indirekte handel med Russland under påskudd av å drive fiske ved Vardø og Lappland. Inntrengernes tuskhandel i Lappland dro handelen vekk fra Kholmogory og førte til prisfall på engelske varer og økende pris på russiske produkter, skrev Muscovy Company til den engelske dronningen.

I motsetning til fiske og vareutveksling i mindre skala ved Murmankysten, hadde trafikken på Arkhangelsk karakter av transitthandel med indre deler av Russland, blant annet Moskva, som bestemmelsessted. Handelsforbindelsene med Nord-Dvina området får derfor sterkere preg av å være en luksushandel og imøtekommer særlig russernes etterspørsel av edelt metall. Etter 1585 var det tsarens politikk å kanalisere all handel langs nordruten til Arkhangelsk for så å følge elvene Nordre Dvina, Sukhona til Vologda og videre til Moskva. Langs hele denne ruten hadde engelskmennene satt opp pakkhus og stasjoner. Ei stund brukte de faktisk handelsveien via Arkhangelsk til varebytte med Persia. Ved å seile nordover og benytte innlandsruten gjennom Russland unngikk engelskmennene fordyrende mellomledd av tyrkere, italienerne og spanjoler i middelhavsområdet og svensker i Østersjøen. Selv om Muscovy Company beholdt særrettigheter med hensyn til å handle tollfritt over hele Russland, synes kompaniets monopol på den nordlige ruten å ha blitt noe uthulet etter 1589. Dette året skrev den russiske tsaren brev til dronning Elizabeth I og ba henne frigi handelen på Russland for hele den engelske handelskapitalen.

I den første fasen hadde den oldenborgske fyrstestaten som politikk å stenge kongens strømmer utenfor Nord-Norge. Kongen mente at han rettmessig kunne forby den fremmede seilassen "bak Norge til Nord-Russland". Denne politikken fikk sin utforming gjennom fire punkter som ble forelagt England i 1577: For det første mente danskene at seilassen var ulovlig i forhold til gamle traktater og dermed et inngrep i kongens territoriale overhøyhet. For det andre reduserte varehandelen nord for Norge kongens tollinntekter fra Øresund. Videre hevdet danskene at nordlige folkeslag ble forsynt med våpen og ammunisjon av engelske og svenske kjøpmenn. Danskene uttrykte bekymring for at våpentilførselen kunne bety en alvorlig sikkerhetsrisiko for en kristen nabostat. Med nordlige folkeslag tenkte danskene primært på tartarfarene. Allerede i 1565, midt under den nordiske syvårskrigen (1563-70), hadde Fredrik II protestert mot at England solgte våpen til Sverige via Russland. Dronning Elizabeth I mente at det var snakk om falske rykter og sa at hun hadde lagt ned forbud mot slik eksport. Danskene fikk et lignende svar i 1577. Det fjerde punktet danskene tok opp i 1577 gjaldt fisket ved kysten av Finnmark. De mente fisket burde opphøre fordi det stred mot statens privilegiepolitikk. Her viste danskene til klager fra tyskerne i Bergen over at engelskmenn, skotter, flensburgere og hollendere seilte nord for Bergen til skade for kontoret og byens borgere. Da Fredrik II i 1580 ønsket å

UTDRAG FRA JØRGEN KAAS'
REGNSKAP VARDØHUS 1593/94

Thold som Er Oppeboritt aff the
Vdenlendsche schibe som haffde sadt paa
Kong: Maytt: Strømme wedt wardehus

Opeboridt Aff

Johan King aff Heruin y Engelandt
thil tholdt aff j hans schib
penninge - 16 daler

Ettmund Gerdenner aff Ipsis ibidem
thil tholdt aff j hans schib
penninge - 16 daler

Willum Thellerdt aff høll ibidem
thil tholdt aff j hans schib
penninge - 16 daler

Roberdt Betz y samestedt thil
tholdt aff j hans schib
penninge - 16 daler

Giers Thomis y samestedt thil
tholdt aff j hans schib
penninge - 16 daler

Hendrich Vray aff Høll y Engelandt
thil tholdt aff j hans schib
penninge - 16 daler

Hendrich Harkastel y samestedt
thil tholdt aff j hans schib
penninge - 16 daler

Roberdt Feier y sammestedt
thil tholdt aff j hans schib
penninge - 16 daler

Petter Jansen aff Horn y Hollandt
thil tholdt aff j hans schib dregtig
paa 50 lester aff huer Lest ij daler er
penninge - 100 daler

Vdi Roers thold aff samme schib
penninge - 16 daler

Summariu Suma Paa for^{ne} tholdt
som er Opeboridt paa Wardøhus Er
penninge - 244 daler

Bleff forgangen aar - 377 ½ daler, och
forgangen aar saa well som nu icke heller
mer oppeborren aff huer Engelsche eller
Franskmænd end - 16 daller. Men
Hollenderne giffuer och - 16 daler aff
Skibett, Och - 2 daller aff huer lest godtz
Skibbett er dregtig.

Den engelske byen «Heruin» er trolig
Harwich, mens «Ipsis» er Ipswich.

sende marinefartøy nordover, var det for å ”avverge russiske innfall og å oppbringe de engelske og hollandske skip som seilte på Russland”. Og da Erik Munk ledet en eskadre nordover i 1582, hadde han instruks om å beslaglegge skip som var på vei til eller fra Nord-Russland og føre dem til København.

Siden handelstrafikken fikk et stadig økende omfang, var det umulig å holde fast på denne forbudslinjen over lengre tid. Politikken gikk etter hvert i retning av å kontrollere, beskytte og utnytte *Dominium Maris Septentrionalis* (herredømmet over de nordlige farvann). Danskene understreket at siden seilassen gikk gjennom kongens havdomene nord for Norge, skulle handelskompaniene betale toll for gjennomfarten. Kongen hadde dessuten personlige økonomiske interesser av transittrafikken. Den toll som sjøfarere måtte betale for å seile gjennom fyrstens farvann, gikk rett i egen kasse. Slik var det med tollene fra Øresund, og slik burde det være for Russlands-farerne som passerte gjennom Bussesundet ved Vardø. Transitthandel i nord skulle ikke være tillatt uten at det ble betalt et økonomisk vederlag for kongelig lisens. Dersom sjøfartsnasjonene gikk med på politikken, ville det samtidig innebære en anerkjennelse av den dansk-norske konges overhøyhet i Norges nære havområder. Og det var nettopp det som skjedde. Sommeren 1583 undertegnet engelskmennene en traktat som gikk ut på at det moskovittiske kompaniet i London skulle betale ei årlig avgift på 100 Rosenobler (gullmynter) for å seile langs nordkysten. Ett år tidligere hadde danskene kommet fram til en avtale med Frankrike, som også ønsket å benytte veien nordom Norge. Etter danskens arrestasjon av flere hollandske skip i 1582 godtok også hollenderne ordningen med å innløse passlisens.

I et utdrag fra lensregnskapet for Vardøhus i 1593-1594 går det fram at daværende lensherre Jørgen Kaas tok inn 244 daler i toll på utenlandske skip som seilte på ”Hans kongelige majestets strømmer ved Vardøhus”. Året før hadde Kaas tatt inn noe over 377 daler i toll fra engelske, franske og hollandske skip. Vi ser at de engelske skipene betalte en fast avgift på 16 daler, mens skipet fra Hoorn i Holland i tillegg til ”rorstoll” også betaler for størrelsen på skipet. Interessant er det å legge merke til at de fleste engelske skipene kommer fra Hull, blant dem et skip som tilhørte Wilhelm Tellier (Willum Thellerdt) – samme mann som fikk sitt skip, Charitas, beslaglagt av Christian IV i mai 1599.

Noen fullstendig enighet knyttet til det prinsipielle spørsmålet om havets stilling kom England og Danmark-Norge imidlertid ikke fram til ved traktaten i 1583. Engelskmenn og andre viste til naturretten og hevdet prinsippet om størst mulig frihet på havet (*mare liberum*), mens danskene hevdet territorialrett til sine nære kystområder og talte om at trafikken gikk gjennom ”våre norske strømmer og stræder” (*per fretum nostrum norvagicum*), det vil si hele havområdet mellom Grønland, Island og Norge. Fiskeriene og andre naturrikdommer i dette nordlige havstykke tilhørte den dansk-norske dynastistaten. Myndighetene viste i denne sammenheng til den norske kronens nedarvede rett til det de kalte ”Nordhavet”. Det londonbaserte handelskompaniet synes å ha sluttet å betale den årlige avgiften rundt midten av 1590-åra. I allfall forbød Christian IV i 1597 all engelsk handel og fart gjennom Vardøhus. Dermed ble konfliktnivået skjerpet mellom de to landene.

I et missive til lensinnehaveren fra august 1598 heter det klart og bestemt at ”engelskmenn skal ikke lenger tillates å drive fiske eller fiskehandel ved Vardøhus, uten etter særskilt tillatelse fra kongen”. Det er på denne bakgrunn vi må forstå flåteenhetens kompromissløse opptreden overfor de engelske skipene i 1599. At disse båtene kom fra Hull og altså ikke var utsendt av londonkjøpmennene i det russiske kompaniet, forandret ikke det prinsipielle ved saken.

Som en følge av den økende interessen for den nordlige sfære gjennomgikk Kolahalvøya en viss russisk kolonisering i løpet av andre halvdel av 1500-tallet. Tsaren la opp til et økt aktivitetsnivå for å fremme sin tilstedeværelse i nord. Russerne bygde havner, anla byer og la forholdene til rette for religiøs utfoldelse med blant annet oppføring av klosterbygg. En egen kommandant - vojevoden - over russisk Lappland fikk beskjed om å bosette seg i Malmis (Kola by). Etter at danskene hadde sendt et kystvaktoppsyn til Nord-Russland i 1582 og beslaglagt handelsskip, klagde tsar Ivan IV Groznyj (den grusomme) til Fredrik II. I følge tsaren hadde danskene på røveres vis overfalt utlendinger som seilte på hans rike. I 1583 erklærte Ivan at Kola var hans arveland. I 1580-årene økte handelstrafikken på Nord-Russland betydelig i omfang. Dette var en følge av at svenskene stengte handelsveien mellom Vest-Europa og Russland gjennom Østersjøen. For å imøtekomme den økende trafikken langs nordveien, anla russerne Arkhangelsk midt mellom klostrene St. Michael og St. Nicholas i 1584. Dermed ble det nødvendig for det dansk-norske regimet å reagere med sterkere besluttsomhet enn tidligere. Makt bak kravene kom det imidlertid først da den unge kong Christian IV avløste riksrådets formynderstyre i juni 1596. Den nokså forsiktige diplomatiske tautrekkingen mellom Fredrik II og Ivan IV Groznyj i 1570- og 1580-årene ble nå løftet opp på et langt mer politisk brennbart nivå. Bare noen uker før fellesflåten la ut fra København, innløp det etterretningsrapport fra lensmannen på Vardøhus om at tsaren hadde sendt militære tropper til Kola by.

Sverige var ved utgangen av 1500-tallet i ferd med å utvide sin skattlegging og sine grenser til fjordstrøkene i Nord-Norge. Landets ekspansjonsiver virket stadig mer utfordrende og truende på den dansk-norske kronens interesser på Nordkalotten. I 1597 fikk den unge Christian IV presentert et kart som virkelig fikk han til å se alvoret i situasjonen.. "Landtavlen" over Skandinavia var utformet av den framtrepende hollandske kartografen *Jodocus Hondius* (1563-1612). På kartet hadde Sverige fått det nordlige endepunkt for sine grenser flyttet fra Bottenvika og helt fram til Varangerfjorden. Dermed så det ut som om landet hadde opprettet en korridor mellom Russland og Norge fram til havet. På et annet kart over den nordlige halvkule, *Septentrionalium terrarum descriptio*, laget av *Gerhard Mercator* i 1595, hadde de svenske besittelsene fått gul farge. Guldfargen inkluderte det meste av Nord-Norge. De hollandske kartene bygde på fredsforholdene mellom Russland og Sverige i Teusina-traktaten fra 18. mai 1595. Ingen hadde orientert danskene om avtalen. Kongen fikk satt i gang undersøkelser som skulle frambringe informasjon om hva "den onde nabo" gjorde for å få tilgang til Ishavet. Undersøkelsene brakte for dagen at russerne hadde overdratt sin del av sameskatten til Sverige. Illevarslende rapporter om pågående svenske skatteinnkrevningstokter og framrykking mot kysten i nord krevde

mottrekk. *Boris Godunov*, tsar i den moskovittiske staten fra 1597/98 og arkitekt bak den russiske lapplandspolitikken, hevdet at russerne aldri hadde avstått sin skatterett over urfolket til Sverige. Traktaten fra 1595 ble for øvrig ikke ratifisert, verken av Russland eller Sverige. Flere reiste derfor tvil om bestemmelsene i den såkalt "evigvarende fred". Dermed oppsto en situasjon der de tre landene i nord intensiverte sine skattekrav overfor samene. Russerne fortsatte deler av sin skatteoppkrevning overfor kystsamene fram til 1602, da det dansk-norske riksstyret satte endelig stopp for den. Dette ble så endelig slått fast i et missive til lensherren utstedt av kongen den 16. april 1603. Missivet hadde følgende ordlyd: "Russerne skal ikke lengre tillates å kreve skatt av sjøfinnene fra Varanger til Malangen, og heller ikke skal svenskene innkreve denne russeskatten, slik de mener å ha rett til etter en avtale med russerne fra 1595."

Svenskenes nordområdepolitikk gikk ut på å avskaffe vesteuropeernes handel på Nord-Russland. Danmark-Norge og Sverige hadde altså til dels sammenfallende interesser når det gjaldt å stenge sjøveien rundt Nordkapp. Etter en langvarig krig (1572-1595) med Russland om herredømmet over Østersjøen klarte Sverige å erobre viktige kystbyer som Narva og Reval (Tallinn). Narva, på grensen mellom dagens Russland og Estland, var russernes viktigste Østersjøhavn. I hele perioden fra 1558 til 1581 kontrollerte russerne handelen over Narva. Den ble i 1581 lagt inn under Sverige. Dermed var moskovittene stengt ute fra Østersjøen, og den eneste muligheten for direkte handelsvirksomhet med Vest-Europa lå i nord. Den svenske politikken gikk ut på å kanalisere Europas østhandel over de erobrede havnene i Baltikum. All seilas gjennom Norges nordligste kyst burde forbyes. Ved å rykke fram mot det svenskene kalte "Vestersjøen", Kyst-Finnmark og Kola, kunne de sette makt bak sin utenrikspolitikk. Fra 1570-årene gikk den svenske politikken ut på å skaffe herredømme over hele Kola-halvøya. Gjennom regelrette røvertokt med brann, plyndring og massakre prøvde svenskene å gi uttrykk for sine krav. Både 1589 og 1591 reiste svenske tropper på herjingstokter over store deler av Kola. Mest kjent er kanskje angrepet på Petjenga-klostret i slutten av november 1589 da 116 munk og andre ved klostret ble drept. Samene i russisk Lappland led også store tap som følge av Sveriges aggressive holdning. Planer fra 1592 gikk ut på å bygge en svensk flåtebase i Kola by, mens den nye russiske eksporthavnen, Novo-Kholmogory, skulle brennes ned og legges øde. Johan III, som var svensk konge mellom 1569 og 1592, kom faktisk i 1591 med en henvendelse overfor det danske riksrådet om å få holde en skipsflåte i havner langs kysten av Nord-Norge. Skipsflåten skulle hindre engelskmennene i å handle på Russland i St. Nicholas. Svenskene mistenkte engelskmennene for å levere våpen og krutt til russerne. Riksrådet av slo høflig, men bestemt henvendelsen fra svenskekongen om å la krigsskip bruke nordnorske havner. Året etter uttalte Johan III at han med all makt ville søke å hindre nordhandelen. Fra 1590-årene kan vi altså tale om en skjerpet rivalisering i nord som kulminerer i Kalmarkrigen 1611-13. I realiteten er dragkampen om Nord-Skandinavia også en kamp om herredømmet over Baltikum og makten i hele Norden. Denne problematikken behandles mer utførlig i Helge Salvesens artikkel fra boka.

Sommeren 1598 hadde befalingsmannen over Vardøhus og Finnmarkens len, den knapt 40 år gamle *Hans Olsen Koefoed*, personlig tatt den lange turen ned til København for å orientere monarken om svenskens framferd i nordnorske fjordstrøk. Vinteren forut, 1597/98, reiste Koefoed sammen med datidens fremste Nordkalotteekspert, *Simon von*

Salingen, over store deler av Nord-Norge for å kartlegge omfanget av de svenske fogdenes skattlegging av sjøsamer. Med pågangsmot og utrettelig energi gjorde disse to en bemerkelsesverdig innsats for å etterkomme kongens ønsker. Både i 1597 og 1598 konfiskerte de sameskatten fra de russiske skatteoppkreverne. Lensherrens skildring av den betente situasjonen er en viktig faktor bak kongens avgjørelse om å ta saken i egne hender.

Før vi går videre, må vi bruke noen ord på nevnte Simon von Salingen. Hans kjennskap til Nordkalotten må ha betydd mye for dansk-norsk politikk i området. Fra 1560-årene til 1583 arbeidet han som kjøpmann og nordområdeekspert for handelskompanier i Antwerpen. Allerede i 1566-67 var han på hemmelig oppdrag i Moskva og virket gjennom flere år som kjøpmann på Russland. I 1570 seilte han langs Kolakysten der han foretok oppmåling av havdybder og kartla havneforhold. Det heter seg at han kjente hver havn og hadde målt opp alle landstrekninger på Nordkalotten. Under Erik Munks patruljeringsstokt langs den nordrussiske kysten i 1582 fikk von Salingen et handelsskip oppbrakt. Ved de påfølgende forhandlingene må han ha blitt overtalt til å gå i dansk tjeneste siden han bosatte seg i København like etter. I de neste to tiårene kombinerte han funksjonen som privat kjøpmann med å være offisiell dansk ekspert i kartografi og utsending i nordområdene. På grunn av sine lokalkunnskaper ble han ofte brukt av det danske fyrstehuset. Allerede i 1584 var han i dansk tjeneste i Malmis for å forhandle med russerne om de "lappiske anliggende". Med samme instruks ble han sendt til Kola både i 1586 og 1588. Mannen laget nokså detaljerte kart og skrev omfattende beretninger om landskap og grenseforhold i Lappland. Hans bidrag til navigasjon, kartografi og hydrografi fikk langt på vei rettet opp den kunnskapsløshet som preget regjeringen i København når det gjaldt nordområdene. Hos Fredrik II fikk han i oppdrag å lage kart, mens Christian IV trolig benyttet seg flittig av von Salingens undersøkelser og rapporter under forberedelsene til fellesflåten tok i 1599.

Christian IV brukte høsten 1598 til utrustning og forberedelser. I november var det klart hvilke skip som skulle utgjøre eskadren. Den dansk-norske kongen ønsket egenhendig å inspisere sine undersåtters levemåte og vilkår i det norske arveriket. Kysten utenfor skulle renskes for uvedkommende. Med selvsyn ville den energiske oldenborgerkongen skaffe seg overblikk over forholdene i de nordligste provinsene av kongedømmet, vise flagget og dermed markere sin overhøyhet i traktene. Gjennom å hevde sin territorialrett ønsket monarken å knytte de usikre nordlige områdene sterkere til dynastistatens nettverk. Vi står overfor et tydelig eksempel på statsmaktens tilstedeværelse, framrykking og oppbygging i nord. Flåteenheter sendes ut for å utforske og for å beskytte kongens utsatte besittelser. Interessen for grensespørsmål med nedsettelse av grensekommisjoner, geohistoriske beskrivelser, utarbeidelse av kart, forhandlinger om suverenitetshevdelse både på hav og på land er et gjennomgangstema blant statene som var involvert i konflikten om det ytterste nord på slutten av 1500-tallet og utover 1600-tallet. Også før 1599 hadde danske myndigheter sendt inspeksjonsskip nordover. Her hadde operative flåteavdelinger vært på patruljering i 1582, 1587, 1588 og 1595 med det formål å kartlegge omfanget av den ulovlige handelen. Flere skip fra Nederlandene og Storbritannia ble beslaglagt. I 1590 gikk skuta *Falk von Bergen* til Vardø, Malmis og Arkhangelsk for å undersøke om "svenskene hadde gjort noen skade blant danske samer ved brann, plyndring eller dolkeslag". Rekognoseringen må sees på bakgrunn av svenskenes hærtokt på Kola med blant annet plyndring av Petsjengaklosteret julen 1589. Men ingen av disse tidligere ekspedisjonene kunne i omfang og

utrustning måle seg med den maktdemonstrasjonen kongen stilte opp med på 1599-reisa. I kampen om grenselandet skulle han en gang for alle vise den dansk-norske sjømaktens militære slagkraft.

Kongens dyktige tjenestemann på Vardøhus, Hans Olsen Koefoed, gjorde en ny omfattende åstedsbefaring vinteren 1598/99 omkring svenskenes framferd overfor fjord- og fjellsamer. Resultatene av denne undersøkelsen ble personlig lagt fram for kongen og hans følge da de gjestet Vardø i slutten av mai 1599. Samtidig som marinefartøyene la ut fra København, deltok lensherren i møte med svenskene i Kiberg. På møtet, som varte fra 15/4 til 26/4, hevdet den svenske kommissæren at samefjordene mellom Tysfjord og Varanger var den svenske kronens rette eiendom. Han klaget over at det ble lagt hindringer i veien for svenskenes rettmessige skatteoppkreving. Lokale dansk-norske myndigheter hadde uten rett trent seg inn på svensk område, framholdt kommissæren. Christian IV fikk med andre ord førstehånds orientering om svenskenes nordområdepolitikk da han selv kom til Vardø om lag en måned etter møtet i Kiberg. Av beretningene ser vi at kongen og hans menn ble orientert av samelensmenn. Koefoed fikk selv fortalt kongen at han hadde avvist de svenske klagene og hevdet "fjellkjølen" som riktig grense mellom rikene. Som tidligere sekretær i det Danske kanselli var Koefoed godt informert om kongens grensepolitikk og hadde for øvrig arbeidet nært sammen med mange av de sentrale personene som kom til Vardø i midten av mai 1599.

Planene om kongens reise nordover må ha vært godt kjent, iallfall ved inngangen til 1599. Svenske sendebud som var i København i februar for å forhandle om grensene, kjente til den gigantiske utrustningen som foregikk på Holmen - marinebasen ved hovedstaden. Den forestående ekspedisjonen skaffet sendebudene mye hodebry og bidro til økt mistenksomhet fra svensk side.

UTENRIKSPOLITISKE RESULTATER AV SJØREISA

Erfaringene fra kystvaktinspeksjonen i 1599 fikk kongen til å sette hardt mot hardt i forholdet til Sverige, Russland og de vesteuropeiske handelsstatene som seilte på nordområdene. Etter hjemkomsten gikk han i gang med å løse grensetvistene i nord. I de diplomatiske initiativene som fulgte kan man spore kongens nøyaktige kjennskap til de betente forholdene. Utover forhandlinger med de involverte partene sørget han for at dynastistatens militære slagkraft ble styrket, blant annet ved iverksettelse av bygningsprogram for marinen og ved å styrke festningene. For å realisere sine pretensjoner om å konsolidere landet i en periode med andre ekspanderende sjømakter, var riket helt avhengig av flåtestyrke og kystvern. Vardøhus festning nøt godt av denne sjømilitære forsvarspolitikken, og byggingen av et mindre militært anlegg på Årøya i Altafjorden er også et resultat av kongens politikk. I tiårsperioden etter at kongen personlig hadde tatt det forfalne festningsverket i Vardø i øyesyn, fikk anlegget tilført forskansninger, bastioner og nytt skyts fra København. Disse tiltakene i nord var viktige, men samtidig ser det ut til at kongens politikk ble bremset av mangelen på tilførsel av ressurser. Det danske riksrådet holdt lenge igjen på kongemakten militære opprustningsiver. Riksrådet var noe reservert og forsiktig i sin utenrikspolitikk. Rådets medlemmer ville spare utgifter og ønsket ikke å prioritere de norske sakene gjennom en slik omfattende sjømilitær aktivitet som kongen la opp til. Derfor hadde Christian IV gjennom hele perioden fram til utbruddet av

Kalmarkrigen problemer med å mobilisere tilstrekkelige ressurser for sin kamp om hegemoniet i nord. Siden Riksrådets holdt fast på sin enerett til å skrive ut skatter og til å erklære krig, kom Christian flere ganger i strid med rådsmedlemmene.

De oppbrakte engelske fiskeskutene førte til stor bitterhet mellom Elizabeth I og Christian IV. Jomfrudronningen protesterte i januar 1600 på at den dansk–norske kongen hadde beslaglagt engelske skip og foreslo forhandlinger. Til de etter hvert resultatløse forhandlingene i Emden møtte danskene med 105 utsendinger, mens den engelske delegasjonen utgjorde 70 mann. Da eierne av skipene fra Hull året etter henvendte seg til København for å få dem tilbakelevert, fikk de avslag. Atter kontaktet Elizabeth Christian og ba om en løsning på tvisten. Forhandlinger ble avtalt, og delegasjoner fra de to land møttes på nytt i Bremen 1602. Både ved forhandlingene i 1600 og 1602 var for øvrig Jonas Carisius en sentral person blant de danske utsendingene. Etter vel en måneds intense forhandlinger gikk partene fra hverandre uten å være kommet til enighet. I ettertid har kildematerialet fra disse forhandlingene fått stor betydning for den langvarige striden om ulike havområders stilling i internasjonal sjørett. Delegatenes instruksjer og innlegg ligger til grunn for det banebrytende arbeid om sjøgrensespørsmålet i boka *Mare Liberum*, skrevet av *Hugo Grotius* (1583-1645) i 1609. I boka argumenterte Grotius med at frihet på alle hav var en nøkkelfaktor for den økonomiske sameksistensen mellom folk og land. Grotius og hans havrett ble en støttespiller for den ekspanderende Nederlandske republikken. Manuskriptet til boka ble faktisk forbudt av den spanske inkvisisjonen i 1612. Diskusjonen om eiendomsrett over havområdene fortsatte med full styrke utover 1600-tallet. I denne debatten omkring frihandel og eiendomsrett legges fundamentet for dagens havrettsspørsmål. I boka *Mare Clausum* fra 1636 forsvarte John Selden offisiell britisk politikk med å argumentere for eksklusive fiskerettigheter i det han oppfattet som britiske farvann, herunder Nordsjøen. Oppdaging, ekspedisjoner og åpning av handelsruter ble av flere sentrale aktører sett på som særskilt betydningsfull for overhøyhet på havet. Bruksrett ervervet gjennom navigasjon og fiske ga en legitim rett til havstykker, hevdet Selden. Sjørettsekspertene særlig i Spania og andre sør europeiske, katolske land kunne også vise til guddommelig lov som ble forvaltet av paven. Paven kunne altså gi rettigheter til handel og ekspedisjoner forbundet med misjonsvirksomhet. Land som fikk slike rettigheter fra paven fikk samtidig *Mare Clausum* til store havområdene knyttet til oversjøiske land. Grotius argumentasjon gikk imidlertid ut på at havet var *res nullius*, det vil si alles felles eiendom. Eiendom til jord kunne ikke ha gyldighet på havet. Ingen lov kunne nekte handelsskuter å seile gjennom verdens havområder, skrev Grotius.

Vi ser også hvordan russerne var informert om konfiskeringen av skipene fra Hull og tok standpunkt i saken til fordel for England. I oktober 1600 fikk den nye russiske ambassadøren i London, *Grigorij Ivanovitsj Melkin*, audiens hos Elizabeth I. Blant de sakene han trakk fram finner vi den dansk–norske flåtens arrestasjon av engelske båter som drev fiske ved Murmankysten. Siden Russland krevde suverenitet over området, hadde tsaren protestert overfor den dansk–norske kongen og krevd at overgriperne skulle straffes med døden. I realiteten forlangte faktisk tsaren kong Christian IVs hode på et fat. Han var tydeligvis ikke informert om at kongen selv hadde vært aktiv i oppbringelsen av båtene. Tsar *Boris Godunov* krevde dessuten at danskene burde betale den dobbelte verdi av båtene som kompensasjon. Gjennom sin ambassadør i London ønsket han å legge press bak sin

henvendelse ved at Elizabeth I tok kontakt med kongen av Danmark–Norge og protesterte på det som hadde skjedd i 1599. Dronningen burde understreke overfor Christian IV at slike forbrytelser på russisk territorium ikke måtte gjentaes. Som vi har sett, hadde dronningen allerede på dette tidspunktet tatt saken opp med Christian.

I 1602 var relasjonen mellom oldenborgregimet og England på bristepunktet. Faren for krig var overhengende. Imidlertid bedret forholdet seg betraktelig da Stuartkongen James I (1566-1625) overtok den engelske tronen i 1603. Han kom fra Skottland, som kong James VI, og var gift med ei eldre og kjær søster av Christian. Konfliktene med "vår kjære bror og svoger" ble løst i all minnelighet. Vennskaps- og handelstraktater ble undertegnet. Som vi har sett, hadde den dansk-norske marinen under toktet nordover beslaglagt en del engelske skip fra Hull. Etter påtrykk fra James I returnerte Christian IV "av gunst og nåde" defensjonsskipet *Charitas*. Dette skjedde 8. august 1604, og skipets engelske eier, kaptein *Wilhelm Tellier*, fikk ubegrenset tollfrihet i Øresund de neste to årene. På vegne av andre britiske redere som hadde fått skip og eiendeler beslaglagt, fortsatte Stuart-kongen i all vennlighet med å ta opp sakene med sin svoger. James fikk meglerrollen i konfrontasjonen mellom Danmark og Sverige på begynnelsen av 1600-tallet. Den dansk-norske monarken sørget for at hans svoger ble holdt løpende orientert om den spente situasjonen i Norden. I all fortrolighet sendte Christian IV Jonas Carisius til sin svoger i London for å fortelle om beslutningen om å angripe Sverige i 1611.

Når det gjelder de engelsk-skotske maritime krav, ser vi at Stuart-regimet legger opp til en ny politikk. Man forlater prinsippet om havets frihet og begynner i stedet å tale om "the British Seas", det vil si en overgang fra *Mare Liberum* til *Mare Clausum*. Mot slutten av Christian IVs regjeringstid førte Stuart-kongenes tale om britisk herredømme over de nordlige hav til nye konfliktdimensjoner mellom de to landene.

Den dansk-norske sjøkongens plan om å gjøre Vardøhus til ishavets Kronborg og Bussesundet til et slags Øresund i nord med påbud om pass og Kvitsjøttoll, viste seg på sikt umulig å gjennomføre. Imidlertid fortsatte danske krigsskip utover 1600-tallet med å gripe inn overfor utlendinger som handlet på Murmankysten. Handelsmenn fra Trondheim og Bergen sendte ofte brev til København der de klagde på at fremmede uthulet nordmennenes privilegier på Kola, som de mente var norsk landskap. Frigivelsen av seilassen til Kvitsjøen gjaldt bare så lenge den ikke skadet oldenborgrikets interesser.

Rivaliseringen om Nordkalotten mellom Sverige og Danmark-Norge kulminerte altså med Kalmarkrigen 1611-13, som Christian gikk seierrikk utav. I hele perioden fram til krigsutbruddet hadde han forsøkt å få det danske riksrådet med på en hardere politikk overfor "den onde nabo." I argumentasjonen ser vi tydelig at han bygde på sine personlige observasjoner fra 1599-reisa. Særdeles tydelig kommer dette fram i dokumentene fra kongens "tvende propositiones og capita" til riksrådets møte på herredagen i Horsens januar 1609. Her la han fram Nordkalott-politikken i sin fulle bredde, blant annet om hvilke tiltak som burde settes ut i livet for å stanse svenskens overgrep i Nord-Norge. Framstillingen tok også opp de deler av Lappland "som russerne i den senere tid har forsøkt frarive lensherren på Vardøhus". Kongen viste til at pågående svenske fogder dro helt ned til norske havner og fjorder for å kreve skatt av fattige sjøsamer. De hadde sogar beveget seg ned til Vadsø og tatt skatt av nordmenn. Når så folk nektet å gi dem skatt, hadde svenskene truet med å komme bevæpnet tilbake og "oppta samme skatt med blodige fingre". I følge

kongen tenkte derfor de norske innbyggerne sterkt på å forlate Finnmark og flytte til steder hvor de fikk være i fred for de svenske skatteoppreverne. Grunnen til at Sverige var så ivrig med å kreve skatt i Nordland og Finnmark, var, slik kongen så det, ikke primært inntekten de kunne få fra denne fattige landsdelen, men målet om havner ved "Vesterhavet" hvor de kunne holde en flåte. Kongens situasjonsanalyse var i overensstemmelse med de svenske intensjonene.

I den andre delen tok Christian IV opp forholdet til den russiske storfyrsten som hadde lagt deler av norsk Lappland under Malmis slott. Selv om Lappland hadde hardt klima og karrig jord, var landet begunstiget med mange herligheter slik som fiskerike elver og kyster, mange store og gode havner og furuskog til båtbygging, argumenterte kongen. Han pekte på at de varer som ble eksportert fra Malmis og andre steder på Kola og de mange skip som årlig ankom kysten, viste til fulle hvor stor skade Norge led ved så lenge å ha savnet slike fordelaktige besittelser. Danmark-Norge kunne ikke lenger la svensker og russere holde på slik uten å gjøre noe, mente kongen og ba riksrådet om fortgang i saken. To år seinere imøtekom riksrådet ham ved å erklære krig mot Sverige.

Av den ambisiøse monarkens mange utenrikspolitiske engasjement ble utgangen på nordområdekonflikten hans eneste varige seier. Ved fredsavtalen i Knærød i januar 1613 måtte svenskene for alltid gi opp framstøtet mot "Vestersjøen" og kystområdene i nord. Den nye svenske kongen, Gustav II Adolf, måtte sløyfe "de lappars i Nordlanden konung" i sin tittel. For all framtid skulle svenskekongen avstå til Norges krone alle Sveriges påståtte rettigheter over for kystsamene i Nord-Norge. Dermed falt kystsamenes bosettingsområder utvetydig inn under dansk-norsk suverenitet, og de kom heller ikke til å utgjøre noe stridsspørsmål senere. Svenskene måtte videre gi opp kravene om svensk *dominium maris* ved Vesterhavet. Dermed hadde Sverige omsider anerkjent kysten utenfor Nord-Norge som norsk område.

Takket være Christian IVs offensive pretensjoner om skatt, jurisdiksjon og høyhetsrett over landområder, klarte Danmark-Norge i perioden fra 1595 til utpå 1620-tallet, for siste gang, å opprettholde stillingen som Nordens ledende makt. I denne perioden kan vi også regne Danmark-Norge blant Europas mektigste stater. Maktforholdene i Norden endret seg etter om lag 1625 til Sveriges fordel. Til tross for vedvarende nederlag i krigene mot Sverige utover på 1600-tallet, ble fredsbestingene når det gjaldt nordområdene etter Kalmarkrigen stående. Her kan det være på sin plass å understreke at det effektive sjøforsvaret Christian IV bygde opp, forble et særtrekk ved landets vernemakt gjennom hele dansketiden. En sterk dansk-norsk marine ser altså ut til å ha vært en viktig faktor i å opprettholde Nord-Norge som norsk landskap.

Man gikk imidlertid ikke opp noen grensegang mellom Norge og Sverige. Det var først ved utgangen på den store nordiske krig på 1720-tallet at det forelå en anledning til å rydde opp i de uklare grenseforholdene i innlandet. Helt fram til den endelige fastsettelsen i 1751 utgjorde indre deler av Finnmark et fellesdistrikt uten klart definerte grenser. På 1690-tallet tok svenskene opp beskatningen av samene på "Sørfjellet" og krevde at dansk-norsk skattlegging i området skulle opphøre. Svenskene mente også at fjellsamene burde få fri adgang til å fiske ved kysten i nord, uten noen form for tributt til dansk-norske myndigheter. Mot slutten av århundret ble det ført forhandlinger omkring disse spørsmålene. I oktober 1709, da Danmark-Norge for andre gang gikk inn i den store

nordiske krig, ble saken nevnt som et av punktene i krigserklæringen fra oktober 1709. Freden i 1721 betydde for øvrig slutten på Sveriges stormaktsstilling. Sverige måtte oppgi sin blokade av Østersjøen, og St. Petersburg (grunnlagt i 1703) overtok rollen som Russlands viktigste handelshavn på bekostning av Arkhangelsk.

Når det gjelder forholdet til Russland, ansatte kongen fjellfogder i Finnmark. Ordningen hadde gamle røtter, men ble fra begynnelsen av 1600-tallet utbygd og tatt mer alvorlig. En gang hvert år skulle fjellfogden dra over Nordfjellet til Malmis (Kola by) for der å legge fram oldenborgmonarkens territorielle krav overfor den russiske bojaren. Disse pretensjonsreisene pågikk helt fram til 1813. Lensherren i Finnmark mellom 1619 og 1651, *John Cunningham* (Hans Kønningham), forsøkte i 1621 å avskaffe reisen mellom Vardø og Malmis. Han mente den var til liten nytte og ville spare kongen for en kostbar utgift, men kongen svarte umiddelbart at reisen til de russiske grenseområdene var viktig. Cunningham ble pålagt å fortsette med å sende sin fogd østover for å legge fram Hans Majestets krav med hensyn til skatt og land. Den skotskattede lensmannen fikk streng beskjed om å gjøre seg kjent med fredsbetingelsene etter Kalmarkrigen og sørge for at disse ble etterlevd. Malmis-reisene resulterte imidlertid ikke i noe annet enn å opprettholde de norske grensepretensjonene. Etter 1611/12 fikk dansk-norske fogder aldri mer ta skatt av samene på Kolahalvøya.

Både Christian IV og hans far Fredrik II mente at hele Kola fra gammelt av tilhørte deres norske rike. Også tidligere dansk-norske konger synes å ha regnet innbyggerne på Kola som sine undersåtter. Den russiske tsaren på sin side hevdet ikke bare Russlands territorialrett til Kolahalvøya, men mente at også Vardø lå på russisk område. Festningsstedet burde overleveres til russerne eller rives ned, krevde tsaren og påsto at den rette grense gikk ved Tana. For å følge opp sin egen inspeksjonsreise i 1599, sendte Christian allerede i 1601 en dansk forhandlingsdelegasjon til Moskva. Delegasjonen skulle kreve hele Lappland avstått til Danmark-Norge innen 9. juni 1602. Dersom de ikke fikk gehør for kravet, skulle delegasjonen tilby seg på kongens vegne å kjøpe hele Kolahalvøya for 50.000 daler. Den russiske tsaren avsto tilbudet. Som det framgår av nedtegnelsen fra reisa i 1599, skriver Sivert Grubbe følgende under oppholdet på øya Kildin ved munningen av Murmanfjorden: "Omtrent to mil fra Kildin ligger på fastlandet byen Malmis ved en stor elv som renner ut i havet like ved Kildin. Denne byen ble i gamle dager kalt for Kola etter et stort og høyt berg som skiller Norge fra Russland. Og denne byen Kola som ligger ved foten av berget, hørte for ikke så lang tid siden til Norge. Men ved danske og norske befalingsmenns forsømmelse har russerne overtatt området og forandret navnet til Malmis." Christian IVs menn var altså klar over at russerne hadde lagt halvøya under sin interessesfære, mens dansker og nordmenn forsømt å holde territorialkravene i hevd. Oldenborgernes initiativ hadde stort sett stoppet opp ved Varangerfjorden. Ivaretakelsen av rikets rettigheter i nord var ikke betryggende. Vi har tatt med et brev fra Hans Olsen Koefoed til Sivert Grubbe. Her går det fram at innbyggerne beklaget seg over at den dansk-norske kongen ikke hadde latt seg hylle av sine undersåtter i området.

Under oppholdet på Kildin hører vi om at noen i reisefølget bygde varder i området rundt havna. Om disse vardene var ment som norske grensemerker, sies det ikke noe om. Utover på 1600- og 1700-tallet gikk det rykter om at kongen selv hadde fått satt opp flere slike merker langs Murmankysten. Endemerkene var også nevnt i topografiske beskrivelser

av lagmann *Niels Knag* (1661-1737) og av amtmann i Finnmark *Erich Lorch* (1647-1717). Da major *Peter Schnitler* på 1740-tallet utførte sine omfattende grensebefaringer på Nordkalotten, prøvde han å få nærmere greie på kongens angivelige grensemerker fra mai 1599. Innerst på Fiskerhalvøya skulle kong Christian IV angivelig ha satt inn noen jernringer for skip og uttalt at "disse havnene tilhører våre norske grenser". På et fjell ved Kildin het det seg at kongen skulle ha anlagt en figur av stein. Dette kan være en av vardene som omtales i journalene. En plass på kysten, mellom Stangenes og Teriberka, ble det fortalt at kongen hadde reist en stor, hvit stein merket "C4". Men ingen av de samene og nordmennene Schnitler snakket med, kjente til slike monumenter, skipsringer eller kjennemerker.

I 1618 truet Christian IV med å bruke makt overfor Tsarriket angående Kolahalvøya, mens tsaren sto på kravet om at Vardøhus festning måtte rives eller overleveres da den sto på russisk territorium. Dansk-norske krigsskip ble sendt nordover for å inspisere havnene og oppbringe utenlandske skip som seilte uten pass. Og tsaren sendte nye klagebrev til København. I følge tsaren hadde krigsfartøyer under ledelse av admiral Jens Munk gjort skade på russisk eiendom for 50.000 rubler under plyndring og overfall i 1623. Forholdet mellom Danmark-Norge og Russland synes å ha vært meget spent i 1620-årene inntil kong Christian involverte seg i 30års-krigen på kontinentet. Perioden deretter bar preg av en mer forsonlig tone mellom de to statene. Utover på 1600-tallet not Danmark-Norge blant annet godt av kornforsyninger fra Russland som kom via Arkhangelsk. Går vi fram til den engelske blokaden av Norges kyst i 1810 under Napoleonskrigene, finner vi at kanonskonnerter ble sendt til finnmarkskysten for å beskytte kornimporten fra Russland. Men ikke lenge etter fant den unge norske staten det nødvendig å sende krigsutrustede marinefartøyer til Vardø for å hevde norsk suverenitet. Fellesdistrikter med mangel på klare statsgrenser var fram til grensebestemmelsen i 1826 en konstant kilde til kontroverser mellom de to landene. Allikevel kan vi kanskje tale om konflikter på et atskillig lavere intensitetsnivå i hundreårene etter 1625. Første del av 1600-tallet markerer et avgjørende vendepunkt for russernes langvarige nærvær i Finnmark.

I et lengre tidsperspektiv kunne vi kanskje driste oss til å hevde at dagens grenser mellom Russland og Norge fra 1826 kan betraktes som et kompromiss mellom tsarens krav på Varangerhalvøya og de dansk-norske kongenes krav på Kolahalvøya. Fremdeles gjenstår den endelige trekkingen av delelinjer i Barentshavet. Diskusjonen om delelinjen kan føres tilbake til sjørettsproblemene fra tidlig nytid. Og hvem vet, kanskje ville dagsaktuelle begrep som "norsk sokkel" og "økonomisk sone" ha hatt en annen geografisk avgrensning mot øst uten suverenitetshevdelsen i 1599 og den beslutsomhet regimet viste i kampen om nordområdene?

Samtidig kan den være på sin plass å trekke fram det etniske perspektivet i kampen om oppdelingen av Nordkalotten i tidlig nytid. I hele den fasen vi har behandlet i denne innledningen brukte myndighetene statsmaktens skattleggingsrett overfor samene for å grunngi kravene om overhøyhet over landområder. Det var alstå sentralmaktens rettigheter og kontroll over bestemte undersåtter som utgjorde argumentasjonsgrunnlaget for høyhetskrav. Statsmaktens landnåm innover fjord- og landområder betydde en integrasjon av samiske bosettingsstrøk i det dansk-norske rike og en begrensning i urfolkets bruk av tidligere fellesområder. Kolonisering av samiske utnyttelsesområder med det formål å innlemme urfolket i den norske sfære fikk flere smertefulle og brutale utslag i løpet av 1600-

tallet. Konflikten mellom representanter for dansk-norske myndigheter som hevdet kongens rett i samiske kjerneområder, og samenes forsvar av ikke-skriftfestet sedvanerett utviklet seg til direkte konfrontasjoner som fikk en langt alvorligere utgang enn senere etniske konflikter i nord. De harde sammenstøtene, særlig på 1630- og 1640-årene i Finnmark, har så langt vært lite berørt av historikerne. I forhold til urbefolkningen hadde altså regimets statsbygging i nord sin pris. I tillegg har argumentasjonen og problemstillingene som ble tematisert under Nordkalottkonflikten i tidlig nytid fortsatt aktualitet i forbindelse med diskusjonen omkring grunnlaget for samenes rett til land og vann.

HISTORIKERNES VURDERING AV CHRISTIAN IVS POLITIKK I NORD

Flere norske historikere har framhevet at Christians sjøreise og nordområdepolitikk bidro til å sikre Finnmark som norsk landskap. Hadde ikke kongen dratt på tokt med denne kystvaktflåten for vel fire hundre år siden, ville den nordligste landsdelen i Norge muligens vært under Sverige i dag. Han oppdaget Finnmarks strategiske betydning og tilla regionen en helt annen status enn tidligere. Mens historikere har tegnet et nokså frynset totalbilde av oldenburgmonarken, blir hans kamp for å beholde Nord-Norge som en del av riket trukket fram til hans fordel.

Gjennom orlogstoktet og den sterke personlige interessen for konfliktene i nord, brakte Christian IV Finnmark fram i lyset. Dette momentet har vært trukket fram av ulike skribenter over lang tid. I "Samling til Finmarkens beskrivelse", forfattet i 1768 av sorenskriver i Finnmark Hans Paus, heter det at Finnmark hittil har ligget som i ei tåke og vært beskrevet på avstand. "Fra den store kong Christian 4. beskuer vi Finnmark med nærhet," skriver Paus og bemerker at hans Majestet gjorde reisen nordover for å vinne tilbake Norges gamle grenser. Vel 100 år seinere uttalte historikeren *Yngvar Nielsen* seg i lignende ordelag: "Kristian IV var personlig meget ivrig for Finmarkens bevarelse." Samme Nielsen ga i 1911 ut ei bok med tittelen *Det halve kongerige: over Nordland og Finmarken til Boris Gleb*. Her skriver han: "Christian IV værgede Finmarken, og han skrev for stedse ind i historien som et land under Norges krone ... Kong Christian IV havde en ganske anden følelse af sit norske riges værdighed, end mange siden har havt. Skjønt han ikke i historien kan regnes for en af de særlig store aander, saa maa dog hans forhold til Finmarken, ja til hele det nordlige Norge, bestandig sættes paa hans kreditside, til hans store ære. Herredømmet over Finmarken, over Nordland og over den norske kronens strømme, det var en væsentlig del af hans politik."

Den grundigste behandlingen av Christian IVs nordområdepolitikk i perioden 1596 til 1625 er fortsatt Oscar Albert Johnsens studie over *Finmarkens politiske historie* fra 1923. Johnsen er ikke i tvil om sin vurdering av kongens innsats og betydning: "Kristian 4's Finmarkspolitik kan opvise ett positivt og lykkelig resultat: den har sikret Norge eneherredømmet over sjøfinnene og kystlandet i Nordlandene og Finmarken med dets ypperlige havne, fiskerier og store fremtidsmuligheter og derigjennem skapt et nytt retslig og faktisk grundlag for Norges besiddelse av de tidligere omtvistede nordlige landsdele, de senere Finmarkens og Tromsø amter og den nordligste del av Nordlands amt. At dette lykkedes trods den sterke paakjending fra svensk side, skyldes først og fremst Kristian 4 selv." Også Norges mest produktive historiker, Halvdan Koht, har uttalt seg om oldenburgmonarkens innsats for å sikre den ytterste delen av kongeriket. I en lengre

kommentar til O.A.Johnsens bok om Finnmark skriver Koht at etter 1613 "var Finnmarka berga for Noreg i minsto so langt som til Varanger; både Russland og Sverige var trengt til sides her, - Noreg hausta frukta av at Sverige hadde vunne på Russland tjuge år fyrr. Det var soleis ein viktig siger Christian IV her vann, og det var i røynda den einaste sigeren i utarikspolitikken hans."

I sin Norgeshistorie fra 1935 konstaterer *Sverre Steen* at Christian IV var den første norske konge som gjestet Vardøhus. Ferden var " en demonstrasjon for å vise både russere og andre som seilte på Finnmarkskysten at kongen både vilde og kunde håndheve sitt herredømme i denne landsende. Kongen bandt også folket nærmere til sig med sin reise", heter det hos Steen. I Cappelens norgeshistorie, bind 6 fra 1977, skriver *Rolf Fladby*: "Med sin Nord-Norge-reise innledet Kristian en nærmere forbindelse med den norske del av riket enn noen dansk-norsk konge før eller etter ham hadde. Hans aldri hvilende interesse for dette landet og for de muligheter det bød på for en maktungrende monark, kan sikkert delvis føres tilbake til hans første møte med landet med den lange kysten." Samme forfatter slår fast at kongen la ut på sin ekspedisjon til Nord-Norge for å sette seg inn i truslene mot hans rikets grenser. Lignende vurderinger av Christian IVs innsats for å bevare Nord-Norge forekommer ofte blant danske historikere. Fra dansk hold skal vi her nøye oss med å sitere fra *Steffen Heibergs* biografi over Christian IV i Dansk biografisk leksikon (1979): "Viktigst i fredsavtalen (etter Kalmarkrigen) var det formentlig at Sverige oppgav alle krav på det norske Nordland og Finmarken. Trods det i mange henseender negative slutfacit af C.s regering må det sikkert regnes ham til fortjeneste at disse områder i dag er norske."

En av de fremste kjennere av Nordkalottens historie, *Einar Niemi* ved Universitetet i Tromsø, skriver i en artikkel fra 1988 om kongens reise at den bidro til økt kunnskap om forholdene i nord. "Den ble også et ledd i opptrappingen av konflikten om Nordkalotten," framholder Niemi, som samtidig mener at den lange ferden kan ha styrket Christians personlige posisjon og popularitet. Et annet sted skriver Niemi at "reisen utvilsomt må sees i sammenheng med de danske kravene om høyesterett over Nordishavet og tilstøtende kyster."

I en artikkel i *Historisk Tidsskrift* fra 1991 antyder rettshistorikeren *Gudmund Sandvik* at dersom Kristian Kwart hadde mislyktes, kunne det ha "resultert i andre grenser og andre typer samfunn på Nordkalotten enn det vi kjenner nå." Den dansk-norske kongen sikret leia mot nord og sitt herredømme over kongens strømmer, heter det hos Sandvik.

Oystein Rian har i flere arbeider fra de siste årene bidratt til å sette Nordkalottkonflikten i tidlig nytid på det historiske kartet. Han hevder, trolig med rette, at denne konflikten er et problemområde som hittil har vært undervurdert av historikerne i litteraturen om den dansk-svenske konflikten på 1600-tallet - det gjelder i særlig grad danske og svenske historikere. Gjennom sin interesse for forholdene i nord slo Christian IV tilbake de svenske kongenes planer om å rykke fram over innlandet og til det de kalte Vestersjøen. Oldenborgmonarkiets maritime styrke ble avgjørende i konflikten om suvereniteten over Nord-Atlanteren og landområdene ved de nordlige breddegrader. Sveriges oppgivelse av planene om å tilrive seg den nordnorske kysten ble en bestående seier for monarken, påpeker Rian. Han legger vekt på at Christian IVs sikring av Nord-Norge var langt viktigere enn tapet av Jemtland og Herjedalen. I det hele tatt kan ikke danskekongens offensive

utenrikspolitik forståes uten den nordnorske konteksten, det vil si kampen om Nordkalotten, Ishavet og de nordlige handelsveiene, konkluderer Rian.

CHRISTIAN IV`S NORTHERN VOYAGE IN 1599 – ENGLISH SUMMARY

The young Danish-Norwegian king, Christian IV (1577-1648), led a dramatic expedition to the north of his lengthy realm during three spring and summer months in 1599. Their voyage proceeded to Vardø and further eastward into northern Russia. Looking back, this expedition emerges as having been an extremely daring project, and it may have been one of the most dangerous endeavors any European monarch has ever actively involved themselves in. The king sailed northward with a naval fleet that consisted of half of the Danish-Norwegian navy, and most of the vessels were equipped with dozens of cannons. The purpose of this expedition was to clear His Majesty the King's "streams" of pirates, freebooters and other undesirable elements who often traversed the area to the north of Vardø without having paid Danish-Norwegian duties.

Eight naval vessels departed from Copenhagen in mid-April and returned to the capital in mid-July 1599. Hundreds of noblemen and sailors participated in this enormous coastal operation. On the royal *Victor* alone we can assume that the crew tallied almost 200 men. And there are two accounts that tell of this voyage to the Arctic Ocean. These two accounts are written by the King's personal secretaries; **Jonas Carisius** (1571-1619) and **Sivert Grubbe** (1566-1636). Their diaries from the expedition have never before been printed in their full length in Norway. Both of these logs contain interesting topographic, historical, and ethnographic information. The logbooks tell of stormy and forbidding coasts, of confrontations with Sami sorcery, Russian officers, the natural environment and living conditions.

Christian IV had officially been instated as king of Denmark-Norway in 1596. His first major confrontation, relating to foreign politics, came about as a result of the realm's relationship to Sweden and the king's policy concerning coastal dominion. Sweden, at the end of 16th-century, was seeking to expand its borders, and to make use of its power to impose tax, in the fjord regions of northern Norway. The country threatened Danish-Norwegian interests in northern Scandinavia, and this is one of the reasons that lies behind the king's decision to depart on this voyage. He wished to conduct a personal inspection of conditions in the northernmost part of the dual-monarchy, show the flag and, by so doing, mark his sovereignty in the northern regions.

One other reason behind the 1599-expedition was the growing interest among the European sea-borne empires for the trade route around the North Cape to the White Sea.

In late August 1553, the Englishman Richard Chancellor (d.1556) and his crew reached the white Sea, where they were welcomed with open arms by local Russian officials. Arrangements were then made for a court audience, in Moscow, during this stay. Chancellor travelled inland, by sled, to Czar Ivan IV – Ivan the Terrible (d.1584). Upon arrival, the Englishmen were welcomed with "barbarian splendor." And when Chancellor and his men returned to England, in the summer of 1554, they carried with them a letter from the czar which granted privileges to the English to conduct trade at Dvina harbours. The event marked the prelude to one of the era's most important geographical discoveries. It was Chancellor's good fortune that his finding paved the road for direct trade between

England and czarist Russia. Remarkably, too, the British discovery of Russia came about as a coincidental effect of their attempt to find the northeastern trade route to China.

The Muscovy Company (The Russia Company) first saw the light of day in 1555, in London. Regular trade was conducted with northern Russia from 1557 onward.

When Sweden gained dominion over the Baltic harbours that exported Russian products, the White Sea became the only alternative trade route to use between the European seafaring nations and the Moscow czardom. Most trade with Russia moved northward, therefore, and the czar had built a large port – New Kholmogory (called Archangel from 1613) – for the export trade in 1584. The Scots and English dominated all “Pomorje” (a Russian word meaning coastland) trade during the 16th-century, while the Flemish and Dutch played a greater role in the second-half of the 1570s. Throughout the entire 17th-century, the Dutch sailed to Archangel and the Murman Coast. These voyages were dangerous for the Europeans, but they were also highly lucrative. European tradesmen carried with them textiles, salt, wine, precious metals, costly goods and even weapons, according to some accounts. The same tradesmen would return from Russia with ropes, lumber, cod, salmon, cod liver oil, furs and saltpeter.

The rise in traffic around the North Cape eventually led to increased interest in the northern regions and became the cause of bitter strife between the northern realms. And even today the issue of sovereignty over land and sea resources has still not been resolved adequately in the northern countries.

The 1599-voyage accounts tell how *Victor* passed Loppa, where Finnmark begins, on 10 May. A few days later, they rounded the North Cape, and on 14 May they could anchor their vessels in Bussesundet, close to the fishing community of Vardø. The king continued further eastward with his flagship and some of the largest ships. They confiscated English and Dutch merchant ships, and claimed Danish-Norwegian sovereignty over the coastal waters of northern Russia. Several of the largest naval ships sailed in the vicinity of Kola from 15 May – 28 May 1599. The Danes had proficient time to become thoroughly acquainted with the island called Kildin. After having run aground on a submerged rock, the *Victor* had been heavily damaged and had to be careened at Kildin. The reparations took several days. According to the travel logs, we can read how their visit gave them ample time to explore local flora, nature and way of living. Following this terrible collision with the underwater reef, the king and his party had to turn around. He had probably intended to sail even further eastward though.

While the ships were docked in Vardø, at the end of May, and making preparations for their return trip homewards, the king was paid a visit by several Sami bailiffs. The king made use of this opportunity to gain information on the imposition of Swedish taxes upon the Sami inhabitants of northern Scandinavia. He also got up-dated information about Swedish expansionism from his governor in Vardø. Since Christian IV turned the northern regions into his first major foreign adventure, he made sure that an efficient and energetic commanding officer was commissioned at Vardøhus. *Hans Olsen Koefod* was endowed with Vardøhus Fortress, and Finnmark, in June 1597. The man travelled across great expanses of land in northern Norway, in the winter of 1597/98 and the subsequent winter, to investigate Swedish taxation of the Sami. Conscientiously, he presented his findings to the king. It is likely that Koefod's report on the Swedish drive towards the coast was what

convinced Christian to sail northwards. Koefod was known for actively taking care of the crown's northern policies in a highly satisfactory manner. Not only did he disclose Swedish expansionism, without also having impounded goods which were charged levy by Russian bailiffs. This stern and strong bachelor was the king's right-hand man.

On the return voyage, the squadron was badgered by excessively poor and cold weather. The logbook authors praise God for having returned them safely from the end of the world and back to civilisation.

The experiences of this voyage led the king into enacting a policy of meeting force-with-force in relation to Sweden, Russia and additional merchant states of western Europe who sailed in northern waters. But the confiscated English merchant ships from Hull resulted in considerable bitterness between Elisabeth I and Christian IV. Negotiations failed. However, the relationship to England improved when the Stuart king, James I, was enthroned. James came from Scotland and was married to a sister of Christian. And James became the mediator in the confrontation between Denmark-Norway and Sweden at the beginning of the 17th-century. The rivalry over northern Scandinavia, between Denmark-Norway and Sweden, culminated in the so-called Kalmar War (1611-1613) which Christian proved victorious in. Further, the king made use of bailiffs, in Finnmark, in his dealings with Russia. The king's bailiff would go to the town called Malmis (today Murmansk) once a year to present territorial claims to the Russians. These trips of pretension continued up to 1813.

Several Norwegian historians have claimed that Christian's daring 1599 voyage ensured the future status of Finnmark as part of the Norwegian landscape. If Christian had not equipped the coastal fleet, as he did four-hundred years ago, the northernmost district of Norway would probably have been a part of Sweden today.

Christian IV's Northern Voyage in 1599:

<http://www.ub.uit.no/northernlights/eng/christian4.htm>

KILDER OG LITTERATUR:

Ahvenainen, Jorma: "Some contributions to the Question of Dutch traders in Lapland and Russia at the end of the sixteenth century", *Acta Lapponica Fenniae*, No.6. Rovaniemi 1967

Albrechtsen, Esben, Karl-Erik Frandsen og Gunner Lind: *Konger og kriger 700-1648* (Dansk udenrigspolitikshistorie 1), København 2001

Anderson, M.S: *Britain's Discovery of Russia 1553-1815*, New York 1958

Balsvik, Randi Rønning: *Vardø: Grensepost og fiskevær 1850-1950*, bd. 1, Vardø 1989

Barfod, Jørgen B.: *Christian 3.s flåde*, København 1995

Bergenhus Lensregnskap 1599(mikrofilm)

Berg, Carl-Henrik: "Svenskhärjningar längs Vitahavskusten och på Kola 1589-1701", *Oknytt*, Årg. 19, Nr.3-4, Umeå 1998

Birket-Smith, Kaj: *Jens Munk's rejse og andre danske ishavsfarter under Christian IV*, København 1929

Bjergo, Narve. Øystein Rian og Alf Kaartvedt: *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905, Norsk utenrikspolitikkens historie*, bind 1, Oslo 1995

- Bring, Sven (red.): *Samling af åtskilliga handlingar och påminnelser som förmodeligen kunna giva lins i Svenskabistorien*, Lund 1758 (inneholder S. Grubbes latinske dagbok)
- Broch, Olaf: "Til spørsmålet om riksgrensen mellom Norge og Russland mot slutten av 16. århundre" (*Norsk Historisk Tidsskrift*, 33te bind, 1943-46:135-144)
- Dalgård, Sune: "Østersø, Vestersø, Nordsø. Dominium maris Baltici & maris Septentrionalis 1638", (*Dansk Historisk Tidsskrift*, Ellevte Række, femte bind 1956-59:295-319)
- Dalgård, Sune: *Dansk-Norsk Hvalfangst 1615-1660*, København 1962
- Dansk biografisk leksikon*. Udgivet af C.F.Bricka, Kjøbenhavn 1890
- Dansk biografisk leksikon*. København 1934.
- Dansk biografisk leksikon*. København 1979
- Edwardsen, Edvard: *Bergen*, første part. Utgitt av Bergens Historiske Forening ved Olav Brattegard. Bergen 1951
- Egede-Nissen, Hans: *Verneplan Vardøhus festning*, Oslo 2002
- Ehrensverd, Ulla, Pellervo Kokkonen and Juha Nurminen: *Mare Balticum. The Baltic - Two Thousand Years*, Helsinki 1995
- Enewald, Nils: *Sverige och Finnmarken. Svensk Finnmarkspolitik under äldre tid och den Svensk-norska gränsläggningen 1751*, Lund 1920
- Eriksen, Knut Einar: "Den russiske fare. Arvefiende eller god nabo", i Einar Niemi (red.): *Pomor*. Oslo 1992
- Ersland, Geir Atle og Terje A. Holm: *Krigsmakt og kongemakt 900-1814* bind 1 i *Norsk forsvarshistorie*. Bergen 2000
- Fisher, Raymond H: *The Russian Fur Trade 1550-1700*, Berkeley and Los Angeles 1943
- Fladby, Rolf: *Norges historie, bd.6, Gjenreisning*, Oslo 1977
- Fladby, Rolf: *Hvordan Nord-Norge ble styrt. Nordnorsk administrasjonshistorie fra 1530-åra Til 1660*, Oslo 1978
- Flåden i Nordatlanten: dansk inspektionstjeneste i 400 år. 1987* Inspektionsskibseskadren, København 1987
- Gertz, Otto: "Sivert Grubbes och Jonas Charisius' naturhistoriska anteckningar från Nordkaps-Resan 1599", *Svensk geografisk årsbok*, Lund 1942
- Hacquebord, Louwrens: "Utenlandsk skipsfart i Finnmarks farvann på 1500-og 1600-tallet", *Årbok for Vardø* 1988
- Hagen, Rune: "Kongen, katten og presten. Christian IVs møte med samisk Trolldomskyndighet," *Historie. Populærhistorisk tidsskrift*, nr.2/1999
- Hagen, Rune: "Kongens dristige sjøreise," *Kronikk i Dagbladet* 20/6-1999
(se også < <http://www.ub.uit.no/fag/historie/kongen.html>>)
- Hagen, Rune: "Christian IVs sjøreise mot nord i 1599," *Håloygminne* nr.3-1999
- Hagen, Rune: "Kongens orlogstokt til Vardø og Kola i 1599," *Norsk tidsskrift for Sjøvesen* Nr. 2 - 2000
- Hagen, Rune: "At the Edge of Civilisation: John Cunningham, Lensmann of Finnmark, 1619-51" i *Military governors and imperial frontiers c. 1600-1800: a study of Scotland and empires*, edited by A. Mackillop and Steve Murdoch, Leiden 2003

- Hansen, Lars Ivar: *Handel i nord: samiske samfunnsendringer ca. 1550 - ca. 1700*, 2 bind, Tromsø 1990
- Hansen, Lars Ivar og Bjørnar Olsen: *Samenes historie*, bind 1, Oslo 2004
- Hansen, Thorkild: *Jens Munk*, Oversatt av Harald Sverdrup, Oslo 1966
- Hassø, Arthur G: "Den danske Regering og Koffardifarten Nord om Norge i det 16. Aarhundrede," (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, 10. Række, Andet bind, 1932-34.
- Helland, Amund: *Norges land og folk topografisk-statistisk beskrevet.. Finmarkens Amt*, 3 bind, Kristiania 1905-1906.
- Horensma, P.T.G.: "Olivier Brunel and the Dutch involvement in the Discovery of the Northeast Passage", *FRAM. The Journal of Polar Studies*, Vol.2, Part One 1985
- Ilsøe, Harald: "Gesandtskaber som kulturformidlende faktor. Forbindelser mellem Danmark og England-Skotland o.1580-1607", (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, Ellevte Række, sjette bind, 1960-62:574-598
- Jansson, Maija and Nikolai Rogozhin (ed.): *England and the North: The Russian Embassy of 1613-1614*, translated by Paul Bushkovitch, Philadelphia 1994
- Jessen, Erich Johan: *Det Kongerige Norge fremstillet efter dets naturlige og borgerlige Tilstand*, Kjøbenhavn 1763
- Johnsen, Oscar Albert: *Finmarkens politiske historie*, Kristiania 1923
- Johnsen, Oscar Albert: "Norsk-dansk handelsforbindelse med Nord-Rusland under Kristian IV", *Festskrift til Rektor J. Qvigstad*, Tromsø Museum 1928
- Jumppanen, Paul and Helena Hyttinen: *Economic Geography and structure of the Russian Part of the Barents Region*, Helsinki 1995
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold, 1596-1602*, København 1913
- Koht, Halvdan: "Striden om Finnmarka", *Håloygminne*, Hefte 2/1924:8-17
- Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve*. Udgivne ved C.F.Bricka og J.A. Fridericia, 1589-1625, København 1969
- Konow, Thomas: *Sjomilitær suverenitetsbevidelse langs finnmarksysten i 1816* : sekondløytnant Thomas Konows dagbok / av Tom Kristiansen, Hundvåg 1997
- Kristiansen, Tom: "Russerne ødelægge os; de berøve os vor næring...Norge og Rusland i Nord til ca. 1820", (Norsk) *Historisk Tidsskrift*, Bind 76, nr.1 - 1997
- Langslet, Lars Roar: *Christian IV. Konge av Danmark og Norge*, Oslo 1997
- Larsen, Axel: *Kalmarkrigen. Et Bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie*, Kjøbenhavn 1889
- Lilienskiold, Hans H: *Finnmark omkring 1700. 3, Lilienskiolds Speculum Boreale. 2*, ved O. Solberg. (Nordnorske samlinger; 7), Oslo 1945
- Lindkjølen, Hans: *Nordisk Saga. Samene i litteraturen*, Oslo 1993
- "Linschotens besøk i Vardø" (Oversatt av Karl Petersen), *Vardøhus Museum Årbok 1959*
- Liisberg, H.C. Bering: *Christian IV. Danmarks og Norges Konge*, Kjøbenhavn 1890-91
- Meldrum, Ronald M. (ed.): *Letters of James I to Christian IV 1603-1625*, (Microfilm edition), The Harvester Press 1977
- Meyer, Christopher B. V.: *Sjøgrænse-spørsmålet belyst ved statspraksis og folkeretslære*, Utarbeidet for Stortingets forsterkede utenriks- og konstitusjonskomite (Dok. nr. 17 - 1927), - Oslo 1927

- Mortenson, Ole: *Renæssancens Fartøier. - sejlads og søfart i Danmark 1550-1650*,
Rudkøbing 1995
- Moseng, Ole Georg, Gunnar Pettersen, Erik Opsahl og Erling Sandmo: *Norsk historie*, bind
2 (1537-1814), Oslo 2003
- Murdoch, Steve: *Britain, Denmark-Norway and the House of Stuart 1603-1660: a diplomatic
and military analysis*, East Linton 2003
- Nesset, Sigmund (ed.): *The Northern Lights Route* < <http://www.ub.uit.no/northernlights/>>
- Nielsen, Jens Petter: *Altas historie - de glemte århundrene 1520-1826*, Alta 1990
- Nielsen, Yngvar: *Jens Bjelke til Østråt. Norges Riges Kantsler*, Kristiania 1872
- Nielsen, Yngvar: *Kristian IV's reise til Finmarken 1599*, Kristiania 1873
- Nielsen, Yngvar: *Det halve kongerige : over Nordland og Finmarken til Boris Gleb : gammel
historie og nye reiser*, Kristiania 1911
- Nielssen, Alf Ragnar: "Animal Husbandry among the Norwegian Population in Finnmark
c.1685-1705," *Acta Borealia* 2-1984
- Niemi, Einar: *Vadsøs historie, bind 1*, Vadsø 1982
- Niemi, Einar: "Christian 4.s Finnmarksreise i 1599", *Foreningen til norske
Fortidsminnesmerkers bevaring*, Årgang 142, Årbok 1988
- Niemi, Einar (red.): *Pomor: Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*, Oslo 1992
- Norsk sjøfart*, redaksjon: Brit Berggreen, Arne Emil Christensen, Bård Kolltveit, bind 1,
Oslo 1989
- Norske Rigs-registranter, Tredie Bind, 1588-1602*, Christiania 1865
- Nya Handlingar rörande Skandinaviens historia*, Tjugondenionde delen, Stockholm 1858
- Okhuizen, Edwin: "The Dutch contribution to the cartography of Russia during the 16th-
18th
Centuries", i *Russians and Dutchmen*, Groningen 1993
- Palme, Sven Ulric: *Sverige och Danmark 1596-1611*, Uppsala 1942
- Paus, Hans: *Beskrivelse over Finmarken*, bind 1, Ny Kgl. Saml.1556, Det kongelige
bibliotek i København
- Probst, Niels M.: *Christian 4.s flåde*, København 1996
- Rian, Øystein: *Den nye begynnelsen: 1520-1660*, Oslo 1995
- Rian, Øystein: *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648*, København og Oslo 1997
- Russians and Dutchmen: proceedings of the Conference on the Relations
between Russia and the Netherlands from the 16th to the 20th Century*: edited
by J. Braat, A.H. Huussen jr., B.Naarden and C.A.L.M. Willemsen,
(Baltic Studies 2), Groningen 1993
- Rygh, O.: *Norske gaardnavne - Finmarkens Amt*, bearbejdet af J.Qvigstad og Magnus Olsen,
Kristiania 1924
- Ræstad, Arnold: *Kongens strømme: historiske og folkeretslige undersøkelser angaaende
Sjøterritoret*, Kristiania 1912
- Rørdam, Holger Fr.(red.): "Sivert Grubbes Dagbog", *Danske Magasin*, 4.række, Andet Binds
Fjerde hefte 1873
- Salvesen, Helge: *Handelsinteresser og konflikter i Norden på 1600-tallet*, Upublisert
prøveforelesning, oppgitt emne, for den filosofiske doktorgrad ved Universitetet i
Tromsø 26.11.1982

- Sandvik, Gudmund: "En kommentar til Lars Ivar Hansen: Handelen i nord," *Historisk Tidsskrift* nr.4/1991
- Scammell, G.V.: *Seafaring, Sailors and Trade, 1450-1750*, Aldershot 2003
- Schade, Hans: *Die Niederlande und Russland. Handel und Aufnahme diplomatischer Kontakte zu Anfang des 17. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1992
- Schiøtz, Eiler H.: *Utlændingers reiser i Norge : en bibliografi*, To bind, Oslo 1970-1986.
- Schlegel, Johann Heinrich (red.): *Samlung zur Danischen Geschichte, Nünzkenntnis, Ökonomie und Sprache*, Erste Band, Kopenhagen 1773 (inneholder en avskrift av Journalen til Carisius.)
- Schnitler, Peter: *Grenseeksaminasjonsprotokoller 1742-1745*, bind 1, ved Kristian Nissen og Ingolf Kvamen, Oslo 1962
- Schnitler, Peter: *Grenseeksaminasjonsprotokoller 1742-1745*, bind 3, ved Lars Ivar Hansen og Tom Schmidt, Oslo 1985
- Scocozza, Benito: *Christian 4.*, København 1988
- Selnes, Kåre: *Norge - Russland grannefolk gjennom tusen år*, Oslo 1972
- Solvang, Jens: "Kristian kvart og Nord-Noreg" *Håloygminne*, 8.bind, 1949-1952
- Spies, Marijke: *Arctic routes to fabled lands : Olivier Brunel and the passage to China and Cathay in the sixteenth century*, translated from Dutch by Myra Heersprink Scholz, Amsterdam 1997
- Starkow, V.F.: "Early Russian-Dutch contacts in Arctic regions" i *Russians and Dutchmen*, Groningen 1993
- Steen, Sverre: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene. Bind IV. Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640*, Oslo 1935
- Tandrup, Leo: *Mod triumf eller tragedie*, Bind I, Aarhus 1979
- Tanner, V.: *Antropogeografiska studier inom Petsamo-området. I. Skolt- Lapparna*, (Fennia 49,No.4), Helsingfors 1929
- Tarkiainen, Kari: *Vår gamle Arffinde Ryssen. Synen på Ryssland i Sverige 1595-1621 och Andra studier kring den svenska Rysslandsbildn från tidigare stormaktstid*, Uppsala 1974
- Vardøhus festning 650 år : jubileumsskrift / redaktør: G. I. Willoch*, Oslo 1960
- Veluwenkamp, Jan Willem: "The Murman Coast and the Northern Dvina Delta as English And Dutch Commercial Destinations in the 16th and 17th Centuries", *Arctic*, Vol.48, No.3, 1995
- Veluwenkamp, Jan Willem: "The Archangel connection. The Dutch merchant community at Archangel and the Dutch trade system in the seventeenth and eighteenth Centuries", *Circumpolar Journal*, No.3-4, 1995:23-39
- Wamberg, Bodil: *Christian IV - en mand under indflydelse*, København 1994
- Wessel, A.B.: *Smaastykker til oplysning om forholdene i Finmarken i gamle dage*, Vardø 1905
- Wijnroks, E.H.: "Jan van de Walle and the Dutch silk-trade with Russia, 1578-1635", i *Russians and Dutchmen*, Groningen 1993
- Wikander, Johan Anton: "Peder Claussøn Friis (1545-1614) som kilde for Atlantica-Verket" i *Agder Historielag, Årsskrift nr. 75*, 1999:61-86
- Willan, T.S.: *The Early History of the Russia Company 1553-1603*, Manchester 1956.

Winge, Harald (red.): *Lover og forordninger 1537-1605*, Oslo 1988

De mange avskriftene

Om oversettelsen og kildene

Det ser ut til at ingen av originalene til de to dagbøkene fra reisa i 1599 er bevart i sin opprinnelige form. Nærmest kommer imidlertid reisebeskrivelsen til Sivert Grubbe. Hans skildring er forfattet på latin og bevart i et samtidig håndskrift forsynt med Grubbes egne rettelser og tilføyelser. Dette håndskriftet finnes ved Det Kongelige Bibliotek i København med klassifikasjonen *Uldallske Saml. 449°*. Med dette som grunnlag lot Holger Fr. Rørdam dagboken trykke i 1873 i dansk oversettelse i publikasjonen *Danske Magasin*. Det er denne danske versjonen som ligger til grunn for vår oversettelse av Grubbes nedtegnelser. Visse uttrykk og navn er sammenlignet med den latinske teksten som ble trykt i 1758.

Dagboken til Jonas Carisius foreligger i en rekke avskrifter fra både 1600- og 1700-tallet. Disse befinner seg dels i Danmark og dels i Norge (se oversikten nedenfor). Flere av avskriftene er illustrert med tegninger. Det er imidlertid de samme tegningene som går igjen i litt forskjellige versjoner. Dette tyder på at originalen til Carisius også har vært illustrert. Dagboken til Carisius foreligger i en trykt utgave på dansk fra 1773 ved Johan Heinrich Schlegel i en publikasjon med den tyske tittelen *Samlung zur Dänischen Geschichte*. Som bakgrunn for vår oversettelse har vi, ved siden av den trykte utgaven, konsultert tre andre avskrifter som befinner seg ved Det Kongelige Bibliotek i København, nemlig de to avskriftene som finnes under klassifikasjonen *Uldall, 4., 367* samt avskriften i *Ny kgl. Sml. 4., 1612* (se oversikten nedenfor). Dessuten har vi gjort sammenligninger med avskrifter som befinner seg ved norske bibliotek. Det er bare mindre forskjeller mellom alle disse avskriftene.

Begge dagbøkene bærer preg av de er skrevet i ettertid, sannsynligvis basert på notater tatt underveis på reisen. Dette kommer til uttrykk både ved feil i posisjonsangivelser og ved at begge forfatterne til tider går litt surr i geografien. Misforståelser kan også ha oppstått ved avskriften. Særlig kan det i Grubbes dagbok finnes spor av at avskriveren ikke har kunnet lese enkelte ord eller har lest dem feil. Dette gjelder først og fremst skrivemåten av stedsnavn.

Språket i vår oversettelse er sterkt modernisert, også hva ord og uttrykk angår. Likevel har vi valgt å beholde en del tidstypiske ord og uttrykk. Langt på vei har dette vært nødvendig, og da særlig når det gjelder skips- og navigasjonsterminologien. Mange maritime ord og uttrykk fra den tiden lar seg naturlig nok ikke oversette fordi begrepsdannelsen omfatter ting og forhold som for lengst er blitt uaktuelle. Til hjelp for leseren her vi derfor laget en egen ordliste med tilhørende forklaringer. I noen få tilfeller er ordenes betydning uklare for oss. Disse er satt i gåseøyne med sin originale (tillempet) ortografi.

Stedsnavnene har i særlig grad voldt oss bry. Forfatterne har sett kysten med øynene til datidens sjøfarende. Landemerkene var den gang andre enn i dag, og mange slike navn har derfor liten aktualitet og er kanskje til og med gått i glemmeboken. Dessuten er det først og fremst slike ord som blir forvansket gjennom avskrifter, fordi avskriveren har vært ukjent med geografien. Likevel skulle det ikke by på større problemer med å følge de to beretningene langs Norges kyst, selv om man her og der kan stusse litt over posisjonsbestemmelser og landemerker – noe tokt deltakerne i 1599 sikkert også til tider har gjort.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK, KØBENHAVN

Ny Kgl. Saml. 2018

Sivert Grubbes dagbøker på latin 1566-1631. 227 sider. Beretningen fra 1599-reisa finnes på side 52-93 (ingen illustrasjoner). Ukjent herkomst.

Uldallske saml. 449.

Grubbes dagbok 1566-1631 *Curriculum vitae*, skrevet i 1631-35.

Inneholder hans dagbok fra 1599-reisa (på latin), side 71-108 (ingen illustrasjoner). Benyttes av Holger Fr. Rørdam i *Danske Magasin*, 4. rekke, bd. 2/1873: 389ff. Gjengitt på latin hos Sven Bring i *Samling af åtskilliga handlingar och påminnelser...*, Lund 1758:25-69.

Ny Kgl. Saml. 1556-1557 /Folio No 983-984

Hans Paus *Samling til Finnmarkens Beskrivelse*. Håndskriftene er merket *Paus: Finnmarken*.

Klassifikasjonen Ny Kgl. Samling 1556 inneholder beretningen om 1599-reisen i 1. Bind, 1. avdeling, 3. Kapittel (ikke paginert – inneholder noen primitive tegninger). Avskrift av Carisius.

(Utdrag av denne er avskrevet for hånd i 1878 av O.Th.Schmidt. Avskriften befinner seg i Kildeskriftfondets samling no. 272 i Riksarkivet, Oslo.)

Om Ny Kgl. Saml. 1557: Inneholder 139 dobbeltsider pluss et løst tillegg på fem sider. I denne finnes et *utdrag* av Carisius' 1599-beretning fra side 111 til 119. Her avbrytes beretningen under oppholdet på Kildin – deretter følger flere blanke sider (inneholder noen primitive tegninger).

(Disse håndskriftene finnes på tre mikrofilmer ved UB i Tromsø)

Kall, 4., 431

[N. Slanges] *Historien om Kong CAs umyndige år 1588-1596*.

1599-beretningen er et 52 siders vedlegg på slutten av dette verket med tittelen *Kong Christian den 4des reise om Nord-Cap Ao 1599* (avskrift fra Carisius). Inneholder åtte nokså forseggjorte kolorerte tegninger. Avskrift fra 1700-tallet. Det er denne versjonen som er trykt på dansk hos Schlegel (red.): *Samlung zur Danischen Geschichte...*, Erste band, Kopenhagen 1773:55-90, *men uten illustrasjonene*.

(UB i Tromsø har kopi av tegningene, som også er gjengitt i boka.)

Gl. kgl. Sml., 4., 2602

Jonæ Charisii Beskrivelse over K. Christ. IV reise forbi Nord-kappen til Kilden udi Lapland aar 1599. Ingen illustrasjoner, men det ser ut som det er avsatt plass til slike. 1700-tallet, 34 blad. Også benyttet av Schlegel (1773).

Thott, 4., 1619

Jonæ Charisii Beskrivelse over Christian IV's seilads omkring de Norske Kyster 1599. 1700-tallet, 42 blad (ingen illustrasjoner).
(Har signaturen F. M. Foss 1673 – avskriften opprinnelig fra 1673?)

Uldall, 4., 367

To Beretninger om Chr. IVs reise til Norge og Vardøhus i Finnmarken 1599. 1700-tallet, 34 og 28 blad. Begge er avskrifter av Carisius. I den ene med 28 blad finnes noen primitive tegninger.
(Beretningene finnes på mikrofilm ved UB i Tromsø)

Ny kgl. Sml., 4., 990.

Jonæ Charisii Beskrivelse over Chr. IV's Seilads omkring de norske Kyster 1599. 2 eks. 1700-tallet, 27 og 16 blad (ingen illustrasjoner).
(Avskrevet av F. M. Foss 1673 – deretter ny avskrift?)

Ny kgl. Sml., 4., 1612

Christian IV reysse Tour til Norge og Wardehuus 1599 i Findmarken.
En gammel avskrift. Omkring 1700, 11 blad (ingen illustrasjoner).
(På mikrofilm ved UB i Tromsø.)

NASJONALBIBLIOTEKET, AVDELING OSLO

Ms. 8 1809

Om denne håndskriftene står det: «Samlebind kom kongers etc. reiser i Norge. Avskriftene foranstaltet av Christian Grave (1701-1763, prest). Hans navn under en opplysning s. 2-3, men håndskriften ser ikke ut til å være hans (jf. Hans brever til Langbek i Ms. Fol. 203). De forskjellige beretninger er fortløpende avskrevet med samme hånd og paginert 1-325.» Det blir sagt at s. 1-53 inneholder en avskrift av *Mads Bagges* journal over Christian IVs reise i 1599. Opplysningen er interessant da Mads Bagge var fogd i Finnmark i 1600. I Hans Olsen Koefoeds fravær hadde han møte med svenskene i Vadsø i april 1600 – forhandlinger som heller ikke denne gangen ga noen avklaring.
(Papirkopi ved UB i Tromsø, s. 6-53.)

Ms. 4 520

Jonæ Charisii Beskrivelse over Christian den 4des lykkelige seyllatz omkring de Norske Kuster, som begyndt den 17 Aprilis 1599 og endt den 13 Julii i samme Aar, varede i 3 Maaneder, mindre 3 dage.

Opplysning fra Gerd Mordt ved Nasjonalbiblioteket: Manuskriptet er på 31 blader og er bundet inn. Det har tilhørt C. Anker og Jens Rathke og ble kjøpt inn til Universitetsbiblioteket i Oslo på auksjon etter Rathke i 1855.

RIKSARKIVET, OSLO

Deler av Carisius' beretning finnes inntatt i major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742-45 XXVIb, 7. de beskrivelse av Vardøhus Amt, Bilag Ltr. P.

Arkivhenvisning: Grensearkivet, Kanselliet, pkt. 10

GUNNERUSBIBLIOTEKET, TRONDHEIM

qMs 41b (91b002901)

Mads Bagges dagbok, som er identisk med Carisius' beretning. Også denne avskriften er foranstaltet av Christian Grave, jmt. Ms. 8 1809 (Nasjonalbiblioteket). Det er uklart hvorfor to avskrifter i Norge bærer Mads Bagges navn.

(Papirkopi ved UB i Tromsø.)

Jonas Carisius

Christian den fjerdes reisetur til Norge og Vardøhus i Finnmarken

ARET 1599 DEN 17. APRIL, mellom klokken syv og åtte, ga Kongen ordre om at de som var tilsagt å være med på Hans Nådes skip, *Victor*, hadde å innfinne seg. Så snart alle var om bord, la vi ut fra *Holmen i København*, men siden været var imot, ble skipet tatt inn til *Vartov*. Der fikk vi senere syd sydost og seilte den dagen til under *Hven*. Vinden var i ferd med å legge seg. Derfor ankret vi opp før den helt hadde stilnet og ble liggende der til neste dag som var

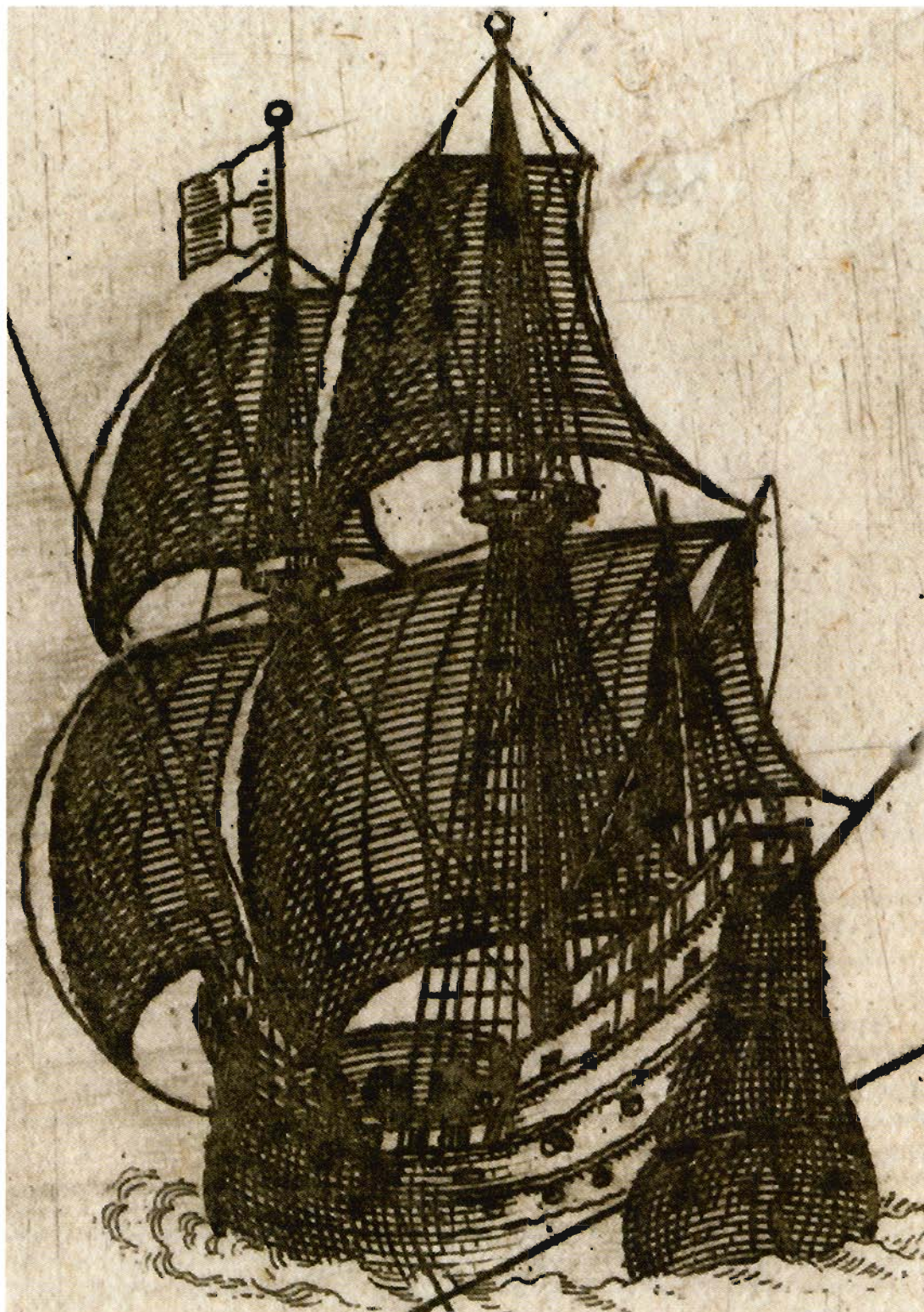
DEN 18. APRIL. Tidlig om morgenen, klokken seks, blåste en liten sydost. Med den satte vi kurs for *Kronborg* hvor vi la oss til. Der var det imidlertid så tett tåke at vi nær hadde gjort skade på noen fremmede skip. Vi unngikk det med nød og neppe, for alle seilene var oppe. I all hast måtte vi kaste anker for at vi ikke skulle renne rett på dem.

Straks ble ni kanoner og alle musketter avfyrt med løst. Fra slottet ble det svart med like mange skudd. Deretter dro Hans Majestet til slottet med en esping. Klokken tolv kom han tilbake, og vi satte straks seil. Da det var gjort, ble det gitt stor salutt både fra skipet og slottet til vi hadde seilt forbi.

Det blåste sydost i fulle seil. Mot midnatt endret vinden seg til østlig og mot morgenen til nordost. Da klokken nærmet seg åtte, var vi omkring *Marstrand* og *Blåkullen*.

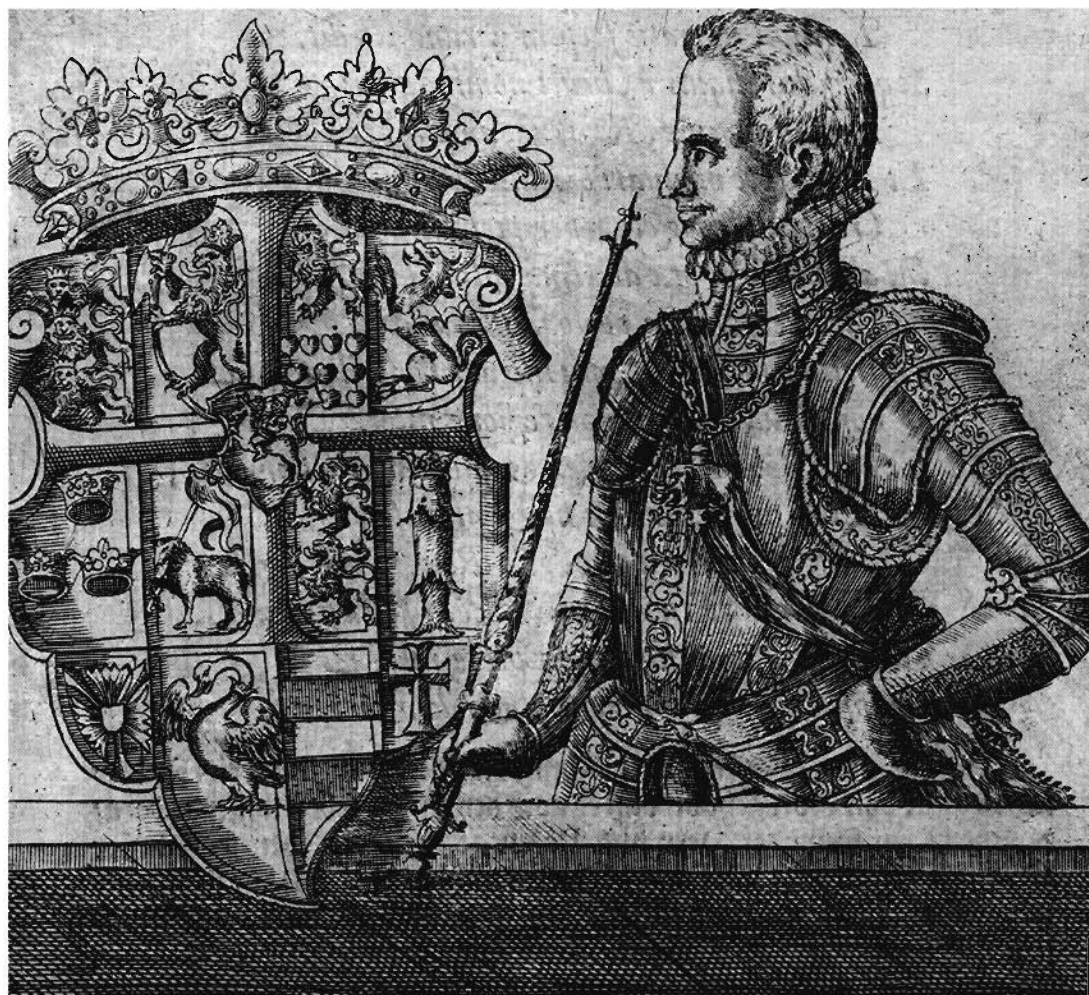
DEN 19. APRIL klokken ni lot Hans Majestet holde preken. Det var magister *Anders* som forrettet, og den tekst han talte over var Salme 107. Det var en meget andektig preken. I særdeleshet ble det forklart hvordan sjøhandel skal drives. Man må ikke begynne med dristighet og overdådig forsett. Slikt fører bare til ulykke. Målet må være Gud til ære og uten å skade sin neste. Endelig ble det forklart hvordan man skal forholde seg i nød og fare, nemlig ved å påkalle Gud etter Davids råd.

Denne dagen var vinden mest nordost, likevel spak. Vi seilte mot *Norge* og passerte *Mar-*

Detalj fra Willem Barentsz'
polkart fra 1599. Universitets-
biblioteket i Tromsø.

Christian IV i 1599,
året for Finnmarkstoktet.
Ukjent kunstner. Det Kongelige
Bibliotek, København.

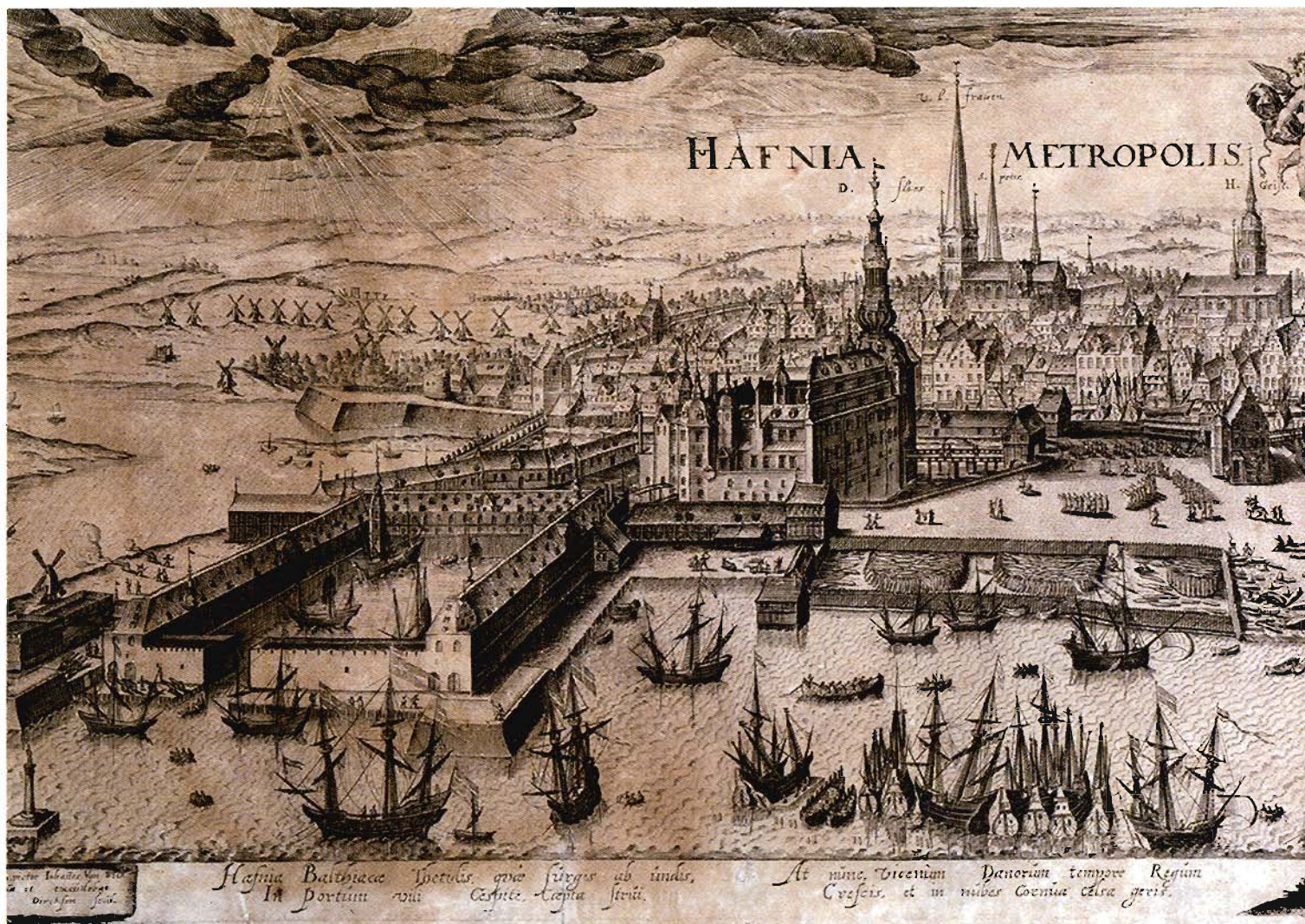

strand nær på halvannen mil¹ utenfor. Rundt omkring lå mange små skuter for anker. De fisket på 24 a 30 favner, og den dagen var fisket godt.

I disse to dagene fordrev Hans Majestet tiden med musikk og herremennene med dobbel.

Hans Majestet lot alt folket sammenkalle og ga dem selv formaning om at de skulle forholde seg trofast og oppriktig i alle tilfeller av ulykke og trengsel. Etter middag, klokken fire, stilnet det av. Det ble også så klart at vi samtidig kunne se både *Norges* land og *Skagens* kirke, fem mil til begge land. Mot natten fikk vi en god nordost. Med den tilbakela vi en god strekning, slik at vi tidlig om morgenen, som var

¹ Vi har valgt å gjengi Carisius' begrep *ugesøe* med *mil*. Begrepet *ugesøe*, som i moderne norsk oversettelse blir til *veke sjø* (av gno. *vika sjóvar*), betegner egentlig den distanse man rodde mellom hvert roskifte. Lengden har variert noe med naturforholdene. I vår sammenheng synes distansen å utgjøre nærmere 10 kilometer.

DEN 20. APRIL, kom under *Tromøy*. Fra den tid og med samme bøl, langet vi inn til *Flekkerøy*. Der fant vi flåten, Hans Majestets syv skip. Vi løp nesten på gallionen til *Raphael*, for vi ankret for nært, og de kunne ikke gi mer bord til *Josaphat* som lå bak dem.

Der ble det skutt meget på skipene. Vi tok inn ferskt vann som rant fra klippene.

Fra *Helsingør* til denne havnen er det 44 mil. Der er en temmelig stor havn som det kan ligge noen hundre skip i.

Flåten bestod av følgende skip:

1. *Josaphat*.

2. *Gideon*.

3. *St. Michel*.

4. *Raphael*.

5. *Victor*.

6. *Hvite Due*.

7. *Papegøyen*.

8. *Raabukken*.

København 1628. Utsnitt.
Kobberstikk etter Jan van Wijk.
Nationalmuseet, København.

Krigsflåten samles i Flekkerøy havn i Sor-Norge. Her tilkjennega kongen formålet med toktet. Akvarell fra tidlig 1700-talls avskrift av beretningen til Carsius. Det Kongelige Bibliotek, København.

Hans Majestet lot seg sette i land til noen fiskebåter hvor han fikk østers.

DEN 21. APRIL ble vi liggende i havnen på grunn av stille vær. Senere kom en sydvest, men med den kunne vi ikke komme ut. Likeledes lå vi stille

DEN 22. APRIL som var søndag. Her utnevnte Hans Majestet seg selv til øverste generalkaptein over skipene. Han ga straks befaling om at heretter måtte ingen på reisen kalle ham for annet enn generalkaptein. Samtidig ble Victor admiralskip.

Etter middag løp vi med vest nordvest ut havnen på sydsiden. Da vi var ute i sjøen, dreide vinden mot vest, og det blåste opp til storm. Vår kurs skulle ha vært på vest nordvest. Til om natten måtte vi derfor gå til og fra ut i sjøen. Henimot klokken to dreide imidlertid vinden til sydvest, og det hadde vi bedre hjelp av. Om morgenen var vi derfor nesten ved *Mandal*.

Gideon var kommet fra flåten i løpet av natten. Derfor førte vi så godt som nesten ingen seil til

DEN 23. APRIL for at han skulle ta oss igjen, men vi så ham ikke den dagen.

DEN 24. APRIL, like før daggry, reiste det seg et sterkt sydlig vær. Vi satte seil, og klokken ni om formiddagen kom vi forbi *Lindesnes* som ligger 12 mil fra *Mandal*. Deretter nådde vi straks *Jæren*. Det er et flatt land som hoffmesteren har i forlening. Mellom *Jæren* og *Lindesnes* ligger *Edersfjord*.

Da klokken kunne være rundt tre om ettermiddagen, løp vi forbi den havnen hvor man seiler opp til *Bergen*. Her lå mange svært høye fjell, i særdeleshet et som kalles *Boknfjellet*. Fjellene strekker seg inn i fjorden som fører opp til *Bergen*.

Mot aftenen fikk vi *Gideon* i sikte. Han var vel en mil foran oss. Gud være lovet! Denne natten hadde vi god bøl. Likevel kunne vi ikke føre andre seil enn blinden. *Victor* var nemlig så vel beseilet, at dersom vi brukte flere seil, kunne ingen av de andre følge oss før de fikk laster om.

DEN 26. APRIL kunne vi ikke se land før langt ut på dagen. Da ble vi var noen høye klipper som nesten hadde gjort oss ille. Vi kom dem for nær, for styrmannen kjente dem ikke. Senere la vi ut i sjøen, seks eller sju mil fra en vik som skyter seg opp mot *Trondheim*. Vi satte kursen på nordvest, og samme dag seilte vi forbi *Trondheim*.

DEN 27. APRIL reiste det seg en hissig storm fra nordvest. Den stod på og bruste i tre dager og netter, og hele tiden regner det. Mange var ikke ved særlig godt håp. Gud være lovet som hindret ulykke.

Den motbøren fra nordost vi hadde disse tre dagene, fortsatte helt til den 3. mai. Vi måtte krysse så langt ute i sjøen at vi ikke så land i åtte dager.

Forestillingene om nordområdene var ganske uklare, som på dette Skandinavia-kartet av Gerard de Jode fra 1593. Det er laget etter et kart av Lieven Algoet fra 1562. Allerede i 1596 trykte Lucas Waghenaer et langt bedre kart. Se s. 60. Universitetsbiblioteket i Tromsø.

MAI

DEN 3. MAI ble været noe roligere mot aftenen, og plutselig dreide det mot øst. Det varte likevel ikke mer enn to timer, så ble det straks nordost. Vi kunne ikke annet enn å legge om igjen under vinden til

DEN 6. MAI om ettermiddagen. Da fikk vi noe hjelp av nordlig vær. Likevel var vi så langt ute i sjøen at det var vanskelig for oss å vite hvor vi lå, eller mot hvilket land vi seilte. Dessuten turte vi ikke å gå den rette kurs av frykt for å gå inn i svelget, en malstrøm med en omkrets på en mil.

DEN 7. MAI, tidlig om morgenen, blåste en god sydost. Med den kunne vi fortsette vår påtenkte reise. Vi beholdt samme vind i åtte dager. Likevel fikk vi ikke se land før

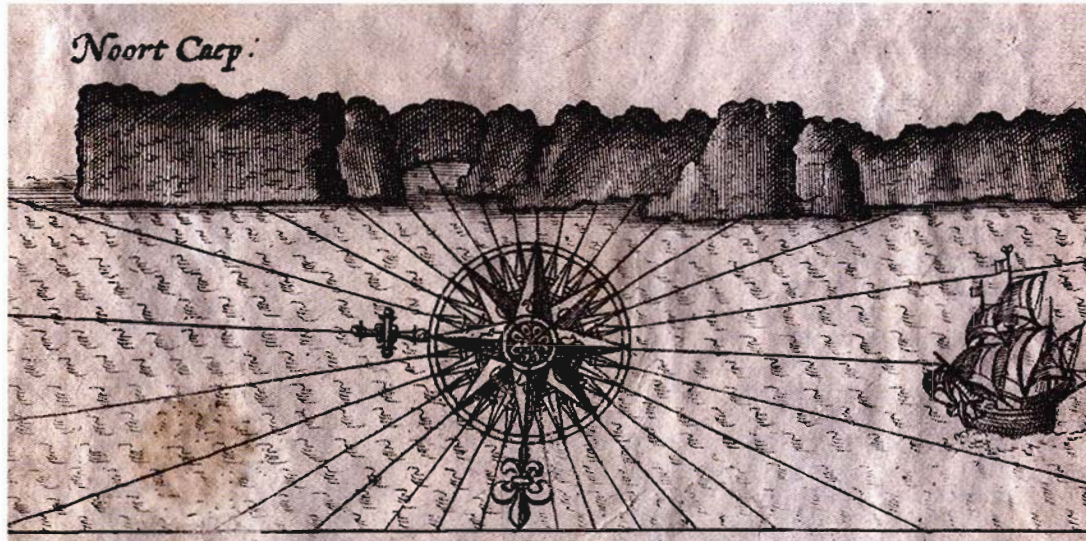
DEN 9. MAI. Styrmannen hadde ment at vi var kommet lengre ovenfor *Trondheim* enn det skulle vise seg at vi var. Derfor seilte vi rett mot land slik at vi senere måtte legge oss ut igjen to mil. Den dagen kom vi så langt at vi kunne se et mektig høyt fjell.

DEN 11. MAI nådde vi *Nordkapp*. Det var meget kaldt, og vi så ikke annet enn høye, snøbelagte klipper.

DEN 12. MAI nådde vi *Nordkinn*.

DEN 13. MAI seilte vi langs landet, fikk en nordost, la rundt *Nordodden* med den og satte kursen sydover.

DEN 14. MAI klokken tre om morgenen kom vi under *Vardø*. Der la vi oss til og fant to eng- lendere fra *Hull* som lå for anker. Den ene på to mers og den andre på ett. De ble straks bor-

Nordkapp slik Jan van Linschoten fremstilte det etter sin reise i 1594. Utsnitt. *Voyasie, ofte Schip-vaert*, 1624. Universitetsbiblioteket i Tromsø.

det. Det viste seg at ingen av dem kunne gi riktig beskjed. Særlig gjaldt det den ene som hadde fisket ulovlig. Det andre skipet var nettopp kommet inn og hadde ankret opp samme morgen. Ennå hadde det verken fisket eller handlet med noen i *Nordland*. Engelskmennene ble tatt til fange og ført over på *Victor*. Det lille som fantes av klær på skipene, fikk båtsmennene som prise.

Det største av disse to skipene var på to mers og nesten 30 lester, og var halvt lastet med salt fisk av stor torsk i bunker. Mer enn 200 ferske fisk som var fanget samme morgen, lå på overløpet. Skipet var rigget ned og seilene lagt vekk. Derfor måtte vi vente til våre båtsfolk hadde klargjort redskaper og skipet var besatt med folk. Det kunne ikke skje den dagen.

Mot middag dro kapteinen i land på *Vardø* hvor *Vardøhus* ligger. Der så vi ikke annet enn usle hytter. Noen lå under jorden og var fattigslige, og noen var av tømmer, men små og svake.

Tømmerhusene var ikke større i lengde eller bredde enn 6 eller 8 alen og hadde bare ett rom. De underjordiske hyttene hadde tre atskilte rom med tre dører før man kom inn til stuen. I disse rommene var det ingen lysning utenom det som kom inn gjennom gatedøren. Når noen skulle inn i stuen, måtte en gå foran for å lukke opp stuedøren slik at man kunne gå etter lyset derfra. Stuen var kledd innvendig med tømmer. Den hadde i det ene hjørnet en liten grue, men ingen røykhull. Midt på taket var det imidlertid et lite vindu som ga så noenlunde lys.

Her på *Vardø* er det mye skiferstein som de hadde lagt gulv i hyttene med. På skiferen strødde de en slags sand som holdt gulvet tørt. Sanden var grov og hvit, liksom bai.

Kirken i byen var et lite tømmerhus. Der inne kunne det stå omtrent hundre mennesker. Under koret ligger *Christopher Ulfeldt* og *Henning Falster* begravd uten noen gravskrift eller tavle. Ellers stod det i kirken mange rim med russiske bokstaver. Jeg skrev ned noen bokstaver som for det meste var greske. Det leses *Pomelon Sktelton* og betyr *Dominus Propitator meus* (Herren er meg nådig).

Vardø slik Jan van Linschoten fremstilte det etter sin reise i 1594. *Voyasie, ofte Schip-vaert*, 1624. Forstørret utsnitt. Se s. 70. Universitetsbiblioteket i Tromsø.

Kirken lå like ved slottet, som er så simpelt utstyrt med bygninger og andre bekvemmeligheter at man neppe har sett et uslere fort. Det var seks små hus, ett her og ett der. De var alle bygget av tømmer på samme måte som de andre husene i byen. Omkring var det en liten mur bygget av skiferstein. Den ene var lagt oppå den andre uten kalk, og over dem var det kastet jord. Dette utgjorde vollen og på den stod fire jernkanoner.

Her på slottet gikk et tamt reinsdyr. Det stakk vår kaptein med en hellebard før det ble ført om bord til oss på skipet.

Lensherren, *Hans Olsen*, lot tilberede et måltid, men der var det såpass lite å ta til seg at vi straks deretter gikk om bord.

Det er en uutholdelig stank på stedet av fisken de tørker. Den henger i store mengder. Likevel kom den verste stanken fra fiskehoder og bein som lå på sanden for å tørke. På disse gikk sauer og geiter og gnagde. Året igjennom får de ikke annet til føde.

Landet lå fullstendig dekket av is og snø. Frem til dagen før vår ankomst hadde det ikke vært sommervær.

Sammen med *Sivert Grubbe* besøkte vi presten i hans hus. Han bodde i stor armod i en jordhytte. Han beklaget seg over at han ikke drakk annet enn det han brygger på det masket han fikk fra slottet.

Da vi var kommet om bord i skipet, satte vi straks seil og seilte ut fra *Vardø* sammen med *Raphael* mens de andre skipene lå igjen. Vi seilte mot *Lavis* som vi nådde ved 12-riden om natten. Neste morgen, som var

DEN 15. MAI, kom vi til en havn. I sjøen her møtte vi en båt fra et københavnsk skip som lå innenfor en klippe. De beklaget seg over at en englander hadde gjort dem stor skade ved å komme dem i forkjøpet i handel med russerne. Vi la oss inn dit, bordet det engelske skipet og tok det. Skipet var på ett mers og tok 50 lester. Det var lastet med nærmere 200 fisk, saltet i bunker. Mannskapet ble straks ført fra skipet og satt i jern på *Victor*. I stedet ble skipet besatt med våre folk. De fikk ordre om bli der til admiralens ankomst. Han var forventet til natten.

Derfra seilte vi til *Kildin*, en meget vakker og beleilig havn som ligger mellom fjellene og en stor klippe utenfor. Kapteinen mente vi der skulle finne skip, men da vi kom var de seilt der fra.

En og en halv mil lenger opp ligger en annen, noe mindre, havn som kalles *Olenja*. Der fikk vi øye på to engelske skip som hadde lagt seg inne i en liten vik under fjellene. Utenfor dem lå det mange klipper og skjær, både undervanns og synlige.

Vinden var sterk og god og strømmen med oss. På grunn av en nokså stor klippe som lå bare et steinkast fra skipene, syntes det ikke helt tilrådelig å legge til og borde dem. Likevel fantes ingen muligheter for å ankre opp i strømmen på 30 favner. Vi seilte derfor rett mot englanderne. Dermed gikk *Victor* på et undervannsskjær. Sammenstøtet var så kraftig at mennene falt omkull og over hverandre, splintene føyk og et langt stykke av stavnen kom flott. Det ble mye rop og skrik, for det var vel ingen som visste eller trodde annet enn at vi straks ville gå til bunns.

I fortvilelsen løp vi hit og dit som avsyndige folk uten å vite hva vi skulle gjøre. Og de som skulle befale, kunne ikke bli hørt gjennom alle ropene. Straks løp man til pumpene, og det viste seg at vi var lekk. Gud den allmektigste, som i all evighet skal være æret! Han hjalp til slik at vi med uavbrutt pumping fikk kontroll med vannet.

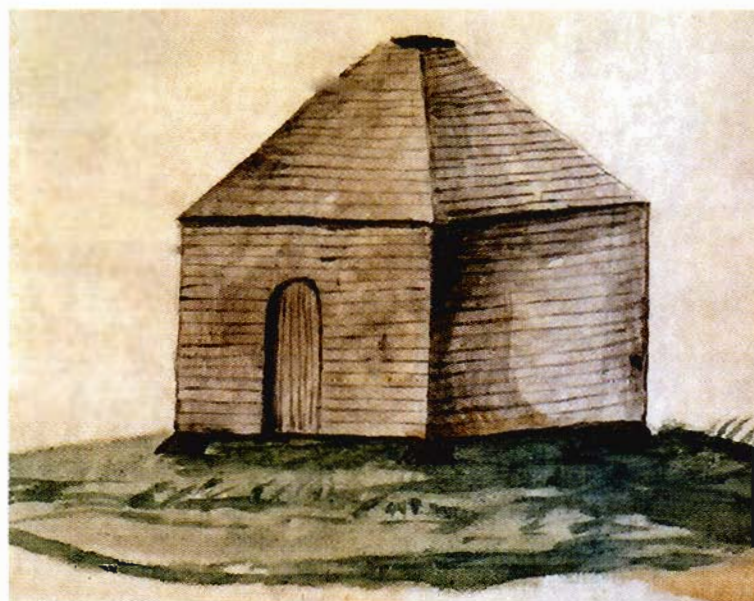
Vi fikk et tau på *Raphael* og senere et anker bakut. Slik kom vi oss av, for ebben var med oss. Da vi var flott, kunne vi nemlig se den blotte klippe. Hadde skipet vært svakt, kunne denne hendelsen umulig ha fått annet utfall enn at det hadde brukket.

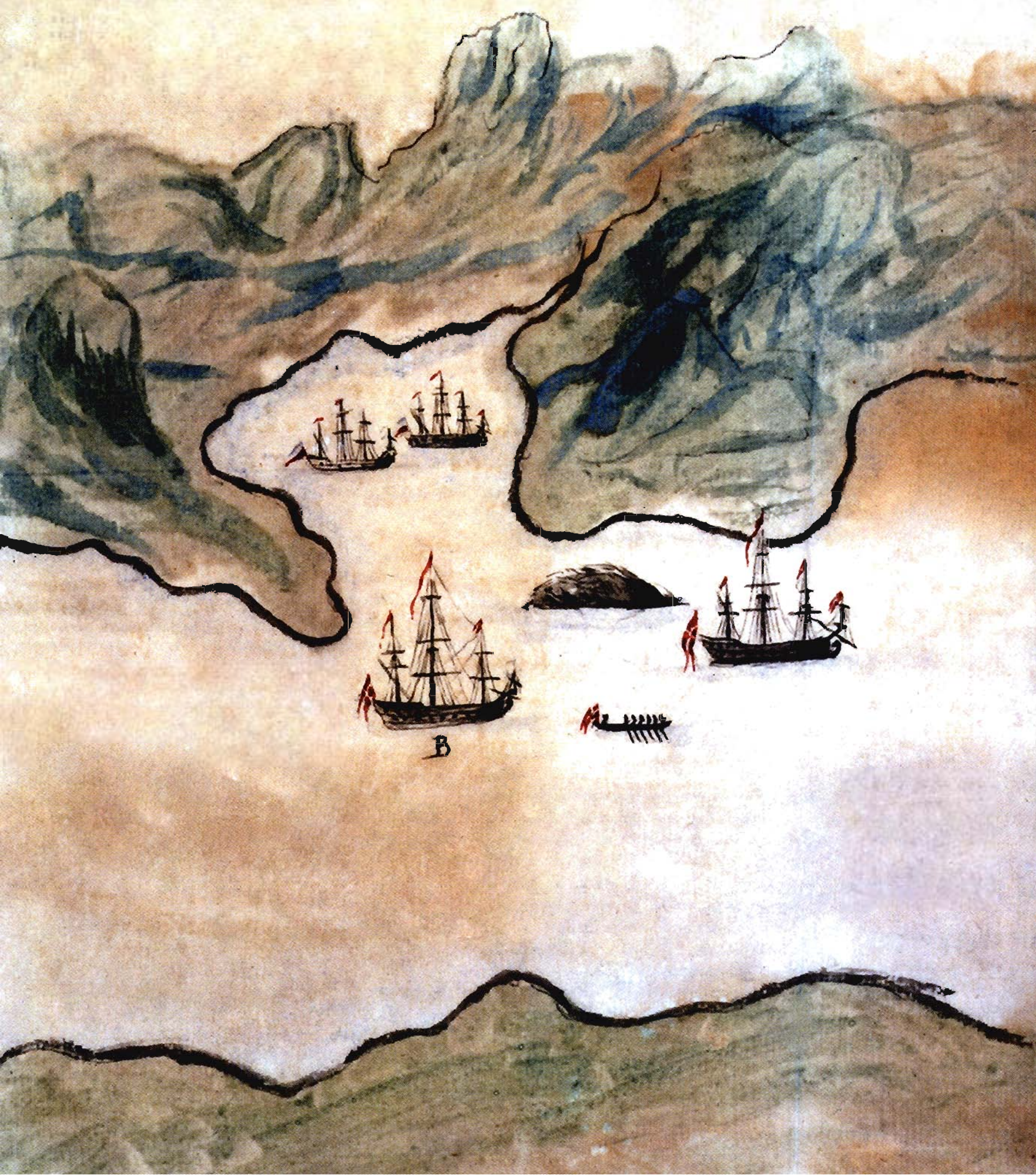
Mens vi stod på klippen, anropte vi de to englanderne og ba dem komme om bord. Da de var sene med å svare, skjøt vi tre skudd mot dem. Ett av skuddene traff gallionen på det minste av skipene. Da gjorde de seg straks klare til å komme om bord.

De ble mottatt, men i rumulten var de ingen som ga særlig akt på dem. De hadde jo intet godt i sinne, og før man visste ordet av det, hadde de gått til og løslatt de fangene som satt på kobryggen. Da dette ble oppdaget, ble de imidlertid straks låst inne igjen.

Ennå mens vi stod på klippen, dro vår kaptein over til den andre engelskmannen. Han gikk om bord i skipet og møtte der skipperen selv og to andre. Tolv mann var i land. Skipperen ville verge seg med en kordelask.

Tømmerhus, i originalteksten kalt blockhus, i Vardø. Det Kongelige Bibliotek, København.

Han hadde også ladet to gøtlinger som stod bak under kahytten, vendt ned mot overløper. Disse var fylt med skrot og forsynt med to lunter. Det var tydelig at han hadde til hensikt å drepe folk. Han ble imidlertid hindret i å få brukt skytset. Dermed måtte han overgi seg sammen med sitt selskap. Dog var det med nød og neppe at han kom fra det med livet, for han fikk mange hugg.

Skipperen sammen med to båtsmenn og en skipsgutt ble satt i jern på *Victor*. På skipet fantes salt og penger for 1.500 daler, deriblant mye russisk mynt. Hadde denne skipperen hatt sine folk om bord på skipet, ville han neppe gitt så lett slipp på det. De som var gått i land, hadde han sendt til de nærmeste fiskeleiene. De kom ikke tilbake. Det andre skipet var ubevæpnet. Det hadde bare to kanoner utlagt. Folkene derfra kom straks om bord til oss og ble låst inne.

Klokken ni natten etter kom vi løs. Vi la oss for anker og la om lasten slik at man kunne få vite hvor lekkasjen var. Natten gikk med til dette arbeidet. Det var storm med hagl, snø og kulde, slik at ingen kunne oppholde seg på overløper.

Mot morgenen ante vi at stavnen var løsnet og at det ikke var mulig å tette lekkasjen med mindre man ville hugge barkholtet. For å begrense lekkasjen slik at den kunne beherskes med pumpene, ble det brukt poser med erter, bly, spekk og blåleire.

Denne dagen, som var

DEN 16. MAI, lå vi stille i havnen «*Ætin*» (*Uttin*). Vår kaptein ble anbefalt ikke å seile før vinden ble rådelig. Han ville nemlig til *Kildin*, hvor skipet kunne legges over for besiktigelse.

Fra morgen til aften hadde vi storm fra sydost. Det var så tykt at man ikke kunne se hånden foran seg. Pumpene var aldri stille, og det kunne ikke merkes at lekkasjen avtok.

Himmelfartsdagen var

DEN 17. MAI. Det så bistert ut på alle kanter med fokk og snø, men mot middag klarnet det opp. Da kom noen russere og vill-lapper om bord. Russerne hadde med seg et stort rugbrød og et lite stykke børsteflesk som de ville forære vår kaptein. Presangene ble mottatt og russerne traktert med alicantevin til den ene slepte den andre bort.

Disse folkene var undersåtter av den russiske bojar. De hadde dratt ned fra innlandet for å fiske her i *Lappland*. Russerne var fargerikt og vel kledde. Klærne hadde ermer som hang en halv alen nedenfor hendene. Underkjortlene var som lange prestesamarier, forer med lammeskinn som de byttet til seg hos engelskmennene mot gråverk. Bukser hadde de ikke på seg.

Lappene så også meget fattigslige ut. Tre av dem kom med hund og bøsse til oss i en liten båt av furu. De fortalte at de ville dra til fjells for å skyte reinsdyr, og ba om bly og krutt. Det fikk de, samt sin andel av mjød og vin, slik som russerne.

Klærne deres var av reinsdyrhuder med det lodne vendt ut. De hadde ingen linklær. Kjørtelen så ut som en kort samarie som under livet var bundet om med et snøre. Også buksene var lodne og lignet gamle pigbroger. Når de krøp på hender og føtter, lignet de til forveksling en reinkalv. På grunn av klærne kunne de derfor komme seg nært inn på alle slags ville dyr.

Mot klokken åtte om aftenen dreide vinden mot nordost. Skipperen fikk beskjed om å lette anker og sette seil. Da drev et av de engelske priseskipene på *Victor*. Resultatet ble at det måtte

En russer og en Kola-same i sine karakteristiske klesdrakter. Det Kongelige Bibliotek, København.

hugge mesanmasten. Deretter drev det på oss en gang til, slik at vårt baugspryd, kom inn i skipets store hovedtau. Det var nære på at stormasten hadde gått over bord. Merser som stod på vårt baugspryd gikk i småstykker. Det gjorde også noen av englenderens hovedtau. Skipene ble likevel skilt fra hverandre uten ytterligere skade, og de engelske kom under seil.

Deretter satte *Raphael* seil og så *Victor*. Men straks vi hadde seilt såpass ut at vi fikk føling med været, ble det så bistert, rykt og mørkt, at mange ikke visste hva de skulle tro. Vi fikk imidlertid snart forklaringen. Vinden dreide nemlig til øst før vi var vel ute av havnen. Været var meget skarpt, og det var med nød og neppe at vi gikk klar av klippene. Vi hadde kommet oss ut i sjøen, men drev fluksens under bergene slik at det hverken var råd eller rom til å vike mer. Alle så den skinnbarlige død i øynene, for vi var ved to undervannsskjær, ett på hver side, og vi visste ikke hvordan vi skulle unnvike dem. Fra hver mann kunne det sees og høres mye jammer. Til sist visste man ingen annen råd

enn å hente opp de to engelske skipperne som satt i jern, for å høre om de visste løpet.

Da de kom frem og fikk se hva som stod på, viste de seg meget erfarne og kyndige. De fikk straks mersseilet til å fly best mulig og fikk oss dermed gjennom disse klipper og skjær. Deretter førte de oss inn i en havn like ved som het *Tiberi*.

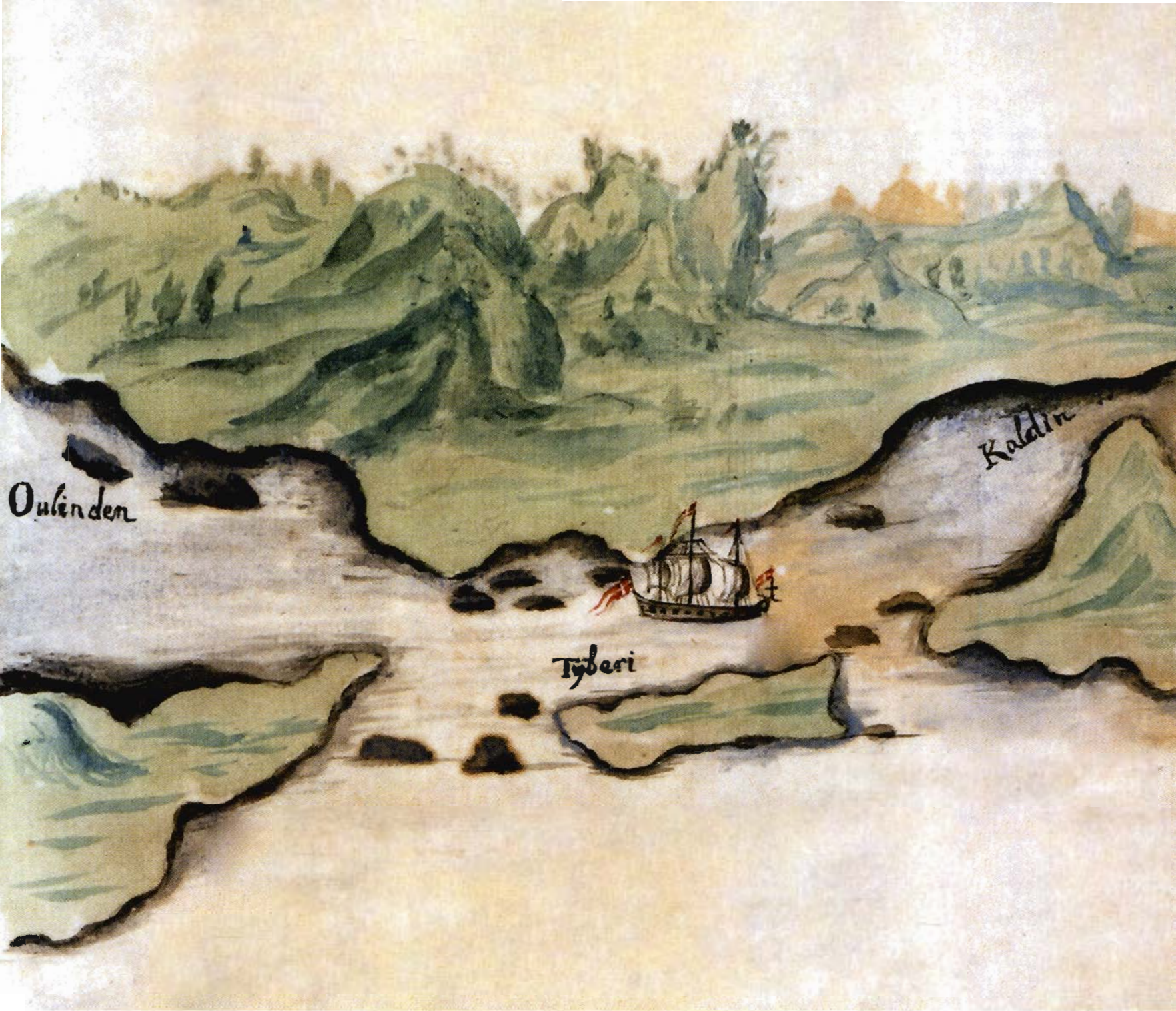
Havnen var liten og ikke større enn at den kunne ta seks eller åtte skip. Den lå mellom klippene og hadde et smalt innløp med mange undervannsskjær. Det fikk vi bedre erfare om morgenen da vannet var falt. Det var en av de engelske skipperne vi hadde fanget som først hadde funnet denne havnen, da han tidligere hadde hensatt et skip her. Den finnes ikke på noe sjøkart. Det gjør heller ikke *Olenja*.

Vi kom lykkelig inn i denne havnen, Gud være lovet, mellom klokken ett og to

DEN 18. MAI. Selv om det denne dagen var villigere vær, rådet den engelske skipperen oss til ikke å forlate havnen før vinden var rett. Vi ble derfor liggende.

Vi gikk på land og fant veien over en klippe til en dal der russerne hadde et lite fiskeleie. Det var fire, fem hus eller hytter hvor det bodde nærmere 50 mann.

De tok kapteinen og hans folk inn i en varm hytte. Midt i hytten stod en rund ovn som lignet en bakerovn, og omkring den var leiene hvor de lå. De bar frem brød, smør og en hvit

ost som så ut som talg og var laget av reinsdyrmelk. Til vår kaptein skjenket de en hvit revbelg.

Senere inviterte de oss til å se på brytekamp. To par fremkom, nakne til beltestedet. Med stor behendighet og styrke tumlet de omkring med hverandre i sanden. Når en av dem måtte gi tapt fordi han ikke lenger kunne forsvare seg, rakte han hånden i været. Dermed skiltes de. I denne havnen lå vi stille til

Småbåthavnene Uttin, Tiberi og
Kaldin på Kola-kysten. Det
Kongelige Bibliotek, København.

Willem Barentsz' berømte polkart fra 1599. Forstørret udsnitt som dekker området rundt Kildin og Vardøhus. Universitetsbiblioteket i Tromsø.

DEN 19. MAI klokken tolv om natten. Da fikk vi sydvest, og med den seilte vi ut og til *Kaldin*. Der lå *Josaphat* og *Gideon* sammen med tre skip som var tatt som prise. Vi kom dit mellom klokken tre og fire om morgenen

DEN 20. MAI. Det var klart, og solen skinte hele natten, så lyst som om det skulle være midt på dagen.

Før vi forlot *Tiberi*, kom tre russiske båter til oss med stor torsk. Kapteinen kjøpte 300 srykker for ni riksdaler. Fisken ble saltet og uten hode og bein fylte det ni tønner.

På land lå ennå mye is og snø. Intet var begynt å grønnes utenom noen ville palmer, samt en urt som de kaller *orpin* og som russerne bruker mot skjorbuk. Ved sjøbredden i denne havnen fantes mange koraller, dessuten en slags muslinger med rødt skall som var så store som østers.

Klokken elleve om natten den 20. fikk vi vind, og med den løp vi en halv mil til *Kildin*. Over alt loddet vi grunnen for å finne et sted hvor vi kunne legge opp skipet til reparasjon. Vi fant intet egnet sted, for overalt var det steingrunn. Men nøden var likevel så stor at vi måtte få skipet til lands.

DEN 21. MAI ble derfor alt skytset satt over på *Gideon*. Idet ebben gikk inn, ble skipet trukket mot land for at man skulle komme så høyt at omfanget av skaden kunne klarlegges. Det var nemlig så brådypt at mens stravnen stod tørt, lå bakskipet på 14 alen. Dette forårsaket betydelig arbeide både dag og natt, så ofte floen kom, til

DEN 23. MAI. Som fryktet kunne man likevel ikke få full oversikt over skaden på kjølen. Den var bare synlig i en lengde av nærmere 6 kvarter av krumningen. Der var den også oppfliset og sammentrykt helt inn til plankene. Disse var løsnet i sammenføyningene og spriket. Dette

Findlappers og Rjyssers Fiske-Læjer

Fiskehytte på Kildin, av Carisius kalt «et temmelig stort hundehus». Det Kongelige Bibliotek, København.

ble reparert på beste måte, men da vannet ikke minket ved pumping, var det klart at skaden måtte være mer omfattende. Derfor ble det besluttet at skipet skulle ut i strømmen igjen ved og forhales over til *Raphael*. Alt godset, både smått og stort, ble utskipet til lands. Folkene ble satt over på andre skip, så mange det var plass til. Resten ble forlagt i noen jordhytter på land.

Samme sted hvor skipet ble dradd mot land, var det nemlig et fiskeleie av russere og finnlapper. De lå i noen små jordhytter som lignet hundehus. Mange stod ledige fordi alle fiskerne ennå ikke var kommet ned fra innlandet. Jeg var inne i en av disse hyttene. Den var rom og vid som et temmelig stort hundehus.

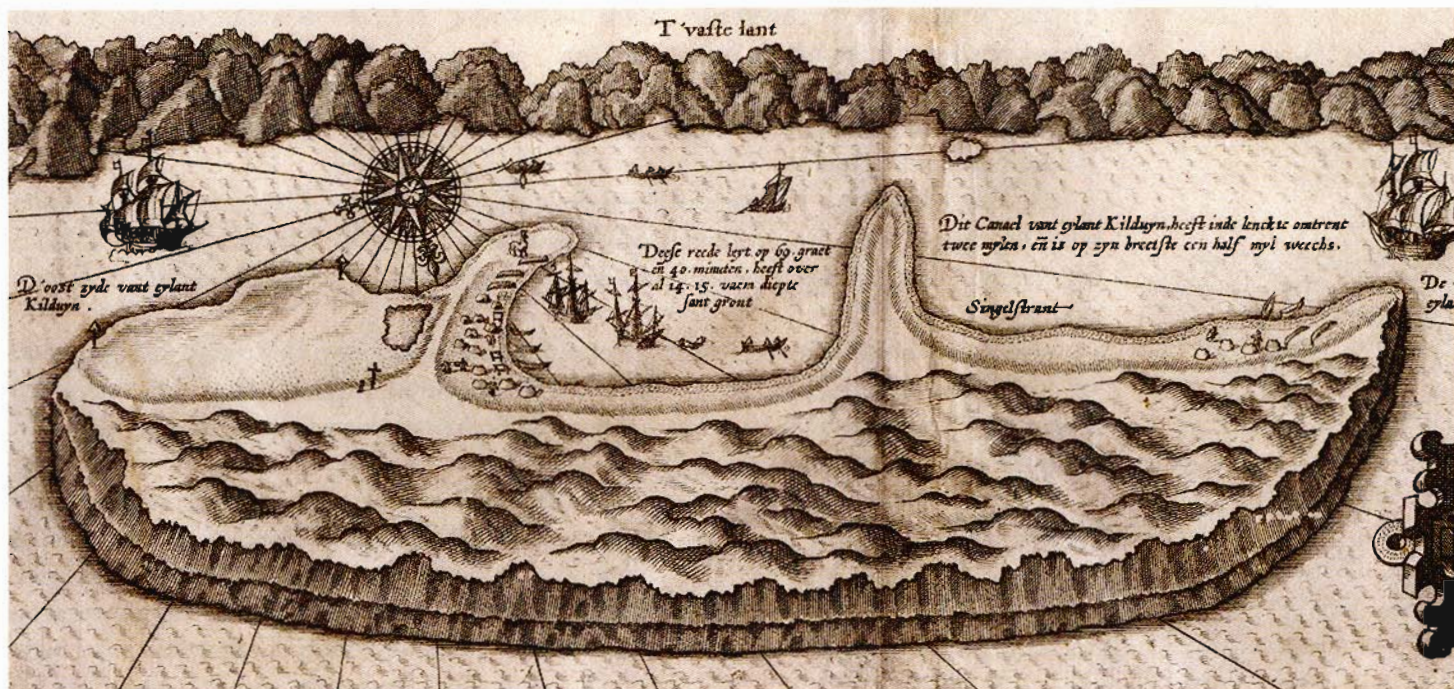
Da godset var skipet ut, den 23. mot natten, la *Raphael* til borde, og straks begynte *Victor* å overhale. Da skipet lå på siden, begynte det å fylles med vann, for skytsportene var ikke rettet som de skulle. Derfor måtte skipet igjen over ende, tømmes og rettes. Senere, da det igjen var over på siden, viste det seg at kjølen også hadde en annen skade. Rett under var den støtt flat helt inn til plankene i en lengde av ni alen. Mellom den første skaden og denne var det to alen uskadet kjøl. Ved det første sammenstøtet hadde skipet reist seg på klippen, sprunget frem og senere snodd seg etter vinden slik at det kom til å ligge vannrett. I plankene var intet brukket, men to store jernbolter og en hel masse søm var ødelagt. Dette ble flyet, drevet, beket og dekket med bly.

DEN 24. MAI innskipet vi godset, men pumpene lettet ganske lite.

Denne øy, *Kildin*, strekker seg fra syd mot vest og kan i omkrets være tre jyske mil. Den

Kjørerein med slede på Kildin.
Det Kongelige Bibliotek,
København.

er ikke bebodd av noen utenom dem som kommer dit på visse tider for å fiske. Over alt er det høye berg og klipper som likevel lett lar seg bestige. Den synes å være fruktbar av gress og urter, for mange steder, særlig i dalene, var jorden dekket med vissent gress. Siden gresset ikke skjæres, lå det som om man hadde villet dekke til jorden med høy. Finnlappene trenger det ikke, for reinsdyrene fores med mose.

Mange steder lå det ennå mye snø, og på en slette ved fiskeleiene var det et ferskvann som ennå var islagt. På den søndre siden er det på dette landet et halv mil stort bjørkekratt. Der holder mange bjørner og rever til. Oppe på klippene viste mange hvite og sorte rever seg. Disse blir ikke jaktet på av nordfolket, men noen av dem ble skutt av våre folk. Ingen andre fugler var å finne enn ravner og små falker. Dessuten en slags ville gjess som kalles jerp. De var noe større enn åkerhøns, hvite med unntak av noen grå fjær i vingene, hadde lodne føtter og var røde rundt hodet og på nebbet.

På strandsiden lå store steinhoper av kamp og malm. Fra naturens side var de formet runde som kuler, både store og små. Kapteinen lot samle inn flere båter fulle. Han ville bruke dem til steinkuler. I flomålet fantes allehånde sølvsand og skjønn marmorstein som sjøen uten tvil hadde brukket løs fra klippene. Der lå også så mange slags kvalitetssteiner at man hadde kunnet laste noen skip med dem.

Mens vi lå stille her i havnen, kom det fra Malms to båter med russete. Med seg hadde de noen få skinn av mår, hvite og sorte rever, reinsdyrhuder, russiske hansker og hermelin. De hadde også rugbrød bakt i store leiver som på dansk vis var meget vakre og runde.

Finnene i leiren hadde med seg kone og barn og hver sine reinsdyr med sleder. Dyrene var tamme som kyr. De holdt seg vanligvis på klippene for mosens skyld. Finnene ble spurt

Kildin slik Jan van Linschoten fremstilte det etter sin reise i 1594. *Voyasie, ofte Schip-vaert*, 1624. Universitetsbiblioteket i Tromsø.

hvorfor de våget å la dyrene gå uten hyrde for bjørn og ulv? De svarte som sant var, at reinsdyrene lett løper unna når de fornemmer noe.

Reinsdyrene er ikke større enn små hjorter. Men de har ganske brede føtter, og når de går, kneler de ved hvert trinn som om beina skulle være brukket. Det finnes de som kan løpe 30 mil om dagen på snø.

De ville reinsdyrene er mye større enn de tamme og kraftigere i fargen. De kan også forsvare seg mye bedre mot sine fiender, ulven og bjørnen. Ellers er det ingen forskjell på dem. De tamme brukes til melk, smør og ost. Ett dyr kan melke en pott melk, og det tre ganger om dagen.

Når de slaktes, tar finnene med flid ut senene og bruker dem til å bygge fiskebåter, for de bruker ikke søm. Når de støtes eller brytes, flikker de dem og setter klamper på som når man syr et stykke klede på et annet. Senene, eller trådene, skjæres inn i treverket slik at de knapt er synlige, særlig ikke på utsiden.

Reinsdyrsledene er laget på samme måten. De er lange, men sjelden mer enn tre sjællandske alen og to og en halv kvarter brede. Formen er som en liten båt, men de er spisse foran og tverre bak. I bunnen går de sammen i en spiss på en håndsbredd. Sledene er sart sammen av små stykker, brede som en hånd. Dyret trekker med en sele som går mellom benene og styres med en tømme streng.

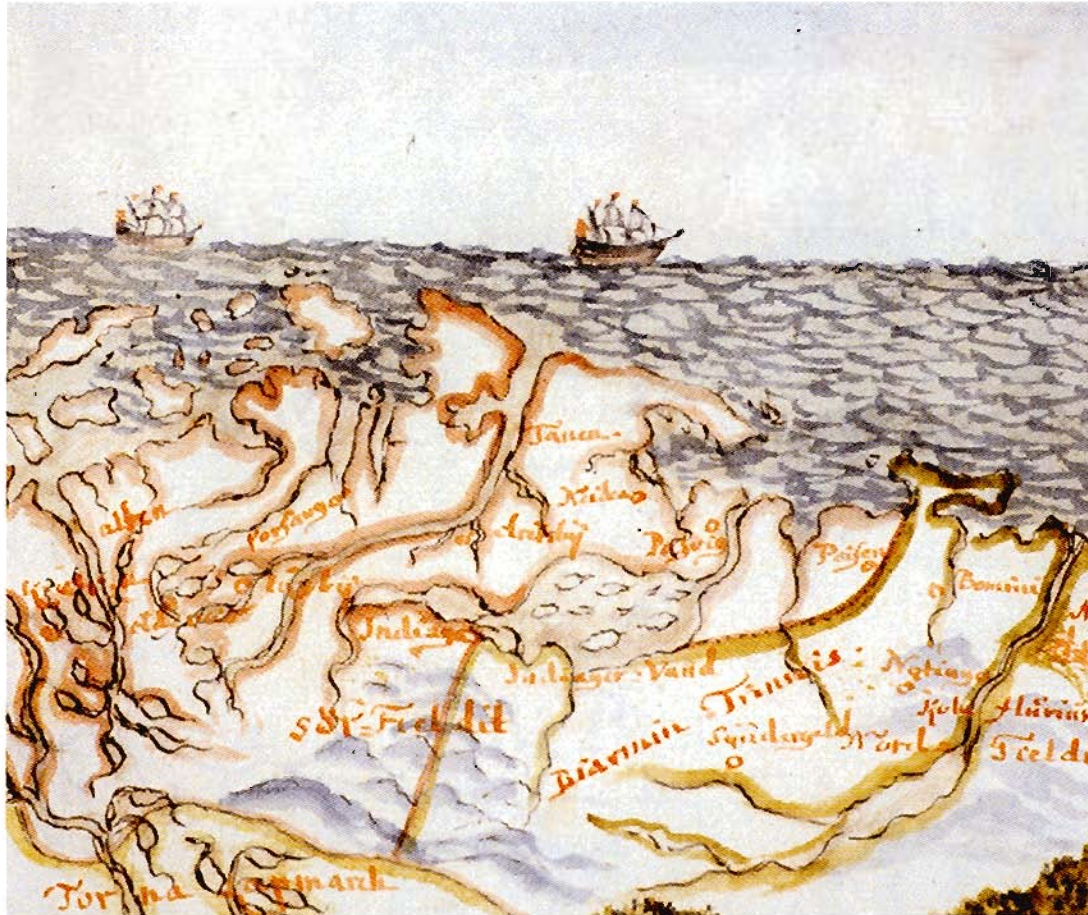
På havsiden av øya *Kildin* finnes en urt, av finnene og russerne kalt *orpin*, som er meget god å bruke mot skjorbuk. Roten lukter som roser, og når man har den i øl, gir det en liflig smak. Der vokser også en annen urt i store mengder som de kaller *bechla*. Det er den som på latin benevnes *pyrula*, og den bruker de til å lege sår med. Ellers finnes en slags *saxifraga* som jeg før ikke har sett beskrevet av noen. Pastinakkrotter vokser i store mengder, men de smaker noe søtere enn dem man dyrker i hagene.

De urter som lå visne, og som etter vinterkulden ennå ikke var grønne, vitnet om at det vokste allehånde sjeldne arter. Over hele landet, på berg og i dal, var det overalt *myrica* og hedenkrutt. Disse er de første som grønnes om våren.

Da *Josaphat* løp inn i havnen ved *Kildin*, satte skippet for nær dypet. Dermed førte strømmen det ut. Dagen etter måtte man derfor sette seil for å søke ankerhold en mil nedenfor oss. Vi ble liggende å vente til *Josaphat* kom tilbake til oss.

Vintergrønn, av Carisius kalt *pyrula*. Her i Hans H. Lilienskiolds gjengivelse fra *Speculum Boreale*. Han kaller den, som vi ser, for «den finnmarkske liljekonvall». Det Kongelige Bibliotek, København.

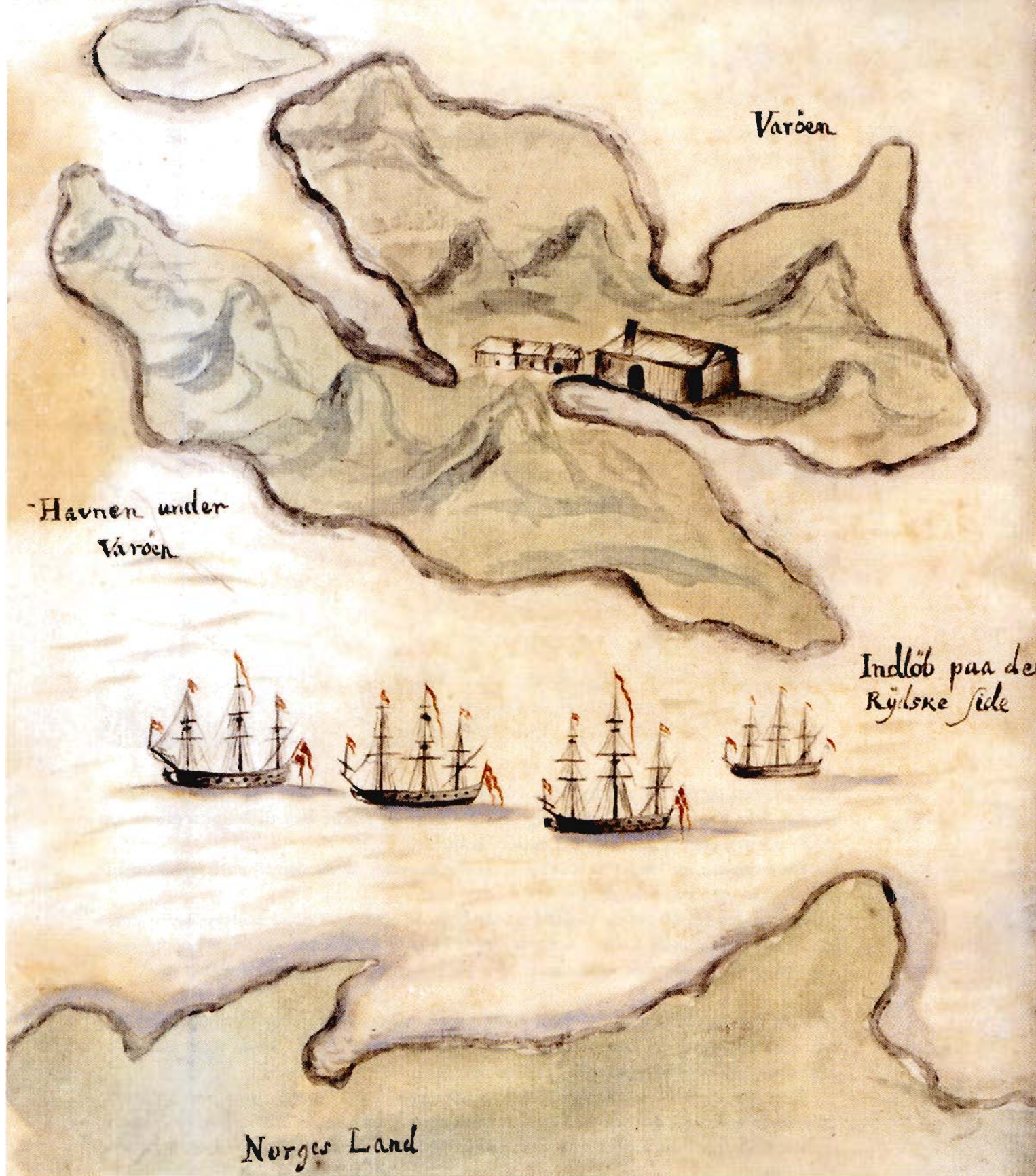
DEN 25. MAI og pinseaften, den 26. til klokken ni om aftenen, lå vi og ventet på *Josaphat*. Da han ikke kom, gjorde vi oss ferdig, løp ut i sjøen og sendte bud til *Josaphat* om at han skulle komme etter til han fant oss under *Vardø*.

Da vi løp ut, var vinden vest sydvest, men straks etter dreide den til nordvest. Vi måtte derfor gå til og fra ut i sjøen.

Pinsedagen blåste samme vinden opp med snø og regn. Det var så kaldt at ingen kunne kle av seg. Med unntak av dem som var nødt til å ta vare på skipet, var det vel neppe noen som ikke gikk til sengs. På grunn av kulden ble vi liggende hele dagen og natten med.

DEN 28. MAI var andre pinsedag. Mot middag rømte vinden igjen mot sydvest og senere mot syd, men likevel var det liten blest. Den dagen og natten løp vi mot *Vardø*, og vi ankom og satte der tredje pinsedags morgen klokken tre.

Etter vår kapteins befaling var *Duen* og *Papegøyen* blitt liggende igjen her. De hadde anholdt et hollandsk skip på to mers fra *Amsterdam*. Skipet hadde ikke gyldig pass, kun et som var to år gammelt. Straks vi hadde latt ankrene falle, kom kapteinen på *Duen* og ga dette tilkjenne.

Vardø med festning og kirke samt Bussesundet der flåten ligger til ankers. Det Kongelige Bibliotek, København.

Da hollenderen ikke hadde gyldige papirer, ble folkene ført over til de andre skipene. I stedet ble det hollandske skipet bemannet med danske båtsmenn. De hadde 18 mann med styrmannen som en av våre overivrig skjøt av vanvare. Han døde straks. Hollenderen var lastet med salt og vin og hadde også med seg en stor sum penger. De hadde vært i Malmisfjorden og der innskipet en hop andre varer.

Etter middag dro vår kaptein i land. Det gjorde også alle de folkene som ønsket det. Straks ble det bestilt brensel og vann til flåten. Det ble også bestilt alt av fisk som var å få tak i. Man hadde derfor nok å henge i med til den 31. mai.

Vardø er et lite, steinete sted. Det er snarere to øyer enn en. På begge sider løper det inn en våg slik at øya nesten er delt i to. Det er bare et steinkast tørt land imellom. I alt kan denne øya ha en omkrets på en halv mils vei i lengden, og den strekker seg fra nord til sydost.

Stedet er så ufruktbart at det ingen steder kan pløyes eller såes. Halvdelen er nakne klipper, dog ikke særlig høye, og halvdelen flatt land der det gror litt gress.

På øya bor det ingen utenom *Vardøhus* fiskeleie. De har intet kveg, bare noen få geiter og kyr. Disse fores med fiskebein om vinteren.

Slottet og byen ligger så lavt at de ikke kan sees før man kommer mot syd der stranden skyter inn. Slottet er firkantet med like sider, hver på 80 fot. Omkring er det oppført en ringmur av store stykker urhuggede skiferstein. Mellom steinene er det fylt med grus og jord. Muren er fire alen bred slik at man kan gå oppå den, men den er ikke egnet til å stå imot noe angrep. Der står tre tømmerhus. Dessuten et brygger- og et bakerhus som er jordhytter. Anlegg og plass er ganske enkle. Likevel stod der et vakkert vannspring hvorfra vi hentet vann til skipenes behov.

Den smale plassen mellom begge landene brukes til å tørke fisk. Til det var det satt opp mange rekker. Alle hang fulle av bergfisk som ennå ikke var tørr. Like ved disse stod ladebodene. Disse hadde åpent panel omkring, slik at man straks kunne legge inn fisken etter hvert som den ble tørr, samt den tran som de utvant av torskeleveren. Av fisken og tranen luktet og stinket det så ille at vi snart ble lei av stedet. Etter at vi hadde tatt inn ved og vann, gjorde vi oss derfor ferdig for å begi oss ut i sjøen.

Hans Majestet fikk besøk av noen finnefogder. Blant dem var det en som kunne gande. De ble tatt om bord på et av de engelske skipene hvor de fikk forfriskninger.

DEN 31. MAI, ved femtiden om morgenen, satte vi seil med sydvest ved Vardø. Denne dagen var været skjønt, og mot klokken åtte om ettermiddagen var vi like utenfor *Kamfjord* som ligger ni mil fra *Vardøhus*.

JUNI

DEN 1. JUNI fulgte vi landet mest mulig. Det hadde fortsatt masse snø og så ganske vinterlig ut med tåke og tykt vær. Om natten hadde vinden snudd til øst. Dermed kunne vi denne dagen sette kursen mot *Tromsø*, som vi fikk i syne den

DEN 2. JUNI mot middag. Da var vi på 71 grader 9 minutter. Etter to timer kom vi under

Øverst: Slottet. Utsnitt av Linschotens avbildning av Vardø (se s. 70).

Nederst: Utsnitt av Lilienskiolds avbildning av Vardø (se s. 69).

landet. Det er omgitt av sjø, høyt og steinete mot havet, men slett mot landsiden. Denne øya er fem mil lang og er forlenet til *Claus Urne* sammen med de to neste øyene søndenfor.

DEN 3. JUNI løp vi med østlig vind sørover forbi *Tromsø*. På grunn av tåke og tykne måtte vi legge ut i sjøen. Siden så vi ikke land på lange tider. For under *Tromsø* og *Senjen* er det alltid tykk luft og tåket uansett på hvilke tid man kommer dit. Vannet har der en spesiell farge. Det synes nærmest lyseblått. Her var det så kaldt at man nesten kunne forgå av kulde.

DEN 4. JUNI holdt tåken seg slik at vi ingen av disse to dagene så resten av flåten, med unntak av *Neptunus*, den hollandske båten som ble tatt ved *Vardøhus*. Titt og ofte ble det blåst i trompeten slik at de andre skulle vite hvor vi var. Vi minsket også seilføringen for at de skulle kunne holde følge.

DEN 5. JUNI om ettermiddagen klarnet det opp så vi kunne se oss om. Bare seks av de 13 skipene var med oss. De andre var langt bak og vidt spredt utover i sjøen. Mot klokken tolv om natten kom de andre skipene til syne med unntak av *Josaphat*, *St. Michel*, *Duen* og *Råbukken*. Vi så dem ikke på lange tider.

DEN 6. JUNI fikk vi vinden imot om morgenen klokken fire. Det blåste sterk sønnvind. Vi krysset opp mot vinden til dagen etter, og da kom vi akkurat sju mil lenger sør.

DEN 7. JUNI holdt vinden seg stadig sydlig med fuktighet og kulde. Rundt klokken syv om aftenen fikk vi øye på et remmelig stort skip som gikk med vinden en og en halv mil fra oss. Vår kaptein ville straks sette seil og forfølge dette skipet. Det ble gitt løsen med en av skytterne. Straks la alle skipene seg med vinden. De andre anstrengte seg til det ytterste med å følge Victor som kun førte mersseil og fokk. Etter tre timers forfølgelse hadde vi nesten ikke halt inn på skipet. Vår kaptein bestemte seg da for at vi skulle sette alle de seil som var mulig, og heller seile opp skipet med *Victor* alene. Det tok heller ikke lang tid.

Da vi fikk skipet i nærmere øyesyn, mente vi det måtte være engelsk. Vi lot vårt store flagg vaie, og tanken var at dersom han ikke hadde noe å skjule, så ville han straks stryke og komme til borde. Men han ga liten akt på det. Ikke bare fortsatte han å seile, men stakk også sitt engelske flagg ut. Dessuten slo han om sin skansledning, som var av engelsk rødt, og gikk rundt hele skipet fra stavnen til roret. Det var tydelig at ikke hadde i sinne å la seg ta uten motstand.

Da vi ble klar over hans hensikter, anstrengte vi oss etter alle kunstens regler for å få ham innhentet. Det var også nødvendig, for han seilte meget godt i medvind. Men Victor gikk hele tiden litt raskere. Mot ettermiddagen var vi endelig kommet så nær ham at han kunne rekkes med en halv kartover. Derfor ble to steinkuler sendt mot ham. Den første var rettet midt mot hans skonfarseil, men på grunn av dønningene traff skuddet 20 eller 30 favner for lavt. Hadde kulen gått høyere, ville den nok kunnet ha tilføyd ham skade. Den andre kulen ble rettet mot hans store merskurv. Den slo også feil, for i et lite vindkast hadde han skutt fart, og vårt skip hadde tørnet etter det første skuddet.

Vi hadde regnet med at han ville skyte igjen, men selv om han hadde lagt ut alle sine kanoner, var han klokere. Da skuddene var avfyrt, satte han straks sitt bramseil på stormasten. Likeledes på baugsprydet over blinden. Han kastet vann i seilene og spilte dem ut med bommer. Med andre ord gjorde han alt for å kunne unnsnippe. *Victor* og de andre i flåten traff de samme forholdsreglene. Hele tiden stod fire båtsmenn på den store rå, dro vann i spann og dynket seilene.

Da klokken nærmet seg tolv om natten, fikk vi et kraftig vindkast. Dermed var vi etter kort tid jevnside med ham og kunne beskytte ham lett. Da han nå var fratatt fordelene og så at vi var sterkere enn ham, måtte han velge mellom å forsvare eller overgi seg. Han besinnet seg, lot stryke og la opp mot oss. Likevel ville vår kaptein ikke stole helt på ham og mente han kunne ha lureri i sinne. Derfor lot han klargjøre kanonene, som for det meste var ladet med lenke- lodd- og stangkuler, forordnet knekter og beordret mesteparten av folket, unnatt de som skulle betjene seilene og skytset, til å gå ned i lasten.

Da engelskmannen nå var nær, lot han blåse i trompetene og satte ut en båt. Den kom til oss med noen vanlige båtsmenn, men ble sendt tilbake med beskjed om å hente skipperen. Da han kom, lot han seg ikke merke av frykt og påstod at han hadde trodd vi var dunkerkere og viste frem sitt pass. Han ga tilkjenne at hans skip var ett av tolv kompaniskip som seilte til *St. Nicolaum* i Russland. For to dager siden var han i råke kommet fra flåten og seilte nå med kurs for *Vardø*. Vår kaptein lot seg nøye med svaret og slapp ham løs etter først å ha undersøkt skipet. Det var vel utrustet, hadde 28 kanoner og 86 mann. Et vakkert nytt skip med god redskap.

Denne forfølgelsen satte oss 12 mil tilbake. Dagen etter, som var

DEN 8. JUNI, kom det på oss en sydvest storm med sydlig strøm og vått vær. Derfor kunne vi ikke legge oss til som vi gjerne ville. I stedet drev vi den følgende natt tvert ut i sjøen, og likeledes

DEN 9. JUNI. Vi kunne føre bare ganske få seil.

DEN 10. JUNI var søndag. Stormen fra sydvest ble meget sterk. Det var med nød vi kunne gå i skipet, så vi førte bare få seil. Været var så håpløst, med kulde og væte, at mange ikke kunne tåle sjøen og ble tvunget til sengs. Mot klokken fire om ettermiddagen la stormen seg noe, og til natten ble det maksvær. Sjøen gikk likevel i slike dønninger at det var forferdelig å se.

DEN 11. JUNI ble det stille med vakkert, klart vær. Likevel blåste en kald sydvest. Både denne dagen og den forrige, før stormen reiste seg, så vi utallige hvalfisk. Det ble fortalt at de på denne tiden gikk i lek. De lå og drev på vannet som om de skulle være døde. Noen ganger var vi nær ved å løpe på dem. Mot middag drev en på skipet. Da kom det opp noen tønnefull av et stoff som ligner levret blod. Skipsfolkene mente at hvalen hadde kommet borti kjølen på skipet.

Siden vinden stod så hard imot og hadde vart i nærmere 14 dager, fikk vi mangel på brensel og annet. Vi hadde ikke forråd for mer enn noen få dager. Derfor ble det straks gitt befaling om at det ikke skulle kokes mer enn en gang om dagen, og aftenmåltidet ble sløyfet.

DEN 12. JUNI klarnet det opp mot syd. Vi var på 68 grader. Mot nattetid ble det tåke, og den holdt seg den

DEN 13. JUNI. Hele dagen var det meget kaldt. Stormen reiste seg igjen til imot aftenen. Da avtok den og vinden dreide nordlig, men etter tre timer slo den om igjen.

DEN 14. JUNI var vinden sydvest, og mot middag begynte den å øke på. Hele for- og ettermiddagen, især om morgenen, så vi mange hvalfisker som gikk meget nær skipet. Vi kunne også ane store sildestimer som hvalen søkte etter, men land var ikke å se.

Mot aftenen stormet det så sterkt at vi ikke kunne føre mersseil. Vinden holdt seg natten gjennom til

DEN 15. JUNI. Da var været syd sydvest og så strengt og hårdt at vi ikke kunne føre andre seil enn stormseil. Det ble satt så lavt at jeg og de andre uerfarne til sjøs trodde at det ble gjort av udyktighet. Men Gud hjalp oss fra den forestående ulykke, for hele natten igjennom var det lyst som dagen, og vi kunne se til alle sider.

DEN 16. JUNI la stormen seg og det ble klart og vakkert. Vinden holdt seg likevel på sydvest. Denne natten merket vi at det ble mindre lyst enn det pleide, men fortsatt stod solen over jorden.

DEN 17. JUNI, etter prekenen, satte vi ut en russisk katt i en balje. Den fikk med seg brød og fisk for noen dager. Det var merkelig å se at den ble meget stille fra den tid det kom på tale å kaste den ut. Den krøp sammen som om den forstod hva man snakket om.

Denne dagen var vi på 65 grader. Vinden var ønskelig til ut på natten da vi fikk en god nordost. Vi kunne fortsette kursen mot land, for vi var vel 60 mil derfra.

DEN 18. JUNI beholdt vi samme vind. Vår kaptein lot sette seil, og da de andre ikke kunne holde følge, løp vi dem alle av sikte unntatt den hollandske båten.

DEN 20. JUNI klokken elleve var vi like ved *Kinn*. Det er en odde som strekker seg langt ut i sjøen 13 mil fra *Bergen*. Om ettermiddagen kom vi under land og løp inn mellom skjærene mot *Bergen*. Fra det sted skjærene begynner og til byen er det fem mil. Om natten ble det så stille at vi knapt kunne motstå strømmen. For ikke å drive på klippene, hadde vi espinger ute for å ro for oss.

Her så vi *St. Michel* som var en kvart mil forut. Den hadde fulgt med Josaphat da de kom fra oss i den store tåken. På langt hold kjente vi ikke igjen skipet blant klippene. Da de ikke strøk seilene, lot vår kaptein fyre av en halv kartover. Kulen traff bak ved styrbord, men nådde ikke skipet. De strøk straks seilene slik at vi innen to timer hadde tatt dem igjen.

Strømmen ble nå for sterk. Vi lot derfor løsne tre halve kartover som kunne høres i byen. Dette fordi man skulle bli oppmerksom på at vi var nær og ville ha hjelp for å komme inn. I byen gjorde de seg klar og kom til oss med åtte eller ti garpe-båter med 16 mann i hver.

Bergenhus. Utsnitt fra Scholeus' Bergens-prospekt. Se s. 79. Universitetsbiblioteket i Bergen.

De rodde oss helt opp til slottet, hvor vi kastet anker. Før vi ankret opp, avfyrt vi tre skudd som ble besvart med tre kanoner fra slottet og likeledes med tre fra de tyske bryggene.

Da vi ankom *Bergen*

DEN 21. JUNI, var klokken tre om morgenen. Vår kaptein ville ikke stå ut vekten, men la seg til å hvile til klokken ni da de andre skipene av flåten ankom. De løsnet hver tre skudd og satte på vågen sammen med *Victor*. Klokken ni dro vår skipper i land, og de av hoffbetjentene som ville, fikk fri til å bli i byen inntil det ble gitt løsen om igjen å gå til skips.

Både denne dagen og den neste ble vår herre på slottet.

DEN 23. JUNI kom rådet og borgemestrene og ba om audiens. I all underdanighet presenterte den eldste borgemester for Hans Majestet en hvit sølvkanne, uten gull, på 21 potter. Dessuten et forgylt kredenskar på tre peler med fire portugaløser i. Hans Majestet tok imot og takket.

Straks etter kom også oldermannen på bryggen sammen med noen av de fornemste kjøpmenn og sekretærer. Han hold en tale på tysk for Hans Majestet. Deretter presenterte han en ut- og innvendig forgylt sølvkanne på to potter og med 200 daler i. Videre et forgylt kredenskar fylt med all slags gull som beløp seg til 300 daler. Endelig

Rostockerøl – 2 lester
Lybsk øl – 1 lest
Engelsk øl – 2 fat
Luttendrank – 1½ amer
Rhinskvin – 1½ amer

For dette ble det også takket på Hans Majestets vegne.

DEN 24. JUNI hadde Hans Majestet *Bergens* råd og borgermestere samt de fornemste fra den tyske brygge som gjester på skipet. De fikk slik traktering at mange ikke var gode for å gå hjem på egne ben.

DEN 25. JUNI kom det tilbud fra garpene til Hans Majestet, at om han ønsket det, kunne han få se et skuespill som de skulle fremføre sammen med sine tjenere. Hans Majestet ga beskjed tilbake om at han ville ta seg tid til dette etter middag.

I en hage hadde de anrettet en løvsal som var kledd med rødt engelsk stoff. Der inne var det med tepper avdelt et firkantet rom hvor de unge skulle hudstrykes. Først fremførte noen en liten komedie i mange slags forkledningner. Deretter kom det inn en som utga seg for en av tre skorsteinsfeiere som søkte arbeid. Straks deretter ble de som skulle ha hugg, ført inn. De måtte krype inn i det rommet som var innrettet for dem. I alt 44 ble en etter en hudflettet. Hele tiden ble det spilt musikk mens garpene skjenket kongens hoffmenn vin, luttendrank samt hamburger-, rostoker-, og engelsk øl. De bød også på all slags konfekt og marsipan.

Da spillet var slutt, dro Hans Majestet om bord på *Raphael*. Der ble det holdt aftensmåltid med andre gjester. Ut på natten ble det anrettet fyrverkeri på skipet. Der ble *Henning Gjæ* forbrent. Han ble ille tilredt i ansiktet og var blind i tre dager. Av det ble han riktignok helbredet, men fikk straks podagra og måtte derfor holde sengen helt til København.

DEN 26. JUNI hadde Bergens borgermestere og råd Hans Majestet som gjest. Sammen med hele borgerskapet tok de imot ham iført rustninger. Foran rådhuset hadde de stilt opp ni halvkartover som denne dagen ofte ble avfyrt med løst som kun bestod av småkornet kramkrutt. To av deres bøsseskyttere ble i hjel skutt av en ladestokk.

DEN 27. JUNI var Hans Majestet gjest på bryggen i garpenes kompanihus. Der manglet det ingenting av det som skulle til for å oppvarte Hans Majestet på det aller beste. Utenfor huset hadde de 12 store kanoner stort skyts som det ble skutt med både titt og ofte mens banketten varte. Det ble også holdt dans.

DEN 28. JUNI var Kongen gjest hos *Jakob Trolle*.

DEN 29. JUNI hadde *Lars Kruse* Kongen til gjest på sitt kammer. Der ble det også holdt dans med borgerfruene og deres døtre.

FØRST 30. JUNI ankom rådet til *Bergen*. De skulle ha vært der sankthans dag, men var blitt forsinket av motbør. På veien hadde de fått en norsk jakt til å ro dem frem. Deres skip, som kaltes Falken, kom først fire dager senere til *Bergen*.

JULI

DEN 1. JULI, klokken seks om morgenen, lot Hans Majestet der skyte fra *Victor* og fennikene ble straks oppstilt. Dette var tegnet på at man skulle begi seg til skips. Hans Majestet dro selv straks ut, og på alle skipene gjorde man seg klar til å gå til seil etter prekenen. På *Victor* var rådet til stede under prekenen og deretter gjester til middag.

Straks etter måltidet gjorde vi oss klar. Flere garpebåter med 16 årer hver kom til for å ro oss ut. Men da vi var kommet en halv fjerdings vei fra byen, gikk strømmen så sterkt imot at vi måtte tilbake igjen. Vi la oss til ved slottet til klokken ti om natten. Da kom båtene tilbake og rodde skipet til en annen havn som kalles *Skarsholm*. Den ligger en liten mil fra Bergen.

I denne havnen ble vi oppholdt av motbør og sterk storm til

DEN 7. JULI om natten. Da fikk vi nordvest vind og gjorde dermed seil klokken to om morgenen.

Denne dagen, som var

DEN 8. JULI, løp vi innenskjærs til en klippe som kalles *Vibrandsøy*. Der fortøyde vi til over natten.

DEN 10. JULI løp vi ut *Karmsund*. Samme dag nådde vi *Jæren*. Dette landet ligger meget lavt, er fruktbart og kornrikt.

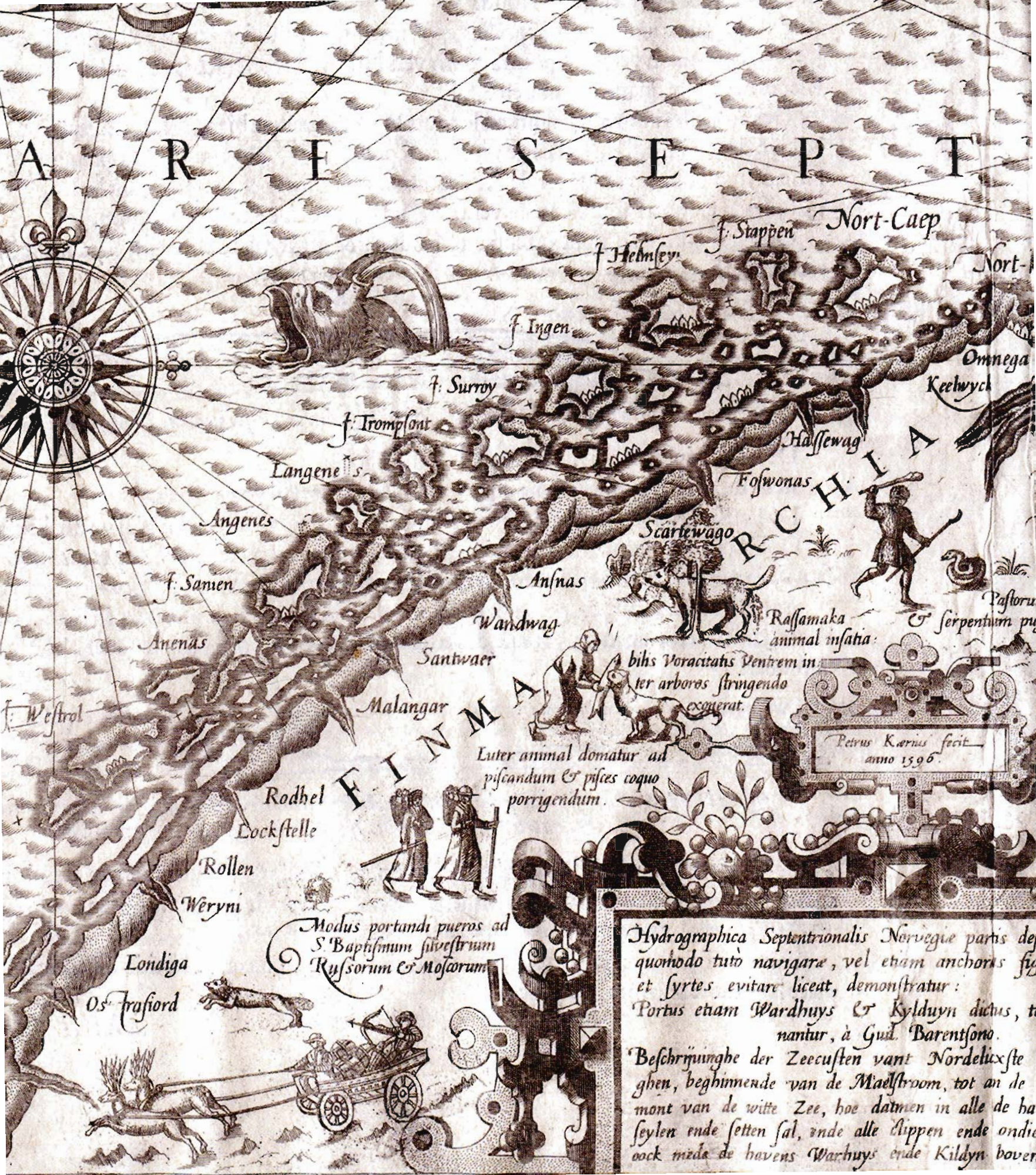
DEN 11. JULI om morgenen nådde vi *Lindesnes*, og klokken to om ettermiddagen var vi like ved *Flekkerøy*. Der hadde vi ment å finne tre skip fra flåten som hadde fått ordre om å søke inn dit, nemlig *Duen*, *Papegøyen* og *Raabukken*. Men da de var i ferd med å slippe opp for matforsyninger, hadde de måttet begi seg ut i sjøen igjen for å seile til *Kronborg*. Denne dagen mistet vi *Norges* land av syne idet vi løp mot *Skagen*. Om aftenen så vel som om natten gikk vinden imot fra sydvest. Så ble den villig igjen og dreide til nordvest.

DEN 12. JULI, klokken to om morgenen, var vi to mil like utenfor *Skagen*. Klokken ni lå vi rett ut for *Læsøe*, og om ettermiddagen så vi *Anholt*. Denne natten blåste vinden så sterkt at vi satte kursen inn mot *Kronborg*. Dit ankom vi klokken seks om morgenen. Før klokken åtte dro Hans Majestet til i land, og det ble skutt meget både fra skipene og fra slottet.

DEN 13. JULI fikk vi ordre om å løpe opp mot *København*. Kongen selv red til lands. Vi letet anker da klokken var ni og ankom *Holmen* halv ett. Der kastet vi anker og tok oss i land.

Hermed sluttet denne lange og møysommelige reisen. Gud være evinnelig lovet!

Bildet på neste side:
Dette kartet kan de ha hatt med seg på toktet. Det er det første sjøkart over finnmarkskysten, laget av Lucas Waghenaer i 1596. Universitetsbiblioteket i Tromsø.

ARRESEPT

f. Hebnsey f. Stappen Nort-Caep
 f. Ingen
 f. Surroy
 f. Trompsont
 Langenes
 Angenes
 f. Samen
 Anenas
 f. Westrol
 Santwaer
 Wandwag
 Anfnas
 Scartewago
 Fofwonas
 Haffewag
 Omnega
 Keelwyck
 RCHIA
 Pastoru
 & serpentum pu
 animal infatia
 bihs Voracitatis Ventrem in
 ter arboros stringendo
 excoerat.
 Luter animal domatur ad
 piscandum & pisces coquo
 porrigendum.
 Petrus Kærus fecit
 anno 1596.
 F I N M A
 Rodhel
 Lockstelle
 Rollen
 Weryni
 Londiga
 Os Frasiord
 Modus portandi pueros ad
 S. Baphisnum siluestrium
 Rysorum & Moscorum

Hydrographica Septentrionalis Norvegie partis de
 quomodo tuto navigare, vel etiam anchoris fig
 et fyrtes evitare liceat, demonstratur:
 Portus etiam Wardhuys & Kylduyn dictus, t
 nantur, à Guil. Barentsono.
 Beschrijvinghe der Zeecusten vant Nordeluxste
 ghen, beghinnende van de Maelfbroom, tot an de
 mont van de witte Zee, hoe datmen in alle de ha
 seylen ende setten sal, vnde alle clippen ende ondie
 oock mæde de havens Wardhuys ende Kildyn bover

E N T R I O

in

Jannabaia
Matcorf

Warhuys

Hamelberch

Patsvoert

Domenes

Waranger

Kegor

Munninckfort

N A L E

Osterhauen
Motka

Podewolt

Kildyn

Tyribery

Warongia

Olina

7 Eylanden

Modus latrocmandi
Moscorum

Warsina

Mokogef

Swetenos

Comfort

Lombascouia

Droochte

criptio in qua
ere, Brevia item

pographice desig:

deel van Norwe
Nortcaep, tot de
venen ende reeden
poten schuwen sal,
int groote ghesfelt.

C Orlogones

Tabule in modum scu
toru suffiguntur pedibus homi
num et equorum ne in nivibus submergantur.

Sivert Grubbe

Kongens sjøreise

I APRIL 1599 la kongen ut på en reise til Norges ytterste egner, helt til Kildin og Olenja. Med seg hadde han syv av sine største skip: Victor, Gideon, Josaphat, Raphael, St. Michel, Hector, Duen og Papegøyen.

På Victor var kongen selv, som ville kalles kaptein og under dødsstraff forbød noen å kalle ham annet, hertug Ulrik, som bare ble kalt Mat Ulrik, Henning Gøje, Sivert Grubbe, visekaptein Mogens Ulfeldt, kjøkemester Hans Bülov, Albert Skeel, Joachim Bülov, Jørgen Kaas, Iver Friis, Markus Pens, Knud Gyldenstjerne Axelsen, medicus dr. Hasenbart, dr. Jonas Charisius, hoffprest magister Anders Bentsen Dall, skipperen Michel Nep, styrmannen Amond og vår russiske tolk Borkhart.

På Gideon var admiral Børge Trolle kaptein og Jørgen Urne visekaptein. På Josaphat var Alexander Durham kaptein og Henning Valstrup visekaptein. På Raphael var Herluf Daa kaptein. På St. Michel Kjeld Baad. På Hector var Peder Vielle kaptein. På Duen: N. og på Papegøyen: N.

I Guds navn

APRIL

17. APRIL. Kongen gikk ombord på *Victor* i *København*. Ved middagstid lettet skipet anker, men om natten lå vi igjen for anker ved *Hven*.

18. APRIL. Omtrent kl. ti om formiddagen kom vi til *Kronborg*. Vi gikk i land og oppholdt oss et par timer på slottet. Der ble kansleren igjen. Klokken to om ettermiddagen stakk vi atter til sjøs.

19. APRIL. Tidlig om morgenen så vi *Varberg*. Vi hørte en preken over salme 107, så øya *Molsund*, *Karlsrud* og *Marstrand*, og omtrent klokken seks var vi like utenfor *Skagen*.

20. APRIL. Med gunstig vind seilte vi mot *Flekkerøy*. Omtrent klokken tre om morgenen så vi *Tringelen*. Det er navnet på tre fjell. Under dem ligger havnen *Mardø*. Klokken ett om ettermiddagen kom vi i sterk kuling til *Flekkerøy* der vi møtte våre øvrige skip.

Christian IV i 1595, 18 år
gammel. Kopperstikk av
Crispian de Pass. Det Kongelige
Bibliotek, København.

Sivert Grubbe. Ukjent år og kunstner. Det Kongelige Bibliotek, København.

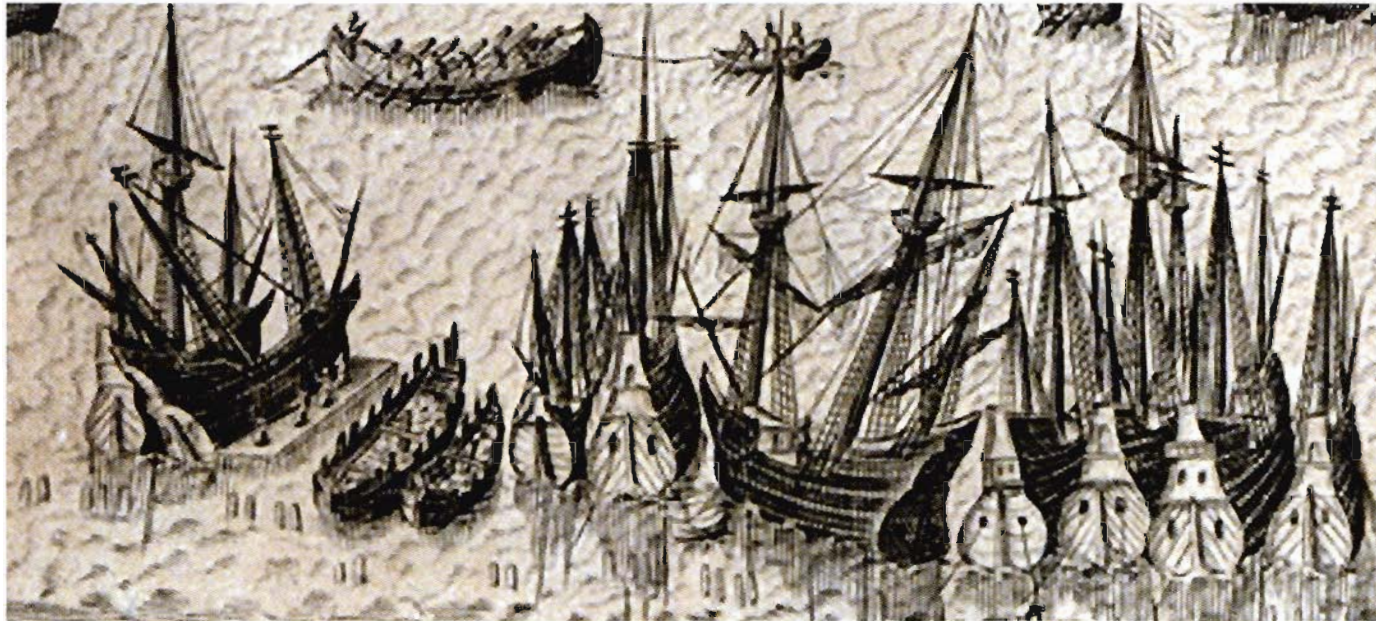
21. APRIL. På grunn av motvind ble vi hele denne dagen liggende ved *Flekkerøy*. Kongen forbød oss å kalle ham for annet enn kaptein. Den som brøt forbudet, ville bli straffet med døden. Her ble *Vardo* bestemt som det sted hvor alle skipene hadde å innfinne seg om vi skulle komme fra hverandre underveis på reisen.

22. APRIL. Etter å ha hørt en preken og spist middag, satte vi seil klokken ett ettermiddag. Vi seilte ut gjennom det samme vestlige løpet vi var kommet inn. *Victor* gikk i spissen, og de andre fulgte etter. Like ved utseilingen møtte vi østersfangeren *Lauritz Friis*. Ved å krysse tilbakela vi omsider tre mil.

23. APRIL. Hele dagen krysser vi i rom sjø og nådde ikke lengre enn til utenfor *Lindesnes*. I dag så vi ikke *Gideon*, men de øvrige skipene fulgte oss.

24. APRIL. Klokken seks om morgenen passerte vi *Hitterøy* og *Seløy*, ved middagstid *Lister* og *Ingerøy* og deretter *Nyd fielcken*. Vi så *Karmsund* hvor man seiler inn til *Stavanger*. I denne egnen er også *Skudeneshavn* og havnen *Bokn*. Først klokken seks om ettermiddagen så vi *Gideon* ved øya *Utsira*.

25. APRIL. Klokken tre om morgenen var vi tre-fire mil utenfor *Bergen*. Da satte det inn med et heftig regnvær som først holdt opp ved middagstider. I disse dagene minsket vi seilføringen

Flåten ved havn i København 1628. Utsnitt. Se s. 35. Kobberstikk etter Jan van Wijk. Nationalmuseet, København.

siden de andre skipene ellers ikke hadde kunnet holde følge med oss. Denne dagen mistet vi landet av syne.

26. APRIL. Siden de andre skipenes gjorde mindre fart, seilte vi hele natten bare med vårt lille seil, blinden.

I dag passerte vi *Sunnmøre, Merøy og Giske*. Før middag hadde det regnet, men senere klarnet det opp. Mot aftenen var vi utenfor *Trondhjemsfjorden*.

Gideon ga signal ved å avfyre en kanon. Først trodde vi at skuddet ville tilkjennegi at noen var død ombord og nå ble senket i havet. Men skipperen mente det var for å advare oss om at vi var kommet for nær land. Han kunne ikke være sikker på det, for luften var disig. Likevel endret vi kursen noe.

Samme dag falt en av våre matroser fra stormasten og ned i kabysen. Han kom seg imidlertid etter noen dager. Ved solnedgang begynte det å blåse opp en sterk nordavind som drev oss mange mil ut av kurs.

27. APRIL. Luften var klar, men det blåste sterk kuling fra nord. Ikke desto mindre holdt vi oss på rett kurs.

Vi hørte en preken over Salme 23. Ved middagstid var vi utenfor *Namdal og Oxfos*. Ved solnedgang blåste det enda sterkere opp fra nord, og vi ble drevet mange mil ut av kurs.

28. APRIL. I dag blåste den samme vinden like sterkt. Som vi antok, drev den oss nærmere 50 mil ut av kurs. Klokken tolv om natten økte stormen enda mer på. Vi strøk da alle seil med unntak av et trereiper storseil.

I dag var *Mat Ulrik* en god ligger (*unus bonnis jacens*). *Jørgen Kaas* var også en meget god ligger i flere dager.

Etter at vi var kommet forbi *Trondhjemsfjorden*, så vi solen hele døgnet unntatt en times tid mellom klokken elleve og tolv.

29. APRIL. Det strenge været holdt seg stadig og forsinket vår reise. På grunn av den sterke stormen fikk vi ikke høre noen preken.

30. APRIL. Den rasende stormen fortsatte fra nord. Først mot natten begynte den å spakne litt. Samtidig dreide vinden litt mer vestlig.

MAI

1. MAI. Været ble betydelig mer bedagelig, og vi befant oss derfor meget vel. Men ennå var vi ikke kommet på rett kurs. Fra og til med våre skonfarseil

Christian IV på Bremerholm.
Nyere tegning.

Hval som dekorativt element på Willem Barentsz' kart fra 1599.

2. MAI. Luften var klar og vinden sydlig – en temmelig god strekningsbør.

Ved natverdstdid så vi en stor hval som var besatt med skjellfisk og østers på ryggen. Skipperen mente vi måtte befinne oss utenfor øya *Røst*, hvor det, på grunn av den store fiskemengden, alltid oppholder seg hvaler.

Her er et stort havsvelg. Gjennom dette trekker jorden vannet til seg når den trenger næring. Til bestemte tider, når jordens innvoller er fylt, støtes vannet ut igjen. Av dette oppstår en malstrøm. Slike havsvelg finnes også på andre passende steder som den forsynlige natur har sørget for.

3. MAI. Været var ennå klart, men vinden kom fra nord og brakte med seg så sterk kulde som det midtvinters er hos oss.

I en tale som kapteinen ikke hørte, sa presten vår at vi ikke var riktig kloke som forlot den gode årstid for å flakke omkring i disse kalde og uvennlige egner. *Hans Bülov*, vår kjøkmester, klaget over det samme. Han roste presten for en god preken der han hadde truffet spikeren på hodet.

I dag var vi vel 30 mil utenfor *Lofoten*.

Mot aftenen kom *Børge Trolle* over til oss i sin båt og brakte med seg noen østers til kapteinen.

4. MAI. Vinden var ennå i det samme nordlige hjørne. Derfor seilte vi mot øst for å få land i sikte slik at vi kunne gjøre beregninger om hvor vi var.

Vi hørte en preken over *Joh. 16*, «Om en liten stund». Etter prekenen ble det holdt standrett over noen delinkventer som hadde gjort seg skyldig i å spise mens presten talte. De ble dømt til å miste en måneds hyre. Blant disse var *Ulrik av Holstein*, *Iver Friis*, *Jørgen Kaas* og *Markus Pens*.

Solen gikk ned i nordvest, og straks etter stod den opp i nordøst. I disse egner er det nemlig ingen natt på denne tiden.

5. MAI. Vinden holdt seg i det samme hjørne, og vi fortsatte vår kurs uforandret. Himmelen var klar og ren, men det blåste litt sterkere enn i går.

Klokken tre om ettermiddagen så vi land. Noen antok at vi var utenfor *Trondhjemsfjorden*, andre at vi var 6 mil fra øya *Røst*. Vi satte da igjen kursen mot vest.

Henning Gjoe kom meget bedugget opp fra kapteinens kahytt. I dag var *Gideon* nær ved å tørne sammen med vårt skip *Victor*.

Endelig så vi *Torghatten*.

6. MAI. Om formiddagen blåste det svært lite, og himmelen var overordentlig klar. Dette gledet vi oss meget over.

Vi hørte en preken over *Joh. 16*, om utsendelsen av den hellige ånd.

Sammen med kapteinen var jeg ombord i *Gideon* og *Josaphat*. Vi kom tilbake til vårt skip klokken tolv. Det var da fulkomment havblikk.

Etter at vi i ni dager hadde krysset omkring uten å vite hvor vi var, kunne vi i dag sette

riktig kurs. Vinden kom fra nord nordost.

Jeg var i *Kapernaum* (kapteinens kahytt) og tapte mine penger i spill.

8. MAI. Vinden var god, og vi holdt den samme kursen. For øvrig var været disig med vedvarende regn. Jeg ble innbudt til aftens hos kapteinen i *Kapernaum*.

9. MAI. Fremdeles holdt vi samme kurs, og skipperen vår mente at vi i dag var 50 mil fra *Vardøhus*.

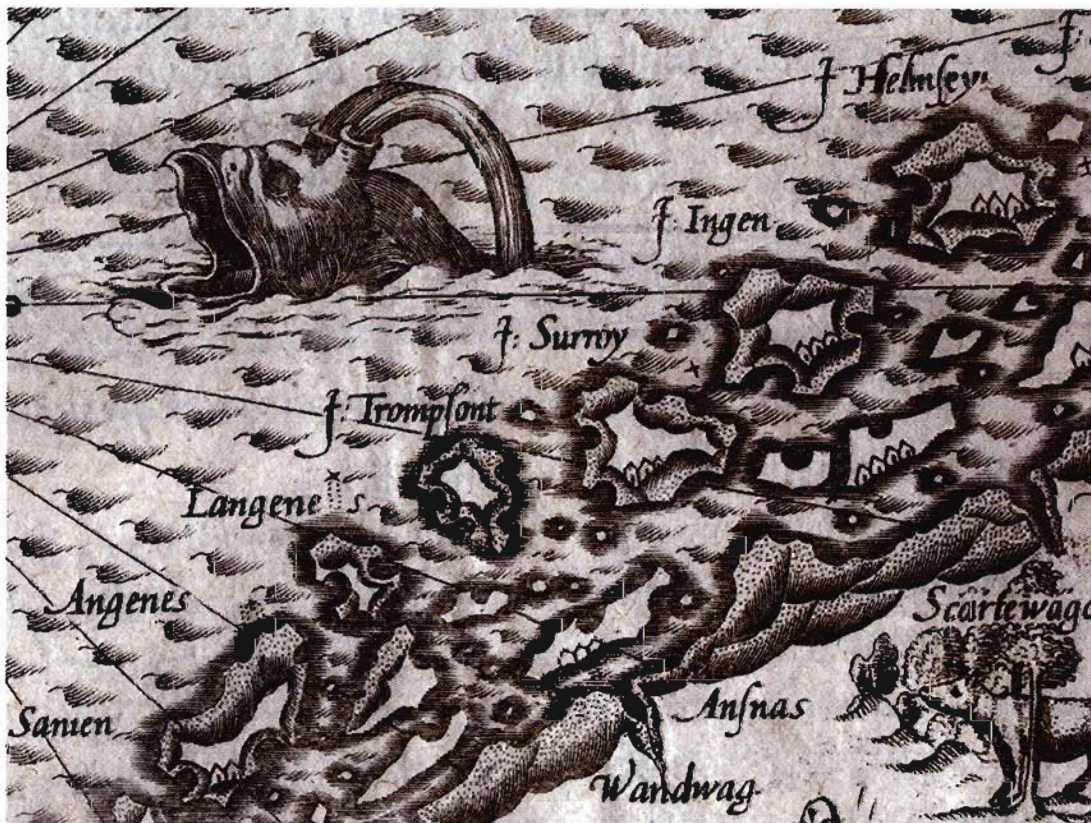
I disse dagene seilte vi forbi *Salten*, *Senjen*, *Andenes* og *Tromsø*.

10. MAI. Vinden ble svært gunstig, og vi seilte forbi øya *Loppa* og *Loppakalven*. Her begynner *Finnmark* som hører under *Vardøhus* len.

Loppasundet bebos av finner. Alle er fiskere. Her er ikke annet en nakne stener og fjell. Beboerne har en kirke (*templum*) som de kaller «Fandens badstu». På den ene siden er den helt svart av den stadige røyken som strømmer ut fra det nærliggende berget.

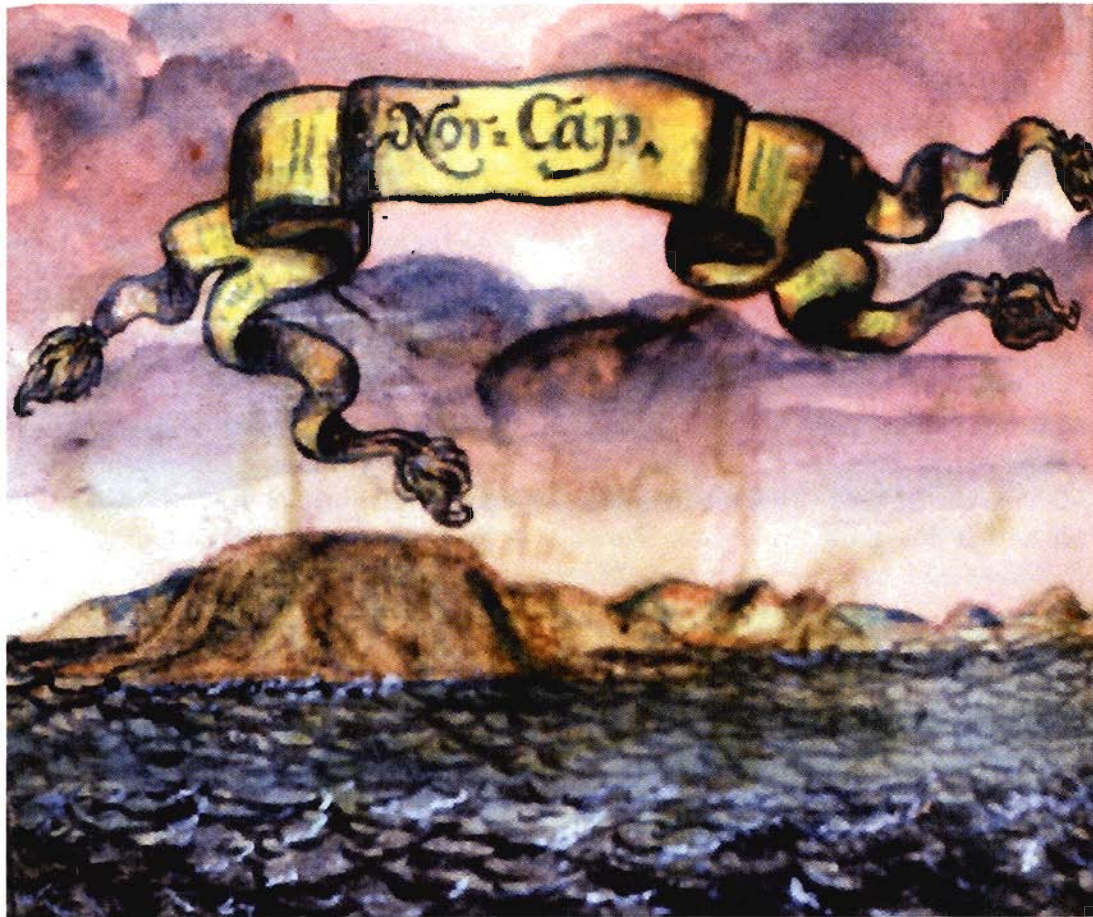
Gideon var i dag i stor fare mellom klippene.

11. MAI. Solen brøt gjennom tåken, og til vår store glede ble det klart vær. Vi satte kursen mot nord nordost. Igjen så vi land etter at vi i går hadde tapt det av syne på grunn av tåken.

Finmarchia, Lucas Waghenaer
1596. Utsnitt over Troms.
Forstørret. Universitetsbiblioteket
i Tromsø.

Nordkapp slik Hans H. Lilienskiold fremstilte det i *Speculum Boreale*, ca. 100 år etter kongens reise. Det Kongelige Bibliotek, København.

Vi hørte en preken over det sted av *Joh.* (dvs. *Jakobs*) brev: All fullkommen gave kommer ned fra lysets Fader.

Omtrent klokken ti om aftenen hørte vi tre kanonskudd fra *Gideon*. Det var et tegn på at en død var kastet over bord.

Hele natten spilte vi kort, men det var klart som om dagen. I disse egne går nemlig ikke solen ned før *Jacobi* dag som er den 24. juli.

12. MAI. Vi seilte om *Nordkapp*. På toppen er det innhogget et kompass i fjellet. Dette berg regnes som det ytterste punkt mot nord.

Deretter kom vi mot *Nordkinn*. Der ligger en øy, *Sværholt*, hvor det er et fiskevær.

Ved middagstid fikk vi motvind. Vi så slik fisk som man kaller håkjerring.

14. MAI. For god medbør kom vi endelig til *Vardø* havn omtrent klokken åtte om morgenen. Vi hadde med oss alle våre skip unntatt *Papegøyen*.

Her traff vi på to engelske skip, som straks overga seg. Alt som var i skipene, ble erklært for god prise.

Vardø slik Hans H. Lilienskiold
avbildet byen og øya i *Speculum
Boreale* omtrent 100 år etter
Christian IVs besøk. Det
Kongelige Bibliotek, København.

Ved innseilingen så vi det usle fortet. Vi så også en trekirke som vår barberer først trodde var et reinsdyr. Der er det en by med hus som består av underjordiske huler – elendige fiskerhytter.

Presten som tjener på stedet, er et uvitende asen. Jeg kjente ham fra *København* der han oppholdt seg hos familien til dr. *Anders Krag*. Senere ble han relegert fra universitetet. Her går han nå for å være en fortreffelig prest, men tilhørerne er som presten. Han nyter nemlig stor autoritet hos disse kveghodene (*bestia*). I dag sa han til meg at han intet annet sted ville være, og han takket professorene i *København* for at de hadde relegert ham.

I kirken ligger *Henning Falster* og *Mads Skeel* begravd. Begge hadde vært befalingsmenn på dette fortet. Her ligger også *Knud Ulfeldt* begravd. Han hadde fornærmet sin far, *Jacob Ulfeldt* til *Selsø*, og døde her på reise til *Rusland*. *Knud* var en bror av *Mogens Ulfeldt* som var visekaptein på vårt skip. En av mannskapet på *Gideon* døde her og ble begravet i kirken.

Mens vi lå her for anker, inviterte generalkaptein *Christian Frederiksen* alle de andre kapteinene til seg. Mens de satt ved bordet, fikk skotten, kaptein *Durham*, et illebefinnende. Legen vår erklærte at det var en *paralyse*. *Durham* ble båret til prestens hytte. Der etterlot vi ham.

Folk her lever utelukkende av fisk. Den ufruktbare jorden gir dem ikke annet enn friskt vann og usle boliger. Vi fikk se hvordan de bærer seg ad med å fange og tørke fisk.

Vardø slik Jan van Linschoten fremstilte det etter sin reise i 1594. *Voyasie, ofte Schip-vaert*, 1624. Universitetsbiblioteket i Tromsø.

15. MAI. Nærmere klokken syv om aftenen forlot vi øya *Vardø*, men fordi vinden var imot, måtte vi gjøre noen slag før vi kom oss ut. Kapteinen hadde fått vite at det lå to engelske skip i havnen *Olenja*. Vi satte derfor kursen dit, men vi manglet loser som var kjent med farvannet i disse egner.

16. MAI. Været var klart, men luften svært kald. Vindretningen var vest sydvest.

Omtrent klokken seks om morgenen var vi ut for *Stangnes*. Her møtte vi noen københavnerskip. Mennene der ombord kom til oss og klaget over den urett engelskmennene hadde begått mot dem. Med våpenmakt hadde de nemlig tatt fra dem flere båter som var full av fisk.

Vi nådde havnen *Dibin* ved middagstid. Der tok vi et engelsk skip som kaltes *Purchins*. På denne tiden snødde og haglet det. Klokken ni om ettermiddagen seilte vi forbi øya *Kildin*. På stranden så vi noen rein og finnehytter. Her hadde vi ventet å finne engelske skip, men det var ingen der.

I dag regnet kapteinen, sammen med skipperen, ut at vi fra *Kronborg* til *Kildin* hadde tilbaketog 520 norske mil i rett linje.

Omtrent klokken åtte om aftenen støtte vi på et undervannsskjær ved innseilingen til *Olenja*. Skipet ble stående og kjølen fikk skade i en lengde av ni alen. Vi kom imidlertid flott da bølgeslagene avtok sterkt. Slik ble vi, ved Guds beskyttelse, frelst fra den overhengende fare. Men skipet tok inn vann, og vi måtte hele tiden holde pumpene gående.

Her fanget vi to engelske skip. De hadde søkt tilflukt blant skjærene og var derfor nær blitt årsak til vår undergang. Angrepet på det største skipet ble utført av kaptein *Christian*

Frederiksen, Albert Skeel, Markus Pens, jeg og vår lege dr. *Hasenbart*. Skipet het *Charitas*, og dets eier, eller kaptein, var englenderen *Wilhelm Tellier*. Han ble straks ført som fange til vårt skip. *Albert Skeel* ble satt til kaptein på *Charitas*. Det andre og minste skipet kalte kapteinen *Lilleperten*. Her ble *Erik Urne* utnevnt til kaptein.

Mens vi lå i *Olenja*, fikk vi besøk av en russisk befalingsmann og ti andre velkledde russere. Befalingsmannen kalte de *Gylvanisch*. De overbrakte vår kaptein sine gaver, nemlig en meget god skinke og et stort brød med utmerket smak. Da han hadde hørt at kapteinen hadde lidd skipbrudd, ville han gjerne stå til tjeneste med hva han kunne. Kapteinen takket ham og hans ledsagere og lot dem få slik bevertning at de forlot skipet som svin og beist.

17. MAI, som var Kristi himmelfartsdag, seilte vi klokken seks om ettermiddagen ut fra havnen *Olenja* og satte kurs for *Kildin*. På grunn av en lite gunstig sidevind hadde vi nær drevet på to undervannsskjær. De avslørte seg ved den måten bølgene brøt over dem. Vi var i største fare og så den visse undergang for våre øyne. Imidlertid fant vi på råd i tide, og heldigvis unnslopp vi ved Guds beskyttelse.

Vi måtte imidlertid avstå fra å seile til *Kildin*. I stedet søkte vi inn til en ny havn, *Dibin*. Den er ellers lite kjent, og det var de fangne engelskmennene vi hadde ombord som viste oss den.

18. MAI. Mens vi lå trygt i denne havnen, gikk kapteinen i land. Vi måtte bestige et høyt berg før vi kunne komme til russernes hytter. Stedets befalingsmann bevertet oss med ost og smør laget av reinsdyrmelk. De ga oss en drikk som de kalte *qvas*. Den var brygget av vann og mel.

Vi så en russisk tvekamp. De kjempet nakne, uten våpen og med kroppene smurt inn med fett, og de kjempet om daler som kapteinen kastet i fleng.

På dette berget sanket vi en urt som engelskmennene kalte *orpin* og nordmennene stubberot. Den skulle være et fortreffelig middel mot skjorbuk og var meget vanlig på disse steder. Kaptein brukte bladene av planten som salat. Her fantes også vidunderlig skjønne sneglehus i forskjellige farger.

19. MAI lettet vi anker og seilte fra *Dibin* til *Kildin*. Fra den følgende dag og til den 26. ble *Victor* reparert etter at skytset og provianten var losset av skipet.

Før vi nådde *Kildin*, ble vi imidlertid, med vårt havarerte skip, tvunget til å søke inn i en ukjent havn. Til ære for *Mat Ulrik* kalte kapteinen den *Jomfruhavn*.

Ved øya *Kildin* fant vi alle våre skip med unntak av *Josaphat*. Mens skipet ble reparert, var jeg og dr. *Jonas* noen ganger på toppen av et berg hvor vi så hvite rever. Denne øya har også bjørner og fugler som kalles ryper. Disse fuglene finnes i store mengder og er litt sky.

På øya vokser det i mengder løvefor, *pirula*, *myritus*, tyttebær og krøkebær, samt *orpin* eller *caratis*. I havnen fant vi også urten *alcionia*, hvis blomster og blader sitter fast på steinene. På stranden samlet vi steiner av forskjellig form og farge. De var vakkert slipt til av bølgene, noen fullkomment runde og andre avlange. Noen syntes å være av en slags marmor, og av det trakk vi den slutning at det i denne egnen måtte finnes marmor og lignende stein-

Ryper i vinter- og sommerdrakt.
Fra Lilienskiold, *Speculum Boreale*.

Kildin slik Jan van Linschoten fremstilte det etter sin reise i 1594. Utsnitt. *Voyasie, ofte Schip-vaert*, 1624. Universitetsbiblioteket i Tromsø.

sorter. Vi viste steinene til kaptein *Christian Frederiksen*. Han betraktet dem med beundring. Derfor gikk vi på denne øya ikke så meget for å finne urter (*herbatum*) som for å finne steiner (*lapidatum*).

Kildin er mer fruktbar enn de omliggende øyer. Om sommeren gir den føde til noen hundre rein foruten en stor mengde bjørner og rever. På denne årstiden bebos den av finner eller lapper. De kalles fjellfinner fordi de om vinteren oppholder seg mellom fjellene. Når de forlater øya, tar de sine rein med seg og vender atter tilbake om sommeren for å fiske. Fisken som finnes her, kalles stokkfisk. Den fanges i utrolig store mengder, så man får kjøpt den veldig billig. Hundre fisk, som utgjør tre eller fire tønner, koster ikke mer enn fire daler.

Mens vi oppholdt oss på *Kildin*, lå der samtidig kjøpmenn fra *Flensburg*. I åtte til ti dager lastet de sine skip så fulle at de ikke kunne føre mer.

Denne øya har en lengde på to norske mil, og er fire mil i omkrets. Den hever seg meget høyt over havet. På den høyeste toppen reiste *dr. Jonas* og jeg en varde av stein. Vi kunne se den lenge da vi seilte fra øya.

Blant finnene her var det en som kunne gاند. Mot betaling ville han fortelle *Hans Lindenou* hvordan det stod til i *København*. Vi hadde det imidlertid såpass travelt med å komme oss av sted, at finnen ikke ble ferdig med sine forberedelser.

Kildin i følge Jan van Linschoten.
Utsnitt. Se s. 49.
Universitetsbiblioteket i Tromsø.

På fastlandet, omtrent to mil fra *Kildin*, ligger byen *Malmis*. Den ligger ved en stor elv som renner ut i havet ved *Kildin*. I gamle dager ble byen kalt for *Kola* etter et stort, høyt berg som skiller *Norge* fra *Rusland*, og byen ligger ved foten av berget. For ikke så meget lang tid siden hørte *Kola* til *Norge*, men ved forsømmelser av de danske og norske befalingsmenn har russerne kunnet bemektige seg området. Russerne har deretter forandret navnet til *Malmis*.

26. MAI etter nattverdstdid, omtrent klokken syv, fortsatte vi igjen vår seilas i Guds navn. Vi styrte fra *Kildin* mot *Vardøhus*. Da vi seilte ut av havnen på østsiden av øya, kunne vi lenge se den steinpyramiden jeg og *dr. Jonas* hadde reist.

27. MAI. Mellom *Kildin* og *Vardøhus* ble det holdt pinsehøytid ombord på vårt skip. Vi hadde motvind, og det var en mørk og meget kald dag. De fleste av oss var sjøsyke og spiste ingenting. Kapteinen holdt seg i ro i sin kahytt.

28. MAI. Luften var klar, men det var meget kaldt. Vinden var ennå i det samme hjørne, så vi rakk ikke lengre enn til utenfor *Stangnes*.

29. MAI. Tidlig om morgenen nådde vi frem til *Vardøhus*. Der tok vi et hollandsk skip som tilhørte *Marcus Fengler*.

En hollandsk skipper som ble skutt og drept av våde, ble begravd her. Hr. *Niels*, en av våre skipsprester, fikk av kapteinen befaling om å forrette begravelsen. Da han var dyktig beskjenket, brukte han ikke mange ord. Han sa nemlig:

– Hvor han er født, det vet jeg ikke. Hvem som er hans foreldre, det vet jeg heller ikke.

Derimot vet jeg til punkt og prikke hvordan han døde. Men da dere andre jo også har god viten om hvordan det skjedde, så behøver jeg ikke å utbre meg i vidløftighet. Derfor slutter jeg hermed min tale.

Da vi gikk i land, var kapteinen og *Mat Ulrik* i vår båt. Vår skipper førte oss inn i en trang havn. Da den ikke hadde noe navn, kalte kapteinen den for *Soffenhavn*.

30. MAI. Vi ble på fortet og ordnet våre saker. Proviant for den forestående reisen ble tatt ombord.

På de oppbrakte skipene ble *Joachim Bülov*, *Erik Urne* og *Henning Walstorp* satt til kapteiner.

To små engelske skip lot kapteinen fare. Han tillot dem å seile hjem med alle de fangede sjøfolkene.

På øya vokser en urt som beboerne kaller frisgress. Den regnes som en art av *numularia*, og skal også hjelpe mot skjorbuk.

På øya var det en gandfinn ved navn *Tuickvas*. Befalingsmannen på stedet, *Hans Olsen*, fortalte meg at denne finnen hadde sagt at vår kaptein skulle komme i stor livsfare med sitt skip, men at han likevel ville komme uskadet tilbake. Spådommen gikk da også i oppfyllelse. Denne *Tuickvas* ga meg en av sine sønner, en dverg med et forunderlig utseende. Men moren ville likevel ikke gi ham fra seg.

31. MAI. Denne dagen var meget sommerlig. En slik dag hadde vi ikke hatt noen av på hele vår reise, og det var første gang vi merket at varmen overvant kulden i disse egne.

Mot aftenen hørte vi tre kanonskudd fra *Hector*. Et tegn på at en død var kastet over bord. Det var høybåtsmannen.

JUNI

1. JUNI. Klokken seks om morgenen var vi ut for *Nordkinn* og om aftenen ved *Nordkapp*, det antatt nordligste punkt på jorden.

2. JUNI. Vi hadde gunstig, østlig vind, og luften var klar. Likevel kunne vi ikke se land på grunn av at det ved landet lå en tykk luft som nordmennene kalte dysmen. Klokken ni om aftenen så vi *Tromsø* og *Sørfolden* der *Tromsø fogderi* (*provincia*) ender.

3. JUNI. Hele natten hadde vi motvind, men ved daggry ble vinden gunstig. Senere ble det stille. Vi hørte en preken over *Joh. 3*: Om menneskets gjøfødelse.

Tre av våre folk begynte å bli syke.

Klokken fire om ettermiddagen blåste det opp med sterk nord nordost vind. Mot natten møtte vi et skip fra *Haderslev*. Da var vi utenfor *Sirøen*.

Vi drakk og var muntre i kapteinens kahytt.

4. JUNI. Hele dagen var luften mørk av tykke skyer. Derfor kunne vi ikke se andre av våre skip enn *Hector* og *Neptun*.

I dag så vi igjen et stort antall av de fugler som kalles havhester. Sjømennene sier at når de samles slik, vil det i noen dager fortsette å være tykk luft.

5. JUNI. Vinden var fremdeles nord nordost. Luften var tykk og vi kunne bare se fem av våre skip.

Etter middag så vi noen hvaler. Blant dem var det en av uhyre størrelse – en trollhval. Mot aften var vi på høyde med øya *Røst*. Da klarer det opp.

6. JUNI. Luften var klar. Det regner av og til, og den lille vinden vi hadde, gikk til dels imot. *Duen* sluttet seg til oss.

7. JUNI. I dag fikk vi øye på et engelsk skip i en avstand av to sjømil. Hele flåten vendte om og forfulgte det fra klokken seks om aftenen til klokken tolv neste dag. *Victor* lå en mil eller mer foran de andre skipene. Da engelskmannen så at han ikke kunne seile fra oss, lot han seilene falle og holdt mot oss.

Etter at han hadde forevist sjøpass, fikk engelskmannen fortsette å seile. Vi hadde imidlertid måttet avfyre to kanonskudd fordi han i første omgang ikke ville la seilene falle og vente på oss. For dette måtte han gi to rosenobler, et fat med en engelsk drikk samt to tønner hollandsk brød av utmerket mel. Den engelske kapteinen unnskyldte seg med at han hadde trodd vårt skip var en sjørøver. Det var en dårlig unnskyldning. Saken var vel heller den at han hadde stolt på sitt skip og trodd at han kunne løpe fra oss.

8. JUNI. Vinden var i det samme hjørnet. Vi tok igjen bare en mil av de tolv vi hadde mistet ved å forfølge det engelske skipet.

9. JUNI. Hele natten hadde vi jevn kuling og vedvarende regn. Det regnet til middag. Jeg fikk erfare det i min lugar, for da jeg stod opp, var jeg nesten gjennomvåt.

Ved nattverd tid stod kapteinen sammen med oss på skansen. Da fikk vi se en forferdelig stor hval. Den var mye større enn den vi hadde sett den fjerde. I lengde kunne den nesten måle seg med vårt skip.

Mot natten begynte det å blåse opp meget sterkt, og vinden var oss stikk imot. Vi måtte derfor søke ut i rom sjø, og det til stor forsinkelse i vår ferd.

10. JUNI. I dag var det søndag, men på grunn av den sterke stormen og et umåtelig regnskyll fikk vi ikke høre noen preken.

Fra *Hector* hørte vi to kanonskudd, et tegn på at en død ble kastet ut. Våre matroser antok at det var konstabelen, siden han hadde vært syk.

Etter middag var stormen på det sterkeste. Nær skipet vårt så vi to hvaler som paret seg. På vannet fløt en slimet og illeluktende materie i store mengder. Sjøfolkene sa at det var hvalens sæd.

11. JUNI. Luften var klar og skyfri. Stormen stilnet litt av, og vi drakk noe i kapteinens kahytt.

12. JUNI. Vi hadde den samme ugunstige sydvesten som dagene før. På himmelen så vi noen skyer som vår kaptein kalte værholder. Vi så store mengder av en mindre hval som kalles springhval. *Joachim Bülov* kom til oss med sitt skip, og vi telte med ham. I mangel av brensel ble det i dag gitt befaling om at det kun skulle skaffes en gang om dagen. En streng lov for den knurrende mage.

13. JUNI. Vi hørte en preken over fortellingen om den rike mann fra *Lukas* evangeliet.

Nesten hele tiden holdt vinden seg fra sydvest.

Vi var til bords hos kapteinen i hans kahytt. Blant annet gikk samtalen om et forslag fra *Mat Ulrik* og *Henning Gjøe*. De foreslo en kahytt som var innrettet slik at den alltid kunne være i likevekt og ikke rullet med skipet. Kapteinen ba meg notere dette som et nytt og merkelig påfunn.

14. JUNI. I dag hadde vi så hardt vær og så sterk storm som vi tidligere ikke hadde hatt på hele reisen. I tillegg kom det sterke regnskyll.

Om natten satt kapteinen hos meg ved min køye. Den var tett ved det sted hvor skipperen stod og klaget over at han ikke fikk sove, fordi vi nå ikke kunne merke forskjellen på dag og natt.

Alle ombord, uten unntak, ga noen penger til de fattige, enhver etter eget skjønn.

15. JUNI. Vinden forble i det samme hjørne, men den var ikke så voldsom og det klarnet opp. I dag gjorde våre sjøfolk regning med at vi var 50 norske mil til sjøs utenfor *Trondhjemsfjorden*. Mot aftenen hørtes tre kanonskudd fra *Hector* eller *Duen* som tegn på at en død var kastet ut.

Igien tok vinden fatt med voldsom kraft. Vi måtte la alle seilene falle med unntak av ett på stormasten, vårt skonfarseil. Det var reipet ned til den nederste del av masten. Forøvrig drev vi for takkel og tau, slik vinden ville. Likevel hadde vi intet å frykte, for vi var i rom sjø og langt fra land.

16. JUNI. Vinden ble i det samme hjørne, men himmelen var klar. Vi så en fugl som skipperen kalte *ellu*. Den pleier man å se i disse egner under sterke stormer. Ombord hadde vi en sort katt med langt hår. Den var mye større enn våre danske katter. En av kapteinens hornblåserer hadde stjålet den fra en finnekone i *Kildin*.

Da hornblåseren hadde skyndt seg for å komme ombord med katten, hadde konen kommet løpende etter, gråtende og skrikende. Hun ville ha katten sin igjen. Selv om han kastet til henne en halv daler, ville hun likevel ikke nøye seg med det. Hun fortsatte å rope på sin katt. Like fullt tok ransmannen katten med seg ombord.

Amon, vår gamle og overtroiske skipper, var født i egnen ved *Trondhjem* og oppvokst i *Finnmark*. Han kjente godt til finnefolkets natur og hadde flere ganger erfart hva de kunne utrette. Han var sikker på at katten var årsak til at vi hadde slik stor, uvanlig storm og mot-

vind. Derfor ba han noen av oss fortelle kapteinen at han ikke lenger ville beholde katten ombord.

Den følgende dag var en søndag. Da prekenen var over, fremførte vi skipperens anklager mot katten for kapteinen. Vi sa at den var skyld i stormene og ba ham om at den måtte bli kastet over bord. Dette ville kapteinen nødig innlate seg på, for katten var så vidunderlig behendig. Undertiden hadde den fanget fugler som satt på tauverket. Som en pendel kunne den svinge seg frem og tilbake i rauene og hoppe fra et tau til et annet. Dette hadde den også gjort noen ganger under prekenen, slik at matrosene ikke hadde kunnet holde latteren tilbake. Da vår prest merket det, var han blitt meget vred. Han hadde forlatt sin tekst og begynt å skjenne på matrosene idet han sa at nå var det ikke tid for å le, nå skulle de påkalle Gud.

Nå fortalte vi dette til kapteinen. Han hadde ikke vært tilstede ved gudstjenesten. Vi sa at katten hadde forarget presten og hindret tilhørerne i å høre Guds ord.

Det var godt at vi hadde denne siste grunnen som støtte for vår anklage. Flere ganger hadde vi nemlig hørt kapteinen si at inter av det han hadde brakt med seg fra disse områdene, var ham så kjært som denne katten. Den var ham like kjær som en russisk lykt, overordentlig stor og vakkert utført i russisk glass, og kalles *talch*. Han hadde fått den i foræring i *Kildin* av en russisk befalingsmann som kalles *Sylluannick*. Av denne mannen hadde vi fått kjøpe forskjellige slags pelsverk til billig pris.

Endelig måtte Kapteinen gi etter for vår anklage. Han overlot til skipperen å avsi dom over den elendige katten, og han kjente for rett: At katten skulle kastes på havet og druknes. Kapteinen ville imidlertid ikke at man skulle gå så strengt til verks. Han befalte derfor at katten skulle settes i et kar, bundet slik at den ikke kunne springe ut, og forsyne den med mat for en måned. Slik kunne den kanskje komme seg tilbake til sin herskerinne som så nødig hadde villat miste den, og som hadde grått over den som om den hadde vært hennes eget barn.

Skipperen ville absolutt at katten skulle dø, formodentlig for å forsonne de vrede guder *Æolus* og *Neptun*. Det var jo ikke umulig at den ellers kunne vende tilbake til sin herskerinne.

Saken endte likevel med at katten ble satt i et kar og forsiktig firt ned i havet. Slik tok den avskjed med oss.

17. JUNI. Om søndagen hadde vi samme vind, men ikke så sterk. Undertiden regnet det litt fra sydvest. Vi hørte en preken om det store bryllup og de innbudtes unnskyldninger.

Etter middag kom admiral *Børge Trolle* over til oss og fortalte at han ved hjelp av sekstanten (*radius astronomicus*) hadde regnet ut polhøyden, og funnet at vi befant oss på 66° 8'. Det var i overensstemmelse med våre observasjoner. Vi måtte altså innse at vi befant oss utenfor *Helgeland*, og langt fra egnen ved *Trondhjemsfjorden* som vi uriktig hadde ment å kunne nå om få dager.

Nå la vinden seg. Kanskje hadde *Æolus* og *Neptun* latt seg forsonne med det offeret vi hadde brakt dem, nemlig vår katt. Skipet rullet likevel voldsomt fordi sjøen var i sterk bevegelse. Dette kalte skipperen støen stolpen.

En same med sin katt.
Fra la Martinière: *Voyage des
pays septentrionaux* fra 1671.
la Martinière var sikker på at
samenes katter var trollkatter.
Universitetsbiblioteket i Tromsø.

18. JUNI. Henimot dag begynte en lett bris fra nord. Med gunstig vind satte vi nå riktig kurs. Det hadde vi vært avskåret fra i noen dager. Det var en deilig dag, som ga oss alle megen vederkvegelse. Mot natten så vi en stor hval. Vi kom så nær at skipet nesten hadde rent på den. Det hjalp ikke å skremme den med våre rop da vi seilte forbi. Omtrent klokken tolv gikk solen ned og stod opp igjen klokken ett. Vi hadde således hatt uavbrutt dag fra den 26 april til den 18. juni.

19. JUNI. Som i går var vinden gunstig, men det var noe kaldere. Ved middagstid var vi på høyde med *Trondhjemsfjorden*. Til stadighet så vi små hvaler. De kalles springhval, rørhval og sildehval. Med alle seilene til skjøt vi nå stor fart for en strykende medbør. Ingen av skipene våre kunne følge oss. Unntatt *Hector* og *Neptun*, og det på lang avstand.

Liksom vinden nå begunstiger vår reise, ble jeg tilføyd meget lykke i kapteinens kahytt. Der vant jeg noen rosenobler i sjakkspill. Ovenikjøpet drakk jeg også dyktig av en søt vin som kapteinen kalte *vin du mont Esperance* (Capsvin).

20. JUNI. Vinden var gunstig men sterk. I dag så vi igjen land. Vi hadde ikke hatt det i syne siden den 1. utenfor *Tromsø*.

Vi seilte forbi en egn som kalles Hornelen. Den er full av klipper og berømt etter *St. Olavs* seilas. Der kan man se en steinstøtte som i skikkelse ligner et menneske. Det fortelles at da *St. Olav* seilte forbi disse fjellene, forvandlet han et menneske som bodde her til stein. Om dette har nordmennene disse vers:

Hører du Oluf Rødeskjegg,
Hvorfor seiler du gjennom vår stuevegg?
St. Olav svarte vred:
Stå du og bli til stokk og sten,
Og ingen dannemann mer til men.

Havet som skyller mot denne fjellegnen, kalles *Stadthavet*. Det strekker seg over 12 mil, og på hele denne strekningen er det ingen gode ankerplasser eller havner. Her stormer det nesten bestandig. Vinden bryter seg frem fra fjellene, og ofte til de sjøfarendes fordervelse. Det sies at for syv år siden gikk 100 jekter under her. Lastet med fisk var de seilende til *Bergen*.

Vi så *Kinn*. Toppen av dette berg kaller de *Biskopshatten*. Noen bedre vind enn den vi hadde i dag, kunne vi ikke ønske oss. Vi seilte forbi øya *Utvær* hvor det er en kirke. Det var den andre kirken vi så på hele vår reise til nå.

21. JUNI. I Herrens navn kom vi fra verdens ende til det lenge etterlengtede, velsignede *Bergen*. Klokken fire om morgenen seilte vi inn ved øya *Herlø*. Den ligger fem mil fra *Bergen*. Til venstre så vi *Henrik Mundts* gård. Under hele byens jubel og alminnelig lykkeønskning kom vi deretter til *Bergenhus*.

A. Doff Schloß.
 B. Rittersleß.
 C. S. Marien, Der Trutzlichen kaiserliche hoch.
 D. Der Residenzliche Amte Stutz behaglich.
 Die Bruck der Cister amant.
 E. Der Trutzliche kaiserliche Rittersleß und kofel.
 F. S. Kathary, man Verwagel.
 G. S. Marien.
 H. Inquart der Stutz von der Trutzlichen bruck.
 I. Ad. S. Crucem.
 K. Thronbüsch und Schule.
 L. Hofstutz von der Trutzlichen.
 M. Spital der Stutz.
 N. Der alte kofel, vniu Carcer.
 O. Der Stutz kofel.
 P. Ein garten tuch.
 Q. Der Stutz markt, vormal.
 R. Die wasser, fu Fontu B. Oppidi parat.
 S. Doff Rittersleß garte.
 T. Erich Reinkenrutz, garte.
 V. S. Iohannis wall.
 X. Die wasser, Venetorum indoc.

Hieronymus Scholæus sua manu delineavit

22. JUNI. Kapteinen var gjest hos *Jacob Trolle*, lensherre over *Trondhjem*.

23. JUNI. Kapteinen innbød alle adelsmenn som hadde vært med på reisen, til et gilde i apoteker *Nicolaus de Freuncks* hus. Beværtningen var svær. De vakreste pikene fra *Bergen* var tilstede. Med dem danset vi lenge og vel i gleden over at vi endelig var kommet til et sted som var etter vår smak.

Etter å ha drukket tett og danset nok, slo vi til slutt apotekerens vinduer i stykker. Senere

Bergen omtrent slik den må ha sett ut for kongen og hans menn i 1599. Hieronymus Scholæus' Bergens-prospekt. Kobberstikk etter skisser laget i 1581. Universitetsbiblioteket i Bergen.

sørget vi for at kaptein *Christian Frederiksens* og alle våre våpenmerker ble innsatt i dem. Dette til erindring.

Samme dag overbrakte borgermestrene, landsdommeren (*judex generalis territorii*), lagmennene og byens rådmenn sine gaver til hans Kongelige Majestet. Det samme gjorde de tyske bryggemennene, de som kalles garper.

25. JUNI. Vi så en lek som etter gammel skikk, årlig på sankthansdag, arrangeres av de tyske kjøpmennene på Bryggen. Den kalles spillet. Ingen tillates å tre inn i deres laug og nyte godt av deres privilegier, med mindre han først har fått skikkelig traktering gjennom denne leken der de med ris blir pisket til blods.

Det fortelles at i gammel tid var leken så ubarmhjertig hard at det undertiden skjedde at folk omkom. Den var så streng fordi man ville avskrekke de yngre kjøpmenn fra straks å tre inn i lauset til de handlende på bryggen.

Når leken var over og de som var deponert således ble tatt opp i og fikk adgang til kjøpmennenes laug, ble følgende vers fremsagt:

Sie Got, sie Got, ich weis wohl was er kan,
Ehr kann Schorsteinn fheien als ein Man,
Ehr muss in das Paradis,
Und dar schmechen Barckenriis,
Barckenriis med Huppen,
Als vier Bayern vff seigen Ers kan stuppen.

Deretter ble vedkommende kandidat trukket etter hode og hår inn på et mørkt sted. Der ble han overdengt med ris mens det med forskjellige instrumenter ble laget støy, slik at kandidatens skrik ikke skulle høres.

Kapteinen befalte sin løper, *Mogens Lakei*, å gå ned for å se hvordan det var innenfor. De grep ham og lot ham til gagns smake pisen. Da han kom ut, svor han på at han aldri noensinne mer ville gå inn i et slikt paradisi.

26. JUNI. Borgermestrene, lagmennene og rådmennene holdt et stort gilde for kapteinen på rådhuset. Da kapteinens skål ble drukket eller han selv utbrakte skål, ble tre kanoner avfyrt. Ved denne anledning kom to mennesker til skade. Den ene av dem døde straks. Man hadde glemt å ta ladestokken ut av en av kanonene.

I dag ble borgerne i *Bergen* mønstret. De var i et antall av 3.000.

27. JUNI. Kapteinen ble innbudt av de tyske bryggemennene til et gilde på kompanihuset deres. Der ble han på alle måter godt bevertet.

28. JUNI. Kapteinen var innbudt til *Jacob Trolle*. Her ble *Mat Ulrik* for første gang kjent med *Jacobs* hustru, *Mette Høg*, et vennskap som skulle vise seg ikke å bli meget verdt (*non valebat obulum*).

29. JUNI. Kapteinen var innbudt som gjest hos slottsherren, *Laurits Kruse*. Om aftenen ankom de danske riksrådene *Axel Gyldenstjerne*, stattholder i Norge, *Eske Brok* og *Christen Holk*. De skulle sitte retterting i Norge.

30. JUNI. Vi hvilte en smule etter våre drikkelag. Vi hadde gått i en stadig rus slik at naturen til slutt nektet sin tjeneste, og det var ikke mulig for oss å drikke mer. Derfor måtte vi gjøre en dyd av nødvendigheten.

JULI

1. JULI. Etter at vi i de foregående dager hadde slått oss alvorlig løs og i *Bergen* levet høyt med gilder både dag og natt, vendte vi endelig tilbake til våre skip sammen med kapteinen. Kapteinen hørte en preken. De danske riksrådene var tilstede og var innbudt til taffel. Etter at kapteinen hadde tatt farvel med riksrådene, satte vi seil. Men vi kom ikke langt, for vinden var imot. Ved hjelp av buksefartøy som tyskerne på bryggen stilte til vår rådighet, kom vi til havnen *Skarholm*. Der var det festet ringer til klippene. I dem kunne man fortøye skipene så de kunne ligge sikkert.

2. JULI. Etter å ha hørt en preken kom vi til havnen *Kykkelviken*. Om den sier man: «Stryk for Kykkelviken». I nærheten er det høye fjellet *Lyderhorn*. Det er beryktet fordi heksenes der har sin årlige samling. Ikke langt derfra er et annet fjell som er høyere enn alle de øvrige. Det kalles *Ulrik*, og om disse fjellene lyder verset:

Wldrich und Lyder Hoernn
Sein für Bergen die besten Thoern.

Da vi på grunn av motvind ikke kunne komme videre, gikk kapteinen og noen andre i land for å kjøpe friskt smør og ost på en nærliggende bondegård. Da vi kom dit, var bonden og hans hustru i bryllup i landsbyen *Grimstad* som vi ble fortalt lå i nærheten.

Vi seilte dit med båten vår, og da vi kom dit, fant vi brudgommen sittende med sin brud ved bordet. De ba oss meget høflig om å stige på. Siden vi alle var likt kledd, ville kapteinen sitte nederst for ikke å bli gjenkjent.

Jeg og *Albert Skeel* satt øverst. Skafferen kom til oss og spurte om de kunne følge gammel sedvane. Vi svarte ja, at det hadde vi ingenting imot. Straks kom han tilbake med så mange følgesvenner som vi var i antall, og hver av dem bar et sølvbeger.

Først drakk de oss til på *St. Olavs* minne og deretter på den hellige trefoldighets. I tredje omgang drakk de oss til på vår nådige konges velbehag og ønsker ham en lykkelig hjemkomst. Med disse skålene fulgte strenge pålegg om at de uten unnskyldning skulle tømmes ut til bunns, og det gjaldt både menn, koner og piker.

Den gode skaffer og hans kamerater trakterte oss så vel at vi var temmelig fuktige da vi kom tilbake til båten.

3. JULI. Det var vindstille med litt regn. Etter middag var kapteinen på den nærliggende *Askøy*. Der fikk vi noen småfisk som de kalte «Stoenforren». Mot aften var jeg med kapteinen over på *Neptun* og *Charitas*.

4. JULI. Med kapteinen var vi hos *Jacob Trolle* i *Bergen*. I vårt herberge brøt vi ned en stor kakkelovn (*fornacem*) i håp om gunstig vind.

5. JULI. Klokken seks om morgenen vendte vi atter tilbake til vårt skip, men etter middag dro kapteinen igjen tilbake til *Bergen*. Der overhørte han en sak mellom innvånerne i *Bergen* og dem i *Trondhjem*. De lå i strid om deres privilegier.

I dag var jeg med dt. *Jonas* på øya *Kykkelvik*. Der vokser *orpin* i store mengder. Beboerne kaller urten kalverot, mens hollenderne kaller den *St. Johannis Kraut*.

Et skip fra Bremen seilte forbi. Skipperen på dette skipet fortalte at han i tre dager hadde utstått en forferdelig storm som han aldri noensinne hadde opplevd maken til.

6. JULI. Vinden var ennå den samme. Vi hørte en preken over *Rom. 8*.

Etter middag var *Hans Bülov*, jeg og vår kirurg på toppen av *Lyderhorn*. I fjellsiden fant vi forskjellige planter. Foruten *orpin* fant vi også *purpurea digitalis*, *pingvicala*, også kalt marisko, likeledes en art *angelica*, som nordmennene kaller gidderkvann, og endelig blåbær.

Vi spiste aftens i *Kykkelvik*. Kapteinen var igjen ute og fisket.

Om natten var det gilde og dans på *Raphael*. Da *Knud Gyldenstjerne* vendte tilbake til vårt skip, var han dyktig beruset (*periat*). Og da han skulle gå ombord, falt han i vannet og ble omdøpt. Kapteinen ropte til ham fra skipet:

– Vel bekomme deg badet.

8. JULI. Vinden var ønskelig, og klokken fem om morgenen lettet vi anker fra *Skarholmen*. Til høyre hadde vi *Strusshavn*.

Vi seilte mellom noen forunderlige skjær og kom nær det fjell som kalles *Bukk på råen*, fordi en bukk en gang sprang fra klippen og ned på råen til et skip som seilte forbi. Vi hørte en preken over *Lukas 5*, og vi så *Korsfjorden*. Til høyre hadde vi det høye fjell *Seggen* og til venstre *Lysekloster*.

Vi seilte gjennom sundet *Bummelen*. Hele denne egnen hører under *Lysekloster*. Vi så også den klippen som kalles *Bremerholmen*. Mot aftenen kastet vi anker i havnen *Vibrandsø* for å vente på våre andre skip.

Seilasan i dag var meget farlig på grunn av de mangfoldige skjærene vi måtte seile imellom.

9. JULI. Tidlig om morgenen lettet vi anker, og gjennom *Karmsund* kom vi ut i åpen sjø. Til høyre hadde vi *Karmøy*. Der så vi en steinkirke på venstre hånd inne på fastlandet.

Vi så *Jæren*. Mot aftenen så vi *Egersund* der havnen *Histerøy* ligger. Hele dagen hadde vi meget vakkert vær, og vinden var etter ønske.

10. JULI. Henimot klokken syv var vi utenfor *Lindesnes*. Vi så egnen ved *Mandal* og *Nedenes*. Fra middagstid blåste det opp en sterk østlig vind. Klokken to om ettermiddagen var vi utenfor *Flekkerøy*. Kapteinen sendte *Neptun* dit inn for å se om noen av våre skip lå der. De fant bare *Hector*.

11. JULI. I morges var vi utenfor *Marstrand*. Det var meget vakkert vær. Under middagsmåltidet hørte vi tre kanonskudd fra *Charitas*. Vi så *Tromlingen Blåkull* der Halland begynner. Ved nattverd tid var vi ut for *Varberg* slott. Henimot natten dreide vinden mot sør slik at vi fikk den imot.

12. JULI. Tidlig om morgenen så vi *Anholt*. På grunn av morvind tilbrakte vi hele dagen med å krysse. Mot aften, da vi var i nærheten av *Anholt*, så vi 50 hollandske frakteskip ledsaget av to konvoier. De viste oss den skyldige honnør ved å la deres øverste seil falle.

13. JULI. Midt på natten oppstod en sterk storm, slik at vi måtte gå for storseiler alene. Mellom klokken ni og ti om formiddagen stod vi inn *Øresund*. Deretter ble vi noen dager på *Kronborg*.

20. JULI. Lykkelig og vel ankom vi *Københavns* red ved Guds nådige beskyttelse, som så vidunderlig og nådig har bevart oss på denne lange og farlige reisen.

På vårt skip er på hele reisen ikke noen av besetningen død. Vi hadde ikke mistet andre enn en som vi kastet ut for å druknes, og en annen som vi kastet ut for å vekkes. Den ene var finnekonens katt. Den andre var den norske bukk.

Ønske ved sjøreisens slutt:

Nok har jeg pløyd den skummende sjø.
Nå priser jeg det tørre.

Måtte Gudene gi, at jeg aldri mer kommer til sjøs.

*In Regiam navem Victor.
Victor ego, ventosque truces, vastaque Charybdes,
Atque alias toto quæ metuenda salo,
Nil metuo, nec enim Nomen sine Numine favstum
Contigit hoc sorti competat vsque meæ,
Auspiciis invicte tuis Christiane tuisque
Christe Deus, Victrix per mare semper eam.
Jonas Jacob. Venusinus.*

Marinefartøyene som deltok i toktet mot det ytterste nord

Blant både norske og danske historikere hersker det en smule forvirring med hensyn til hvilke skip fra den dansk-norske marinen som deltok på inspeksjonsreisen. Samtidskildene er også uklare på dette punkt. Vi kan heller ikke helt stole på opplysningene i de to dagbøkene. Både Grubbe og Carisius er mest opptatt av hva som foregår på kongeskipet Victor. Dessuten er det ikke overensstemmelse mellom dem når det gjelder utsagn om hvilke andre båter som utgjorde flåteenheten. Slike opplysninger har forfatterne trolig skrevet ned i ettertid. Den mest pålitelige kilden er nok lensregnskapet fra Bergen 1599. Det er ei samtidig beretning som inneholder regnskap over forsyninger til krigsskutene. (Lensregnskapet for Vardøhus 1599 er dessverre gått tapt.) Fra Grubbes reiseskildring framgår det at man måtte rasjonere maten på hjemturen fra Vardø. Orlogsflåten som kom til Bergen 21. juni hadde praktisk talt gått tom for forsyninger. Det vi finner i de omfattende lensregnskapene for 1599 i Bergen er derfor full proviantering for turen fra Bergen til København. Ut fra det meste av tilgjengelig kildemateriale, har vi satt opp følgende fortegnelse over skipene som deltok i orlogsflåten. Vi har også tatt med enkelte opplysninger om orlogsfartøyenes beskaffenhets, og om de båtene som ble oppbrakt på denne enestående ferden til de fjerne himmelstrøkene langt mot nord.

Den dansk-norske marineflåten besto ved utgangen av 1500-tallet av knapt 20 krigsskip. Av disse deltok følgende skip på reisen nordover i 1599:

VICTOR

Fregatt eller mellomskip som kunne ha en besetning fra 70 til 300 mann.

Bevæpning: 44 kanoner, derav 8 halve kartover (kanontype støpt i bronse, kraftig kaliber).

Fartstid: 1598-1636

Kongens livsskip.

Generalkaptein: Christian Fredriksen (Christian IV)

Medhjelper: Hertug Ulrik (Mar Ulrik)

Visekaptein: Mogens Ulfeldt

Skipper: Chrisoffer Gulliksen og Michel Nep

Sjef for forsyningene: Hans Bülow

Styrmann: Anund Bagge

Hoffprest: Magister Anders Bentsen Dall

Russisk tolk: Borkhart Gertsen

Tidligere lensherre og kjentmann: Jørgen Kaas

I januar 1598 skrev kongen at han ønsket at skipet skulle være ferdig til å sette seil neste vår (1599). Toktet nordover var altså Victors store jomfrutur.

Byggingen av skipet ble ledet av den erfarne skotske skipsbyggeren Robert Petersen, som var hentet inn til jobben i 1596. Kongen ser ut til å ha tatt bestemmelsen om et nytt kongeskip i september 1596, altså like etter kroningen.

Victor var bygd ved Haderslev i det sørlige Jylland. I perioden oktober 1597 til april 1598 oppholdt kongen seg ved Haderslevhus for å følge ferdigstillingen av hans nye kongeskip. Avregningen på skipet er fra 16/6-1598.

Vinteren 1598/99 ble det installert en stor kum av tinn og bly og med pumpe i Victor. Kummen veide over to tonn og har fungert som kongens badekar.

GIDEON

Også kalt «underadmiralen». Flaggskipet i marinen før Victor ble bygd.

Bevæpning: 38 kanoner, derav 6 halve kartover.

Fartstid: 1584-1617, reparert og modernisert i 1598-1599, like før reisa mot nord.

Mellomskip som kunne ha ei besetning mellom 154 og 250.

Admiral: Børge Trolle til Trolleholm.

Visekaptein: Jørgen Urne.

Gideon var hovedskipet i det mislykkede «bryllupstoktet» til Skottland høsten 1589 da James VI måtte dra til Oslo for å gifte seg med prinsesse Anna, ei eldre søster av Christian IV.

JOSAPHAT

Bevæpning: 36 kanoner

Fartstid: 1586-1619. Reparert i 1597.

Mellomskip.

Høvedsmann (underadmiral): Skotten Alexander Durham.

Visekaptein: Henning Valstrup.

Skipper: Hans Simonsen de Lange.

RAPHAEL

Bevæpning: 16 kanoner.

Fartstid: 1582-1645.

Mellomskip som kunne ha ei besetning mellom 140 og 200 mann.

Skuta hadde ry på seg for å være et meget hurtig skip.

Høvedsmann: Herluf Daa.

Skipper: Rasmus Bentsen.

HECTOR

Bevæpning: 16 kanoner.

Fartstid: Fra 1593 til den ble solgt i 1605.

Høvedsmann: Jens Jørgensen.

ST. MICHEL

Bevæpning: 16 kanoner.

Fartstid: 1581-1622.

Lite orlogsskip som kunne ha ei besetning på rundt 160 mann.

Høvedsmann: Kiold Baad.

PAPEGØYEN

Fartstid: 1592-1604

Lite orlogsskip

Høvedsmann: Peder Asmussen Vejle (Holst) (d.1620). (Han er ikke kaptein på Hector slik Grubbe skriver).

RAABUKKEN (også omtalt som Hjorten)

Fartstid: 1590-1602(?).

Tidligere hollandsk priseskip?

Høvedsmann: Jacob Thrægaard.

Både Carisius og Grubbe skriver at *Duen* (eller *Hvide Due*) inngikk blant skipene. Etter all sannsynlighet var båten ikke med nordover. Begge nevner at flåteavdelingen besto av åtte farkoster. Carisius har med Duen, men mangler Hector. Grubbe har med Duen, men mangler Raabukken. I Carisius' beretning heter det at da de seilte hjemover, var flåten på til sammen 13 skip, inkludert priseskipene. På ei tegning av flåten i Flekkerøy like før de setter kurs nordover ser vi ni (ikke åtte) fartøy. Duen kan altså ha vært med i fellesflåten, men er på den annen side overhode ikke nevnt i lensregnskapet fra Bergen.

BESLAGLAGTE SKIP (PRISESKIPENE)

Følgende utenlandske skip ble oppbrakt, tatt i arrest og innlemmet i den dansk-norske orlogsflåten:

ANGELIBRANDT (Angelika)

Fra Hull.

Beslaglagt i Vardø 14/5.

Skipet var på to mers og nesten 30 lester.

Lastet med saltfisk (torsk) og noe fersk fisk.

Dansk kaptein: Henning Valstrup.

Skipper: Jørgen Holst.

CHARITAS

Fra Hull.

Beslaglagt 17/5 i Olenja.

Av mannskapet på 16 ble 10-12 sjøfolk forlatt igjen på Murmankysten (se side 91 for brev fra Koefoed til Grubbe).

Lastet med salt og penger for 1500 daler, mye i russiske rubler.

Dansk kaptein: Albert Skeel.

Engelsk kaptein: Wilhelm Tellier.

Etter påtrykk fra James I (engelsk konge fra 1603 og Christian IVs svoger) ble skipet gitt tilbake 8/8-1604. Kaptein Tellier fikk ubegrenset tollfrihet i Øresund de neste to årene.

Defensjonsskip som førte 6 kanoner.

LILLIUM PERTHI (Lilleperthen)

Fra Hull.

Beslaglagt 17/5 i Olenja.

Førte to kanoner.

Dansk forordnet kaptein: Erik Urne.

Enkelte opplysninger om at skuta skulle ha forlist, stemmer ikke.

NEPTUNUS

Fra Amsterdam.

Oppbrakt fra hollendere i Vardø 29/5.

Sjøpasset var to år gammelt og dermed ugyldig.

Skipperen skutt (vådeskudd) i Vardø.

Reder: Marcus de Vogelaer.

Skuta var på to mers og lastet med salt, vin og «en stor sum penger». Besetningen besto av et mannskap på 18.

Båten blir beskrevet som en god seiler.

Dansk kaptein: Jochum von Bülow.

I tillegg ble ytterligere en båt fra Hull oppbrakt og arrestert i Vardø 14/5. Den engelske båten Purchins, også fra Hull, ble tatt i Dibin 16/5. Disse to ble sammen med mannskapet fra de andre engelske båtene frigitt i Vardø og sendt tilbake til England. Verdien av de fem fiskebåtene fra Hull ble anslått til £ 6987. Danskene betalte aldri full kompensasjon for beslagleggelsen.

Hans Olsen

Kjære Sivert Grubbe

Betydningen av dagbøkene som historisk kilde ligger ikke minst i det forhold at de er skrevet av personer som også spilte en betydningsfull rolle i den politiske beslutningsprosess i forkant av 1599-toktet. Dette gjelder i særdeleshet Sivert Grubbe. Som øverste sekretær i Det danske kanselli var det også han lensherren over Vardøhus, Hans Olsen Koefoed, direkte henvendte seg til med etterretninger om hva som var på gang i nord. Nedenfor har vi transkribert og oversatt to brev fra Hans Olsen til Grubbe fra 1599. I det lengste brevet, skrevet knapt to måneder før skipene la ut fra København, ser vi tydelig hvordan kongens mann i nord legger ut omkring den russiske opprustningen på Kola og omkring konflikten rundt sameskatten. Brevet inneholder også en rapport om svensk skatteinnkrevning og om en hollandsk familie som er kommet til Vardø på flukt fra Russland.

Det andre brevet er skrevet et par måneder etter marineflåtens besøk i Vardø. Brevet omhandler de engelske sjøfolkene som i midten av mai 1599 ble forlatt på Murmankysten da kongens flåte beslagla skipet Charitas. Den dansk-norske flåten tok skipet med seg uten å vente på mannskapet som hadde godt i land på Kola. Engelskmennene befant seg i en fortvilt situasjon. Med all tydelighet får Olsen fram engelskmennenes bitterhet og aggressivitet i forsøket på å komme seg vekk fra isødet.

HANS OLSENS BREV TIL SIVERT GRUBBE, DATERT VARANGER
DEN 22. FEBRUAR 1599

Min vennligste hilsen, nå som alltid, sendt med vår herre. Kjære Sivert Grubbe, gunstige gode venn. Jeg takker Eder vennligst og vel for all berydelig utvist gode, som fortjener min gjengjeld, og jeg vil derfor alltid finnes velvillig og rede etter min ringe evne.

Kjære Sivert Grubbe. For en tid siden har jeg mottatt min aller nådigste Herres, hans Majestets skrivelse, datert København den 1. August 1598, som blant annet inneholder ordre til meg om å besøke noen finnefjorder og finnebyer, og forby finnene der å gi skatt til russerne. I den anledning kan jeg ikke unnlate å gjøre deg kjent med, at da jeg kom til Vardøhus den 8. september, var den russiske skattemannen dratt ned til sjøfinnene for å ta skatt av dem. Da han senere kom tilbake til Varanger, kom han til meg i Vadsø den 22. november. Han hadde da oppebåret to års skatt av sjøfinnene, og det til tross for at den svenske

fogden tidligere, ved uriktige opplysninger, hadde oppebåret det ene års skatt på russernes vegne. Under slike omstendigheter har jeg tatt fra ham skatten for det ene året, og den ligger i god forvaring i påvente av nærmere ordre. Det andre års skatt lot jeg ham beholde, også fordi det bestod i adskillige varer hvorav en del ikke kunne være til særlig nytte. Han beklaget seg også over at finnene i Malangen hadde slått hans kamerat, ved navn Trettiach, i hjel, og krevde at hans banemann ble straffet. Jeg svarte at det ikke hadde skjedd i mitt len, men lovet å gjøre dette kjent for Kongelig Majestet, min aller nådigste Herre.

En tid deretter fikk jeg brev fra *Bojaren* i Malmis. Jeg forstod ikke innholdet fordi jeg ikke hadde noen tolk som kunne lese det for meg. Men senere, da jeg etter Kongelig Majestets befaling, var på Nordfjellet for å oppkreve skatten av finnene, bega jeg meg også til Malmis. Der ble jeg av *Bojaren* selv informert om brevet innhold. Det dreide seg om noen tyver samt om en elv som kalles Jakobselv og som munkene hadde brukt en tid. Denne elven hadde jeg året før latt nordmenn få bruke for at Hans Kongelige Majestet skulle kunne få litt inntekt av den. I skrivelsen ble det truet med å ta elven tilbake med makt. Abbeden hadde tilskrevet Grotfyrsten og fått 100 strelitzer fra Moskva. Disse var allerede kommet fra Moskva, og deres høvedsmann ble kalt *Maxime*. Abbeden selv var ventendes fra Moskva med flere strelitzer eller knekter. Jeg svarte at munkene ikke hadde gitt mine tjenere sedvanlig skyss og bespisning i det siste. Derfor hadde jeg måttet unne andre elven. De tyvene skrivelsen omhandler lovet, jeg å ville straffe så snart jeg fikk dem under behandling.

For at deres meninger nærmere kan erfares, sender jeg vedlagt nevnte russebrev, idet jeg ber om å få vite hvordan jeg her etter skal forholde meg.

Likeledes, kjære Sivert. Etersom *Bojaren* skriver at landet er deres, og finnene beklager seg over at munkene fortrenger dem fra lakseelvene samt bruker deres land og vann som de betaler skatt for uten at munkene selv betaler noe, så har jeg vist *Bojaren* en kopi av det brev Grotfyrsten ga finnene i året 1517. Av brevet fremgår det at ingen andre enn finnene må drive fiske i vannene fra Ombt til Pasvik. Heller ikke må noen seile rundt Hellignes med større båter for der å drive næring eller bæring. Jeg krevde at dette ennå måtte overholdes.

Til dette svarte *Bojaren* at han for sin egen person ikke kunne gi noe tilsvarende på nåværende tidspunkt, men ville gi dette tilkjenne for sin Herre. Han ba om en kopi av nevnte brev som han ville sende til Moskva slik at hans Herre kunne gjøre seg nærmere kjent med innholdet og ta det til etterretning.

Dessuten snakket jeg med *Bojaren* om at jeg måtte få den skatten min Herre tilkommer på Nordfjellet for året 1597. Han lovet at jeg skulle tilgodesees og redelig få den tilkommende sommer dersom jeg ville levere fra meg det jeg hadde tatt fra forannevnte skattemann. Derfor ber jeg om å få vite hvordan jeg dermed skal forholde meg, og om jeg heretter skal tillate dem å ta skatt på Sørfjellet hos sjøfinnene eller ikke. For dersom de mister sin skatt der, da mister vår nådige Herre til gjengjeld sin skatt og rettighet på Nordfjellet. Det er lett og se at dette vil kunne forårsake stor uleilighet. Man kan verken tro eller stole på dem, og her er en fattig, nødtørftig, vergeløs og fåtallig allmue. Dessuten er slottet i slikt forfall at det bare er et tidsspørsmål før det faller fullstendig sammen.

Videre, kjære Sivert, kan jeg ikke unnlate å gjøre deg kjent med, at kort tid etter jul er det kommet hit en *Haig* med hustru, barn og tjenerskap. Han hadde bodd 20 år i Moskva.

Hans hustru er født i Holland, og hennes bror, ved navn *Marcus Fengeler*, handler i Russland og bruker å få utstedt pass i Kanselliet. Denne *Haig* har fått tillatelse av Grotfyrsten om å dra til Holland eller hvor han måtte ønske å ta opphold. Da han ikke kom seg ut fordi det skipet han skulle vært med nettopp var seilt sin veg, fryktet han for at Grotfyrsten skulle ombestemme seg og nekte ham og dra. Derfor hadde han med stort besvær begitt seg hit over fjellet med reinskyss. Siden han for kulde, frost, og for egen alderdom og skrøpeligheits skyld, ikke kunne reise lenger, ba han for Guds skyld om at jeg på Kongelig Majestetets vegne ville gi ham fri og sikkert opphold her i lenet frem til våren slik at han kunne skaffe seg skipsleilighet til Bergen eller Holland. På grunn av hans svakhet og vinterens strenghet, ville jeg ikke nekte ham det. Derfor bevilget jeg ham å ta opphold i Vadsø mot der å bekoste sin egen underholdning.

Denne *Haig* fortalte at den nye Grotfyrsten, for kort tid siden, har sendt en fullmektig ut i Lappland og til Malmis, og der har latt seg hylle av både karelere og finner. Det skal ha skjedd med korsning, skjenk og gaver. På tross av at Grotfyrsten har latt seg hylle, ikke alene av kareler og andre av hans undersåtter, men også av finnene, så har vår nådige herre ikke latt seg hylle verken av nordmenn eller finner som bor her i Vardøhus len eller Finnmarken. Dette tar mange anstøt av. Iblant viser noen også motvilje idet de hevder at om Kongelig Majestet anså dem som sine undersåtter, da hadde de fått brev om hylling som andre innbyggere av Norges rike. Hvem som skal tillegges denne forsømmelsen, må Gud vite.

Endelig, kjære Sivert, har den svenske fogden besøkt meg med en skrivelse fra en ved navn *Didrik Pedersen* som ber om to års skatt av finnene. Jeg har ikke tillatt ham å ta mer enn for dette inneværende år. Dessuten krevde jeg at han ikke skulle ta mer enn 3 mark av hver, slik det fra gammel tid har vært sedvanlig. Dette i henhold til Kong *Sigismunds* brev som jeg samtidig gjenga for ham. Hertil svarte fogden at han ikke kunne rette seg etter brevet. Men han ville gjengi det for Hertug *Karl*, og hva denne foretok seg i sakens anledning vill han forholde seg til og rette seg etter. Nevnte fogd og hans medhjelper la ikke skjul på at det var deres formenn, kjøpmennene i Torneå og Kemi, som først hadde pålagt finnene denne skatten, som de deretter byttet seg mellom. Den skulle være en skjenk og rettighet siden de forsynte landet med adskillige varer og kjøpmannskap. Men hva en slik rettighet innebærer, kan enhver bedømme. Skulle enhver som fører varer inn i riket ha myndighet til å legge en ny skatt på Kongens undersotter, ville det bli tungt for de fattige innbyggerne, slik det da faktisk også er i dette området av landet. For Gud vet at her er stor nød og elendighet blant den fattige allmue, og mange av dem er helt forkommen av sult.

Kjære *Sivert*. Jeg sender deg vedlagt brevet fra nevnte *Didrik Pedersen* og mitt svar på det. Som den gode tro på og tillit jeg har til deg, ber jeg om at du vil være meg behjelpelig med å sørge for at jeg med det første kan få svar på denne min skrivelse med nærmere beskjed, slik at jeg skal kunne vite hvordan jeg videre skal forholde meg overfor russerne og svenskene. Jeg vil alltid gjøre deg til ære og stå til din tjeneste. Det Gud befaler.

Varanger, den 22. Februar Anno 1599.

Hans Olufsen
egen hånd

HANS OLSENS BREV TIL GRUBBE OM ENGELSKE SJØFOLK

Min vennlige hilsen, nå som alltid, sendt med vår Herre. Kjære Sivert Grubbe, særdeles til-litsfulle gode venn og bror, overfor hvem jeg i vennlig takknemlighet alltid, etter evne, vil vise velvilje.

Vennligst gir jeg deg tilkjenne, at den 30. juni kom skipper Hans Pedersen og kjøpmann Claus Eriksen på Erik Marqvartsens skip av Flensburg til meg. De beklaget seg over at de for to og en halv uke siden hadde hatt besøk av ti mann fra det engelske skipet som ble tatt i Olenja. Engelskmennene hadde forlangt at de skulle komme i land til dem, og truet med å besøke dem om bord i skipet dersom kravet ikke ble etterkommet. Da de senere forsøkte å ta seg om bord, forsvarte skipsfolkene seg med 3 børser slik at engelskmennene måtte gi opp. I stedet bega de seg i land der de tok 500 fisk som tilhørte flensburgerne. De sa da at der-som de hadde klart å borde skipet ville de hugget dem alle ned som gjengjeld for danskenes besøk her i landet. Engelskmennene tok også fra dem et bonett (seil) som lå på land, og skjøt deretter mot dem med musketter. Flensburgerne besvarte skytingen, traff og ødela armen på tolken til engelskmennene som dermed fant seg tvunget til flukt og forsvant.

Dette kan jeg vennligst ikke unnlate å gjøre kjent for deg, som den allmektige Gud her-med vil ha deg evinnelig befalt.

Vardøhus den 28. Juli Anno 1599.

Hans Olufsen

egen hånd

Bergenhus lensregnskap

1/5 1599 – 1/5 1600

Naturlig nok inntar flåtens besøk en dominerende plass i årsregnskapet for lensherren på Bergenhus. Etter å ha regnskapsført diverse poster som både gjelder flåtens opphold i Bergen og kongefølgets opphold på slottet, omhandler regnskapet flåtens proviantering m. v. for hjemreisen til Danmark. Dette siste er spesifisert for det enkelte skip. Nedenfor er dette gjengitt i oversettelse til moderne språk og til slutt er tatt med en kort ordforklaring. Ord med uklar betydning er satt i gåseøyne slik de er skrevet i originalen, dessuten er regnskapets skrivemåte av noen egennavn satt i parentes etter den moderne skrivemåte.

VICTOR

Kjøkemester *Hans Bülow* (Hans Billou) er ansvarlig for forpleiningen av kongen og hoffet om bord på skipet. 1. juli provianterer han for reisen og får levert provianten om bord:

– Flesk	4	sider
– Oksekjøtt, saltet	4	tønner
– Oksekjøtt, ferskt	2	kropper
– Fårekjøtt, saltet	4	tønner
– Lam, levende	10	
– Kalver, levende	2	
– Smør	2	tønner
– Sild	1	tønne
– Saltet laks	1	tønne
– Torsk	1	tønne
– Flamsk sild	½	fjerdings
– Spekelaks	10	
– Råskjær	10	lispund
– Tørre rokker	10	
– Egg skrudd i en tønne	700	
– Råskjær	8	våger
– Bokhvetegryn	1	tønne
– Havregryn	2	tønner
– Eddik	1	tønne

– Sennep	1	åtting
– Høns	50	par
– Bygg til de samme hønsene	2	tønner
– Svin til sylte	1	
– Kål	1	lest
– Hollandske oster	2	
– Lybsk tvebak, halvparten hvete og halvparten rug	2	tønner
– Grant eller små hollandsk hvetemel for	9	daler
– Flekt makrell, 1 tønne for	1	daler
– Røde rrefar	20	
– Leirpotter, 20 for	1	daler
– Støtt ingefær, 2 pund for	5	mark
– Løk for	1	daler
– Reddik og andre grønne urter for	1	daler 11 skilling

1. juli, etter at flåten er løpt fra slottet og ut i havnen, lar han hente ytterligere:

– Gjeldvær, levende	1	
– Lam, levende	4	

5. juli supplerer han ytterligere:

– Skonroker, tvebak	2	tønner
– Lam, levende	4	
– Salat og andre grønne urter for	½	daler
– Kalk	1	fjerdings

Sigmund von Hoberg (Sigmonndt vonn Hoberg), kongens dreng, har ansvaret for kongens børser, spyd og verge. For å smøre våpnene og for å holde dem rene, får han den 23. juni levert:

– Bomolje	1	pott
-----------	---	------

Lauge Jørgensen er kokk om bord, og *Bertil Andersen* er kjellersvenn. De er ansvarlig for henholdsvis mat og drikke til mannskapet. 23. juni provianterer de for reisen til Danmark. Forsyningene ser slik ut:

– Skipsøl	4	lester
– Brød	4	lester
– Saltet oksekjøtt	½	lest
– Råskjær	10	våger
– Havregryn	1	tønne
– Saltet torsk	2	tønner
– Erter	2	tønner
– Smør	1	tønne 1 fjerdings
– Lyse	2	våger

- Saltet sild 3 tønner
- Eddik 1 fjerding

Som ekstraforpleining til musikerne, drabanter og trompetistene på Victor, bestiller kokken etter kongens bevilgning:

- Oksekjøtt, ferskt ½ kropp

Christoffer Gullichsen er skipper på Victor. Han er ansvarlig for skipets vedlikehold. 28. juni får han lever materiale og penger til:

- Seilduk 50 alen
- Spiker 400
- Seilgarn 8 nøkler
- Vestfarlerret, 60 alen til et Bramseil 3 daler
- Likrep til det samme seil 3 mark
- Lønn til arbeidet med å lage seilet 1½ daler
- Lønn til å flikke det store mers seilet 1½ mark
- Et pumpejern ½ daler
- for å reparere og forbedre en ringbolt ½ daler
- For å forbedre 2 pumpeføtter 1 mark
- 2 rørshaker og 12 spiker dertil 2½ mark
- Et stort hengsel til en av skipets porter, kostet ½ daler
- 6 bolter med ringer til samme 1 daler
- for å få laget 2 nye pumpeføtter 1 mark
- Tre «Lanndterning» 3 mark

GIDEON

(Giedionn)

Børge Trolle (Throlle) til *Trolleholm* er kongelig majestets admiral om bord, og da selvfølgelig skipets kaptein. 29. juni provianterer han til reisen for befalet:

- Istedensfor 28 lispund flek leveres saltet torsk 4 tønner
- Smør 1 fjerding
- Saltet oksekjøtt 4 tønner
- Istedensfor kalun av svinerygger, svinehoder, svineføtter og gåsekjøtt, leveres saltet torsk 2 tønner
- Smør 1 tønner
- Saltet sild 2 tønne
- Råskjær 4 våger
- Saltet torsk 2 tønner
- Saltet laks ½ tønne
- Erter 1 tønne
- Ferskt oksekjøtt 1 kropp
- Okse, levende 1
- Eddik ½ tønne

- Høns	12	par
- Rostockøl	4	tønner
- Ferske laks, 3 for	1	daler
- Bygg til hønsene	½	tønne
- Lyse	1	våg
- Høvedsmann øl	4	tønner
- Svens øl	8	tønner
- Høvedsmann brød	3	tønner
- Havregryn	½	tønne
- Sennep	½	åttring
30. juni supplerer han med:		
- Rhinskin	½	ame
- Ferskt brød for	1	daler
- Lam, levende	8	

Søren Thommesen (Søffren Thommesenn) er kjellersvenn. 28. juni får han levert:

- Brød	2	lester 4 tønner
- Dansk øl	5½	lester 4 tønner
- Lyse	1	våg
og 6. juli:		
- Brød	1	lest 2 tønner
- Dansk øl	2½	lest 3 tønner

Anders Thømmesen (Annders Thønnisen) er kokk. 28. juni provianterer han for reisen:

- Istedefor fleusk, saltet torsk	4	tønner
- Saltet oksekjøtt	2	tønner
- Mer saltet torsk	5	tønner
- Saltet sild	½	lest
- Havregryn	3	tønner
- Erter	3	tønner
- Rundfisk	12	våger
- Smør	½	tønne 1 fjerding
- For å flikke en kjele betalt	½	daler

JOSAPHAT
(Joesphatt)

Etter kongens befaling, datert Victor den 7. juli, ble det levert til skipshøvedsmann *Alexander Durham* (Allexander Dyrham) på Josaphat:

- Rhinskin	½	ame
- Rostockøl	2	tønner

Hans Simonsen de Lang er kaptein på skipet. 30. juni kvitterer han for:

- Smør	½ tønne
- Råskjær	4 våger
- Saltet torsk	2 tønner
- Erter	1 tønne
- Rostockøl	2 tønner
- Eddik	1 fjerding
- Dansk øl	1 lest
- Lam, levende	6
- Høns	6 par
- Oksekjøtt, ferskt	2½ lår
- Brød	4 tønner

Hos *Peder Pedersen* kleinsmed i Bergen har kapteinen fått:

- 3 jernstenger for	1¼ mark
- og forbedret en pumpefot for	10 skilling

Til *Morten Jacobsen* i Bergen har han betalt for:

- En finmast som ble lagt på baugsprydet	1½ daler
--	----------

Kokk *Rasmus Jespersen* og kjellersvenn *Bertel Jensen* har mottatt til skipsfolkene forpleining på reisen til Danmark:

- Brød	3 lester
- Øl	8 lester
- Smør	2 tønner
- Torsk istedenfor flesk og kjøtt	8 tønner
- Sild	1 lest
- Rundfisk	12 våger
- Havregryn	3 tønner
- Erter	3 tønner
- Saltet oksekjøtt	2 tønner
- Salt	½ tønne
- Eddik	1 fjerding
- Mer saltet torsk	4 tønner
- Lyse	2½ lispund

RAPHAELL

Herluf Daa til Snedinggaard er skipets kaptein. Den 24. juni har han mottatt:

- Flesk	3 sider
- Oksekjøtt	1 tønne
- Smør	1 fjerding
- Saltet sild	1 tønne
- Råskjær	1 våg
- Saltet torsk	1 tønne

– Havregryn	1 fjerding
– Erter	½ tønne
– Byggkorn	1 fjerding
– Høvedsmann brød	1½ tønne
– Eddik	½ tønne
– Høvedsmannøl	3 tønner
– Rostockøl	2 tønner
– Ferskt oksekjøtt	1 kropp
– Høns	5 par
– Lam, levende	5
– Egg	120

Kjellersvenn *Anders Jespersen* og *Peder* kokk har mottatt til skipsfolkene den 28. juni:

– Øl	3 lester
– Brød	1 lest 4 tønner
– Saltet oksekjøtt	½ lest
– Erter	1 tønne
– Salt	1 fjerding
– Smør	3 fjerdinge
– Saltet torsk	1 tønne
– Havregryn	1 tønne
– Lyse	1 lispund
– Saltet sild	4 tønner

Skipper *Rasmus Bensen* (Bentzønn) har til skipets behov fått utført og levert fra *Peder* kleinsmed i Bergen:

– 5 lange jernbolter, kostet	2 daler 4 skilling
– 21 kravellspiker, kostet	1 daler 1½ mark

Og fra *Morten Jacobsen* har han mottatt:

– 1 eikeplanke som kostet	½ daler
---------------------------	---------

HECTOR

Kaptein *Jens Jørgensen* har mottatt:

– Rostockøl	2 tønner
– Høvedsmann brød	1 tønne
– Svennebrød	1 tønne
– Smør	1 laup
– Erter	1 tønne
– Ferskt oksekjøtt	2 fjerdinge
– Gjeld vær, levende	1
– Lam, levende	2
– Høns	3 par

- Råskjær	7½	bismerpund
- Saltet torsk	1	tønne
- Havregryn	½	tønne
- Eddik	1	fjerding
- Høvedsmann øl	2	tønner
- 2 ferske laks for	3	mark
- Egg	40	

28. juni har han dessuten mottatt:

- Havrekorn som skal brukes til to av kongens hester som hans majestet lot innskipe på Hector	3	tønner
- Lybsk grå som skulle brukes til seler og annet til hestene om bord	10	alen
- Sagdeler som skulle brukes til skille mellom hestene på skipet	1½	daler

Kokk *Hans Paulsen* (Pouelsenn) og kjellersvenn *Christoffer Hansen* har mottatt til skipsfolkenes forpleining:

- Brød	10	tønner
- Dansk øl	2	lester 2 tønner
- Smør	½	tønne
- Saltet oksekjøtt	3	tønner
- Saltet sild	2	tønner
- Rundfisk	4	våger
- Havregryn	1	tønne
- Erter	1	tønne
- Salt	1	fjerding
- Lyse	½	lispund
- Eddik	½	tønne
- Saltet torsk	1	tønne

HJORTEN OG PAPEGØYEN

(Hiorten og Papegøyen)

Etter admiral *Børge Trolles* ordre er det den 24. juni levert til *Hans Paulsen* og *Christoffer Hansen*, kokk og kjellersvenn på Hector, som på dette skipet har inntatt følgende fetaljer for å levere videre til *Jacob Thrægaard* og *Peder Holst*, kapteiner på henholdsvis Hjorten og Papegøyen. Disse to skipene var med i kongens flåte, men kunne ikke selv komme inn til Bergen for å hente forsyningene:

- Smør	½	tønne
- Saltet torsk	5	tønner
- Saltet sild	1	tønne
- Rundfisk	5½	våger
- Lyse	14	bismermark

- Brød 1 lest
- Dansk øl 2 lester 4 tønner

S. MICHEL

(Michell)

Kaptein *Kjeld Baad* (Kjeldt Baadt) har mottatt for befalets forpleining på reisen:

- Saltet oksekjøtt 1 tønne
- Smør 1 fjerding
- Råskjær 3 våger
- Saltet torsk 1 tønne
- Havregryn 1 fjerding
- Erter 1 tønne
- Saltet sild 1 tønne
- Tvebak av rugmel 1 tønne
- Eddik 1 fjerding
- Levende gjeldværer 3
- Levende lam 1
- Høns 4 par
- 3 ferske lakser for 1 daler
- Rostockøl 2 tønner
- Høvedsmann øl 3 tønner
- Egg 20

Kokk *Christen Jensen* og kjellersvenn *Jacob Pedersen* har den 28. juni mottatt til mannskapets forpleining:

- Skipsbrød 1 lest 3 tønner
- Skips øl 2½ lester
- Smør 2½ fjerding 1 laup
- Lyse ½ lispund
- Sild 2½ tønner
- Bergefisk 4 våger
- Erter 1 tønne
- Havregryn 1 tønne
- Oksekjøtt 1 tønne
- Saltet torsk 4 tønner

NEPTUN

(Nepthunus)

Tilforordnet kaptein *Jochum von Bülow* for seg selv og alle skipsfolkenes behov:

- Brød ½ lest
- Rostockøl 2 tønner
- Smør 1 fjerding

- Saltet oksekjøtt	1	tønne
- Saltet sild	1	tønne
- Saltet torsk	2	tønner
- Rundfisk	4	våger
- Råskjær	2	våger
- Havregryn	1	fjerding
- Levende lam	3	
- Erter	1	fjerding
- 2 ferske laks for	1	daler
- Høns	2	par
- Bygg til hønene	1	åtting

CARITAS

(Caritatzh)

Tilforordnet kaptein *Albert Skeel* (Albritt Skiel) har den 29. juni mottatt for seg selv, sine egne folk og skipsfolkene til forpleining:

- Levende lam	6	
- Høns	3	par
- Ferskt oksekjøtt	1	kropp
- Rostock øl	2	tønner
- 2 ferske lakser for	1	daler
- Ferskt brød for	1½	mark
- Saltet torsk	1	fjerding
- Høvedsmann brød	2	tønner
- Høvedsmann øl	3	tønner
- Råskjær	3	våger
- Saltet sild	1	tønne
- Smør	½	tønne
- Spekelaks	1	
- Flesk	1	side
- Eddik	1	åtting
- Havregryn	½	tønne
- Erter	1	fjerding

Til skipets behov har kapteinen mottatt:

- 1 kabeltau som veide	3	våger 1 pund 9 mark
- 1 eiketre til den store bjørn, som koster	½	mark
- 1 eiketre til en sadel for	½	daler
- Hyssing, merling og seilgarn for	1	daler ½ mark
- 2 jernbolter som ble laget hos <i>Peder</i> kleinsmed i Bergen og brukt til den store Bjørn, med to «sløg»strenger av jern kostet det til sammen	1	daler

- 16 alen lerret som ble flikket på det store
mersseil, kostet 2 daler
- 5 alen hårduk til tro «sløige» på samme skip, kostet 1 daler ½ mark
- 1 tylft sagbord for 1½ mark

Skipper *Anders Lauritzen* har den 28. juni mottatt på dette skiper følgende, som ærlig og velbyrdig mann *Jacob Trolle til Sonnerup*, befalingsmann på Trondhjems Bispegård, leverte her den 12. mai, og som skipperen skal levere fra seg igjen på Københavns slott:

- Plate kobber – 96 stykker som ned pundvekten
veide til sammen 74 våger

29. juni har skipper *Ander* dessuten mottatt og inntatt på skipet følgende, som herr hoffmester, ærlig og velbyrdig *Christoffer Valkendorf* (Valckendorpff) hadde gitt skriftlig ordre om skulle sendes til København for kongens behov:

- Råskjær i skrutønner, 1 lest som veide 48 våger

LILLUM PERTHITT

Tilforordnet kaptein *Erich Urne* (Vrne) har mottatt til egen og skipsfolkene forpleining:

- Saltet oksekjøtt 1 tønne
- Smør ½ tønne
- Spekesild ½ tønne
- Råskjær 4 våger
- Levende gjeld værer 2
- Havregryn 1 tønne
- Erter ½ tønne
- Høvedsmann brød 2 tønner
- Eddik ½ tønne
- Dansk øl 2 tønner
- Rostock øl 2 tønner
- Levende lam 10
- Høns 12
- Ferskt oksekjøtt 1 kropp
- Egg 150

Til skipsfolkene mottok han dessuten:

- Smør 1½ laup
- Saltet oksekjøtt 1 tønne
- Saltet sild 1 tønne
- Rundfisk 1½ våg
- Torsk 2 tønner

Endelig har han til vedlikehold av skipet mottatt:

- 1 tylft sagdeler for 2 mark

ANGELIBRANDT

(Anngelibrandt)

Tilforordnet kaptein *Henning Walsdorf* (Wallsdorpf) til egen og skipsfolkenes forpleining:

- Brød 4 tønner
- Smør 2½ laup
- Skips øl 1 lest
- Råskjær 2 våger
- Rostock øl 2 tønner
- Salt 1 åtting
- 4 små ferske lakser for 1 daler
- Levende lam 2
- Levende gjeld vær 1
- Høns 2 par
- Saltet torsk 2 tønner
- Saltet sild 1 tønne
- Saltet oksekjøtt 1 tønne
- Erter 3 fjerdinge
- Havregryn 3 fjerdinge
- Rinsk vin ½ ame

Dessuten har kaptein *Henning Walsdorf* mottatt til skipets vedlikehold og bruk:

- 1 Kabeltau, veide med kjøpmannens vekt i Bergen 8 våger
- Nok et kabeltau, veide 2½ våger ringe 2 mark
- 6_ alen seilduk for 3 mark 4 skilling
- Seilgarn for 12 skilling
- Merling og hyssing 1½ mark

Skipper *Jørgen Holst* fikk levert og inn skipet følgende som var kommet til Bergen fra ærlige og velbyrdige *Jacob Trolle til Sonnerup*, befalingsmann på Trondhjem bispegård:

- Kobberkjeler, store og små blandet om hverandre, 249 stykker som veide til sammen 110 våger 1 pund

Ordforklaring til regnskapet

- «lanndterning» – uklar betydning
- «sløg»streng» – uklar betydning
- ame – rommål, ca. 4 anker = 150 liter
- bergefisk – uklar betydning; tørrfisk eller klippfisk
- bismermark – vektenhet, ca. ¼ kg
- bismerpund – vektenhet = 12 pund eller ca. 6 kilo
- bjørn – benevnelse på en større del av tre på skipet
- bokhvete – kornsort (*fagopyrum esculentum*)
- bomolje – olivenolje (av simplere kvalitet)
- daler – pengeenhet = 6 mark = 96 skilling
- drabant – livvakt
- fjerding – fjerdedels (tønne)
- gjeldvær – gjeldet vær
- grant – fint
- hårduk – rynt tøy av lin, bomull eller ull, eller tøy vevd av vesentlig hestehår
- kabeltau – trosse
- kalun – innvoller samt hode og føtter m. v. av nyslaktet dyr
- kleinsmed – smed som utfører finere smedarbeid
- lest – rommål = 12 til 18 tønner
- likrep – tau sydd fast i kantene av et seil for å styrke det
- lispund – vektenhet = 16 pund à 498 g
- lybsk grå – klede fra Lübeck
- lyse – tran av fiskelever (eg. belysningsmiddel idet tranen ble brukt som lampeolje)
- mark – vektenhet, ca. ¼ kg, eller myntenhet = 16 skilling
- merling – tynn line
- nøkkel – kvantumsbetegnelse for seilgarn (lengde eller vekt)
- pott – rommål, en snau liter
- pund – vektenhet, ca. ½ kg, kan ut fra sammenhengen også bety bismerpund (s.d.)
- rokke – egentlig skate, men her menes vel kveite
- rundfisk – tørrfisk som ikke er oppskåret

råskjær – tørrfisk oppskåret på langs
sadel – (sal) enten sete for rytter eller underlag til å legge bør ryggen av et lastedyr
sagdeler – samlebetegnelse for bord og planker skåret med sag
skilling – myntenhet
skonrok – stor kavring av rug- eller hvetemel
skru – her presse, tvinge (eggene skrudd i en tønne)
skrutønne – tønne med tørrfisken som først er presset (skrudd) sammen med en spesiell tvinge
tro«sløige» – uklar betydning
rvebak – bakt to ganger
tylft – antall av 12
tønne – utgjorde for tørre varer 144 potter = 139 l, og for flytende varer 120 potter = 115,8 l
verge – forsvarsvåpen (sverd, sabel eller lignende)
vestfarlerret – lerret fra Westfalen
våg – vektenhet, ca. 18 til ca. 23 kilo = 3 (bismar)pund = 72 mark
åtting – åttendedels (tønne)

Helge Salvesen

Handelsinteresser og konflikter i Norden 1560 – 1720

Basert på en geopolitisk betraktningssmåte er utgangspunktet for det tema som her skal behandles, enkelt: Skandinavia er omgitt av tre hav. I nord er det den ytterste utpost mot Ishavet. Kampen om Nordkalotten og dens ressurser er et latent konfliktspørsmål med minst tre stater involvert. I vest ligger det åpent til mot Nordsjøen, hvor kampen om hegemoniet på øyene der har vært utkjempet helt siden vikingtida. I øst vender Skandinavia sitt ansikt mot Østersjøen, som gjennom århundrer har vært skueplassen for konkurranse mellom storstater, og med Finland som grenseland og bufferområde mellom den romersk-katolske/protestantiske og den russisk-ortodokse verden.

Tross den felles geografiske posisjon og et ressursgrunnlag for selvforsyning så mangesidig at bare få så små områder i verden kan oppvise maken, og med et felles språk for den skandinaviske befolkning, så har det – hvor iherdig forsøkene enn har vært – aldri blitt skapt noe varig grunnlag for å føre de tre skandinaviske land sammen eller endog inn i den samme internasjonale kurs.

Med politiske grenser i Norden, som foruten å splitte området opp i tre stater, også deler det inn i tre næringsgeografiske soner, er det duket for latente interessekonflikter mellom de tre. Å ha kontrollen over den svakeste part, Norge, blir et pre for å sikre seg hegemoniet. Siden Norge i hele perioden lå under Danmark, drømte de svenske konger om en rask erobring av og en enkel inkorporering av Norge, således f.eks. Karl 10. i 1658, Karl 11. i 1678, Karl 12. i alle fall de siste år av sitt liv. Når så de europeiske stormakter også kaster sine øyne på Norden, og de ledende makter i Norden i tillegg blir så store at de får lyst til å spise kirsebær med de største, blir den nordiske politiske arena rammen for et broket skuespill. 1600-tallet har alle disse komponenter rikt representert.

Ser vi ut over nordisk historie på 1600-tallet, tegner det seg klart tre interessante fastpunkter i geografien : Nordkalotten, Midt-Skandinavia og Østersjøen. I kronologien fester vi oss ved tre merkesteinene. Den første er maktfordelingen omkring 1600 og bakgrunnen for denne. Den siste er tida omkring 1700 og den retning som peker fram mot 1721. Den andre er tida omkring 1658 – 60, da Sverige territorielt sto på høyden av sin stormaktsposisjon. Tida 1595-1658 må ses i et for Sverige offensivt perspektiv, mens tida 1660-1721 må tolkes innenfor en – som resultat – defensiv ramme. Spørsmålet blir hvilken geometrisk figur de tre

merkesteiner danner – en bølgelinje eller en trekant. Det følgende vil antyde et svar. Vi har tre merkesteiner i kronologien og tre faste punkter i geografien. For en geograf ville det blitt en nifeltstabell å fylle ut. For en historiker er det sammenlikningen langs tidslinjer mellom feltene kombinert med sammenlikninger i geografien som er interesseområdet.

Fra 1523 brøt Sverige definitivt med Kalmarunionen og begynte under Vasa-dynastiet sin utvikling til europeisk stormakt. Hansastedene gjorde under ledelse av Lübecks borgermester i den såkalte Grevefeiden i 1534-36 et siste forsøk på å gripe avgjørende inn i nordisk politikk. Forsøket endte med et knusende nederlag for Lübeck og Hansaen, som fra dette tidspunkt mistet sin storpolitiske betydning. I Øst-Europa gjenopptok Russland i andre halvdel av det 16. århundre sin ekspansive politikk. Mot sør kvittet Russland seg med den mongolske trussel, og det åpnet de tynt befolkete stepper i sør for russisk bosetning. Fra 1582 ble Sibir åpnet under ledelse av den russiske adelsfamilien Stroganov. I Østersjø-området var det sentrale problem oppløsningen av Den tyske Ordensstat. Ved midten av 1500-tallet var restene av Ordensstaten splittet i indre stridigheter. Naboene søkte å dra fordel av de indre vanskeligheter. Startsignalet gikk i 1558 da Russland besatte Livland. Nå startet et kappløp mellom Danmark-Norge, Sverige, Polen og Russland om hvem som kunne sikre seg den beste del av Ordensstaten. Denne konflikt ble kombinert med områdets andre motsetningsforhold, det etter hvert tradisjonelle dansk-svenske fiendskap. Ved inngangen til 1600-tallet var således situasjonen i Norden denne: Noen ny union mellom Danmark-Norge og Sverige var utenkelig, interessekonflikter ble det normale. Hanseatene var ute av bildet. Russland var blitt «større» og økonomisk mer interessant mot øst og nord. Den ekspansive russiske politikk måtte oppgis mot århundreskiftet til fordel for en defensiv tilbaketrekning fra Østersjø-området og kampen om de baltiske områder. Kampen i Østersjøen kom til å stå mellom Sverige og Danmark og Polen, med hver sine alliansestøtter på kontinentet. Ørnen i Norden var fortsatt Danmark, men den hadde ikke kommet fra fredsforhandlingene i 1570 etter Den nordiske sjuårskrigen uten en skadeskutt vinge: Landet måtte love å ligge lavt i lendet i Baltikum. På den annen side hadde Sverige måttet innløse sin eneste korridor mot vest, Älvsborg, for en stor pengesum. Dette skapte vondt blod mellom Danmark og Sverige.

1600-tallet er for øvrig preget av en viss befolkningsøkning. Samtidig er bosetnings-ekspansjonen nordover, kombinert med et indre landnåm, påtakelig både i Norge og Sverige. 1600-tallet plasserer seg dessuten midt i den lille istid, med stadig synkende temperaturer med store ekstremutslag helt fram mot ca. 1800. Hele Den botniske vik og Finskebukta frøs til om vinteren, stundom også store deler av de sørlige deler av Østersjøen. Et meget kjent eksempel hvor dette fikk strategisk betydning, er vinteren 1658 da den svenske hær kunne gå fra Jylland over Lillebelt og Storebelt og på den måten true København.

Mens Hansaen ennå behersket handelen og så lenge tanken om en treriksunion var levende i Norden, betydde ikke de politiske grensene så mye for Sverige. Men under 1500-tallet forsvant begge disse forutsetninger. Det ble nå på 1600-tallet strategisk og økonomisk problematisk for Sverige at det i nord og vest grenset til Norge, Danmarks forbunds-felle. Verdenshavene ble på den måten avstengt. Norsk område nådde så lang østover at det direkte møtte russisk land. I vest trengte norsk territorium fram gjennom Jämtland og Härjedalen samt i sør gjennom Båhuslän til Göta älv. I sørvest grenset Sverige til de østdanske landska-

pene Halland, Skåne og Blekinge. I Østersjøen eide Danmark de for sjøforbindelsene viktige øyene Bornholm og Gotland og til tider den estiske øya Øsel. Med en velutstyrt flåte var det et åpenbart dansk politisk mål å reise krav om *dominium maris baltici*. Dessuten behersket Danmark innløpet til Østersjøen. Sverige nådde det frie hav bare i en korridor langs Göta älv, som danskene gjorde sitt ytterste for å stenge av ved flere anledninger. Landet var inne-stengt av Danmark-Norge, på vinterstid også så godt som uten isfri havn.

I denne geopolitiske posisjon lå det snublende nær for Sverige å søke nye og egne økonomiske og politiske forbindelser i sør og øst, og samtidig sikre seg bedre tilgang til det åpne havet i vest og nord, samt forøvrig delta i kappløpet om ressurser og handel på Nordkalotten. Det mest nærliggende middel for å nå dette mål var å satse på en aktiv utenrikspolitikk med et ekspansjonistisk program.

Dette måtte komme helt på rvers av danske interesser, som nå hadde store fordeler av å bevare status quo. Det lå åpenbare strategiske og ressursmessige fordeler vis à vis Sverige i den dansk-norske union. Når i tillegg Danmark alene hadde et innbyggertall som sannsynligvis var like stort som Sveriges og Norges til sammen, skulle Danmark i alle fall kunne dra visse militære fordeler av sin geografiske posisjon og utøve et sterkt politisk press på Sverige. Fra sør er det heller ingen alvorlig trussel for Danmark.

Men Sverige velger etter Den nordiske sjuårskrigen (1563-70) ikke umiddelbart – ikke før i 1611 – den direkte konfrontasjonslinjen med Danmark, men vender seg først sørøst-over mot Russlands Østersjø-interesser. Etter først å ha overlatt Livland til Polen i 1582, måtte Russland året etter anerkjenne Sveriges besettelse av Keksholm län, Narva og Estland. Fra århundreskiftet var Russland, også p.g.a. indre stridigheter, ute av stand til å gjøre seg gjeldende i Østersjø-politikken. Sverige sikret seg gjennom sin interesse for Baltikum – foruten militærstrategiske posisjoner – åpne handelsveier til interessante varer som pelsverk og huder, hamp og lin, talg og voks, samt korn og etter hvert trevirke. På den annen side bød det russiske og baltiske marked på gode avsetningsmuligheter for vesteuropeiske produkter, framfor alt klede, men den svenske historiker Artur Attman har vist at verdien av varer *fra* de russiske og polske markeder var verdt omtrent dobbelt så mye som varene *til* disse områder i tida ca. 1500 – 1650. Eksportoverskuddet ble dekket med edle metaller fra Vest-Europa. Øst-Europa ble rikere og rikere – en økonomisk maktfaktor som fikk egentlig makt-politiske følger først på 1700-tallet.

Eldre skandinavisk, særlig svensk og dansk forskning har vært opptatt av de militære og maktpolitiske aspekt ved stridighetene i Norden og i kampen om Østersjøen på 1500- og 1600-tallet. Alt før 1920 begynte imidlertid ikke-nordisk forskning, særlig tysk, å framheve de handelspolitiske motiv for stridighetene. Dette syn kom til å prege svensk og til dels dansk historieforskning i hele mellomkrigstida og ut i 1950-åra. Det gjaldt å beherske det russiske marked og kunne dirigere handelen mellom Vest-Europas sjømakter og Russland mot Sverige. Det forelå en svensk plan – om ikke annet så på idéplanet – alt på 1500-tallet om en russisk handel basert på engelsk kapital og en svensk stapel, som skulle unngå den danske Øresund-tollen ved at det ble laget en kanal gjennom det sentrale Sverige. Dersom det lyktes, ville også Danmark kunne utmanøvreres.

Det er imidlertid – også fra svensk side – blitt reist tvil om de handelspolitiske planers

betydning. I norsk forskning har handelen ikke stått sterkt som årsaksforklaring for eldre tid, bortsett fra hos den sterkt tysk- og svenskinspirerte Johan Schreiner og hos norske arkeologer. De politisk orienterte historikere har særlig interessert seg for styringsstruktur og forvaltningsordning, de økonomisk orienterte for selvforsyningsaspektet og bosetnings- og befolkningsutvikling.

Storpolitikken i det 17. århundret er preget av problemkompleks som går langt tilbake og til dels har eksistert siden slutten av middelalderen, og som fikk fornyet aktualitet og et mer internasjonalt aspekt særlig gjennom de vesteuropeiske nasjonalstaters økte behov for større økonomiske ressurser generelt og penger og varer med pengefunksjon spesielt, etter hvert som statens rolle ble mer omfattende og mer aktiv på det økonomiske området.

Krigen 1611-13 synes å være særlig godt egnet til å belyse både de maktpolitiske, de militærstrategiske og de økonomiske aspekter ved de nordiske konflikter. Konflikten angår dessuten alle de tre områder vi har valgt å konsentrere oss om, selv om det bare er hendelsene rundt Kalmar, den byen danskene først erobret, som har gitt krigen navn.

Sverige var med den posisjon Danmark sikret seg i Østersjøen, redd for også å miste den fra før svake forbindelsen med det frie hav i vest. Svenskene søkte nå militært å sikre seg ved munningen av Göra älv, bl.a. ved å styrke befestningen der. Dessuten begynte Göteborg å vokse fram som handelsby. Derved kunne de unngå Øresund-tollen som danskene hadde kontroll over, og som var en av kongens store inntektskilder. Nå fikk rett nok svenske skip seile tollfritt gjennom Øresund, men varene til og fra Sverige ble for en stor del brakt av nederlandske og andre fremmede skip. Og de måtte betale toll. Göteborg så ut til å bli en alvorlig trussel for den økonomisk og maktpolitisk viktige posisjon Øresund-tollen ga Danmark. Dessuten begynte svenskene å vise offensive merkantile og militærstrategiske takter i det østlige Østersjø-området, som danskene etter Stettin-freden i 1570 hadde gått med på ikke å blande seg inn i.

Men det offisielle tvisteemnet framfor andre var Nordkalott-spørsmålet. Her fantes ingen faste respekterte territorielle grenser opptrukket mellom Norge, Sverige og Russland, selv om Russland og Sverige rett nok var blitt enige om en grense øst for Karelen og opp til Enare ved freden i Teusina 1595. Den økende fiskale interesse fra 1500-tallet av gjorde befolkningen der, som fritt kunne bevege seg i hele dette området, til målgruppe for tre stater samtidig. Grensene på Nordkalotten var således mer skattegrenser enn territorielle grenser, og dette resulterte bl.a. i at de samme samer i fellesområdene, med sentrum rundt Enare, ble avkrevd skatt i alle tre land. Personlig er jeg imidlertid i tvil om denne skatten er en skatt som samene ufrivillig måtte gå med på. Det er vanskelig å tenke seg at de tre statene skulle ha så god jurisdiksjon over områdene i nord at samene kunne avtvinges skatt uten vederlag. Snarere må dette være å oppfatte mer som handelsavgifter som samene måtte betale for å komme inn på de ulike handelsmarkeder. I så fall er handelen med nordboerne så viktig for samene at de var villige til å betale avgift for å få tak i ettertraktete varer som korn (mel) og smør, hamp, enkelte typer tekstiler og en lang rekke jernvarer, som var en betydelig svensk eksportartikkel på dette tidspunkt. Men samtidig er det klart at varene som samene hadde å bytte med, særlig pelsvarer og tørrfisk, var så attraktive for nordboerne at de fant det vel verdt å tilbakelegge store avstander for å få tak i Nordkalottens dominerende eksportartikler.

I virkeligheten er det tre handelssystemer som tørner sammen i nord, til dels med overlapping av hverandre. Den norske Nordlandshandelen og Finnmarkshandelen, ofte administrert fra Bergen og Trondheim, men utover på 1600-tallet også et interessefelt for et københavnsk handelskompani, har særlig vært innrettet mot fisk. Men fra tidlig 1600-tall begynner nordmennene også å interessere seg for skinnvarer, og fra midten av århundret prøver de å få monopol på skinnhandelen med samene. Den norske handelen strakte seg for øvrig langt inn på Kola, og overlappet den russiske eksporthandel som hadde sitt senter i Arkhangelsk nede i Kvitsjøen. Både den norske og russiske handelen kunne svenskene godt tenke seg å få kontroll over. Den svenske handelen var administrert fra handelssteder langs Bottenviken, særlig Torneå og Kemi. Handelsaktørene derfra, birkarlene, var trolig for en stor del finske, men det var den svenske kongen som beskyttet denne handelen, og det var i den svenske kongens økonomiske interesse de handlet. De støtte for øvrig hyppig sammen med russiske handelsmenn – til tider også voldelig – som var ute i samme ærend og hadde den samme målgruppe som svenskene.

Det eksisterte således et klart rivaliseringsforhold mellom svensker og russere. Rivaliseringen gjaldt både handelen med den lokale befolkning og svenskernes ønske om å åpne seg en korridor mot det isfrie Nordishavet, slik at Älvsborg ikke ble den eneste porten for (handels)kontakten vestover. Samtidig ønsket svenskene å få kontroll over den russiske handelsveien nordover til Arkhangelsk for på den måten å tette igjen for eksportlekkasjer som kunne hindre svensk monopolisering av den russiske eksporthandel. Overfor nordmennene sto striden om varene fra befolkningen langs Finnmarkskysten og om at «svenske» samer ble «tappet» av dansk-norske handelsaktører langs norskekysten fra og med Nord-Troms og sørover. Fra omkring 1600 ser det nemlig ut til at reinomadismen slår rot blant en del av innlands-samene i de vestlige delene av Nordkalotten. De nomadiserende norsk-svenske samene kommer med sine rein til kystlandet om sommeren. Med seg har de da varer som slakterein, rein-skin, «finnsko», bellinger, hansker, enkelte typer pelsverk, fjær og «benkedyner». De kjøper levnetsmidler, deriblant brennevin, kleder og sølv, foruten rev- og oterskin som de så selger til birkarlene på svensk område.

Dette mente svenskene var galt. Da Göteborg ble grunnlagt like etter år 1600, fikk byen enerett til all handel og fangst fra Tysfjord til Neiden i Finnmark, et uhørt krav sett fra dansk-norsk synsvinkel. Det er i det hele merkelig hvordan svenskekongen i tida før Kalmar-krigen nærmest laget seg argumenter for krav på Finnmark: Først avsto han fra all skatterett på Kola, der han aldri hadde hatt noen. Siden går han til danskekongen og påstår at tsaren har avstått sin skatterett i Finnmark til Sverige – og utvidet like godt territorialkravet med det samme.

Statenes økonomiske behov ble stadig større gjennom 1500- og særlig 1600-tallet etter hvert som både Danmark-Norge og Sverige bygde ut forvaltningsapparatet og styrket sentraladministrasjonen og den militære beredskap. Dette kostet penger. Økt skattlegging ble nødvendig. Selv om den statlige fiskalismens ervervspolitiske midler ennå har flere felles trekk med middelalderens økonomiske regulering, er målet nytt: velstandsutvikling for å sikre kronen størst mulige inntekter og prestisje.

Det er for øvrig en klar tendens gjennom 1600-tallet til at de skandinaviske riker mer og mer går over fra å være godseierfinansierte til å bli mer rent skattefinansierte stater. Det eldre

systemet ga mindre nettoinntekter for statsmakten sentralt fordi en relativt stor del av de totale inntekter gikk til lokale administrative, militære og kulturelle formål, mens det nye systemet ga det sentrale maktapparat sterkere kontroll med og større disposisjonsrett over alle inntektskilder. Statens sentraladministrasjon overtok inntektene for flere og flere av de oppgaver de statsbærende klasser aristokrati og kirke tidligere hadde hatt, men uten nødvendigvis å overta de samme oppgaver. Midlene kunne friere enn før disponeres til andre formål som kongen måtte se som sentrale.

Det gjaldt å utnytte ressursene på best mulig måte innenfor de eksisterende områder og helst utvide ressursgrunnlaget. Allt i 1602 hadde borgerne i København, Malmö og Helsingør fått monopol på handelen med Island. Dette ble i 1620 omgjort til et københavnsk handelskompani, som for det meste går under navnet «Islandske Compagnie», skjønt det handlet også på Færøyene og i Nord-Norge. Kompaniet ble et av de mest lønnsomme foretagender i København. På kontinentet fantes et stort marked for avsetning av de islandske produkter tørrfisk, dun og vadmel. Kompaniets skip drev også hval- og selfangst. Monopoliseringen av Islands-handelen må ses i sammenheng med danskenes økende behov for å sikre seg i nord. Skulle de miste Nord-Norge til Sverige, gjaldt det å ha sikret seg andre markeder.

I 1611 kom altså krigen om Nordkalotten, en krig Christian 4. så måtte komme helt siden han overtok regjeringsmakten. Liksom under Den nordiske sjuårskrigen (1563-70) erobret danskene, ved hjelp av en effektiv, men dyr tysk leiehær, Älvsborg festning, og sperren mot Vesthavet var et faktum. Dette hadde danskene hatt suksess med tidligere; etter Stettinfreden (1570) måtte svenskene løse inn Älvsborg for 150.000 daler sølvmynt.

Men svenskene benyttet også gammel taktikk. De erobret Jämtland og avtvang jemtene troskapsed. Under sjuårskrigen hadde de stått i Jämtland hele tida og tatt inn all skatt der; de rykket til og med inn i Trøndelag og erobret Trondheim for en tid. I svensk perspektiv var Jämtland et steg på veien til havet i vest.

Den gamle handelsveien i Midt-Skandinavia gikk fra Bottenviken, gjennom Jämtland og til Trondheimsfjorden. Jämtene var mellomhandlere. Jämtland og Trøndelag var således en viktig brikke i svensk militær strategi og økonomiske politikk. Jämtlandshandelen hadde vært viktig for Midt-Skandinavia siden middelalderen. Under sjuårskrigen ble handelssambandet mellom Jämtland og Norge brutt.

De svenske myndighetene la dessuten sterke bånd på kopperekspporten fra Sverige til Norge etter den krigen. De danske myndigheter derimot hadde naturligvis interesse av å lette grensehandelen. Det var det svenske kopperet de var særlig interessert i. Markedet på Levanger, som var jämtmarkedet framfor noe ved Trondheimsfjorden, ble stadig livligere utover på 1600-tallet. Levanger ble sett på som havna til jämtene. Deres viktigste salgsvare var særlig jern, men også kopper, husflidsvarer, vadmel, helsinglerret og i gode tider litt smør og korn. Østover mot Bottenviken solgte de trolig mesteparten av sitt skinnoverskudd, likeså en god del hester. Selv kjøpte de på Levanger særlig salt og sild. Etter at Jämtland ble svensk i 1645, ble varene tollbelagt for videresalg.

Jämtland og kontroll med åpen vei til Trondheimsfjorden går som en rød tråd gjennom svensk ekspansjonspolitik i stormaktstida. Etter Kalmar-krigen måtte de rett nok oppgi Jämtland, men ved freden i Brömsebro (1645) etter en krig i Nord-Tyskland sikret Sverige

seg Jämtland og Härjedalen for godt. I 1658-60 holdt de på nytt Trøndelag besatt. Kopperverket på Røros, som hadde kommet i drift fra 1644, var en ny attraksjon for svenskene. Under Den store nordiske krig gjorde så en av Karl 12.s generaler, Armfelt, et siste, men forgjeves forsøk på å ta Trøndelag og sikre Sverige åpning mot havet i vest. Dessuten ville Danmarks kontroll med nordområdene bli betydelig svekket med et oppdelt Norge. Trøndelag var også et gunstig mål for svenskene fordi de visste at den norske forsvarsviljen for den danske kongen ikke var stor. Under Kalmar-krigen kunne således 800 utenlandske leiesoldater gå i land i Trøndelag og marsjere gjennom det som skulle være fiendeland. Da general Armfelt gikk gjennom Trøndelag i 1718, var det snøstormen som knekker ham, ikke trønderne.

Vi vender tilbake til Kalmar-krigen igjen for å se hva den resulterte i. I 1613 kom det i stand fredsforhandlinger. Resultatet i nord ble at Sverige i følge fredstraktaten avsto «all den jus, höghet och dominium maris mellan Tysfjorden och Waranger», noe svenskene – inkludert den årlige sjøskatten – mente å ha rett på i følge fredstraktatene i Stettin (1570) og Teusina (1595). Dog ble det nå i 1613 presisert at de skulle få beholde sin «urgamle» rett i samebygdene «ifrån sjön och til fjället». Sverige oppga med dette sin gamle ishavspolitikk, og den ble aldri tatt opp igjen i samme imperialistiske form som før, selv om en konge som Karl 12. viste at han ikke hadde glemt sine forgjengeres interesser i nord. Rett nok blir grensa mellom Norge og Sverige på svenske kart over Nordkalotten ennå ved midten av 1700-tallet trukket nesten ut til fjordbotnene i Finnmark. Men dette må mer være å oppfatte som papirpretensjoner enn realpolitikk.

Nå ble heller ikke Nordkalotten den samme gullgruve som før. For en stor del henger nok det sammen med en merkbar nedgang i fangsten som begynte å gjøre seg gjeldende fra omkring år 1600. Da lappfogdene i 1614 ble anmodet av det svenske kammerrådet om å utrede hvorfor kronens skinnkjøp hadde gått så sterkt tilbake, het det i deres svar: «Först haver Gud allsmäktig i dessa förlidna år bortgömt först fåglarna i vädret, fisken i vattnet och djuren på jorden.» Vi ser da også at det er i denne tida – 1500 – 1600-tallet – samene går over til en mer intensiv driftsform, reinnomadismen, og kommer ned til markedene langs norskekysten. Og denne omleggingen gikk samene neppe inn på uten at de av ressursmessige grunner ble nødt til det.

I Midt-Skandinavia måtte svenskene i første omgang trekke seg ut av Jämtland og oppgi på nytt denne veien mot Vesthavet. I sør ble svenskene hardest rammet. Her måtte de, for å få åpen vei mot vest, for andre gang innløse Älvsborg – og nå med hele 1 million riksdaler specie. Denne summen har vært beregnet til ca. 2/3 av landets totale avlinger i seks år. Dette tvang fram en intensivert koppereksport i kronens regi, mot betaling i gangbar mynt, men også i lån fra utlandet. Det land som i denne sammenheng var mest interessant og interessert, var Holland. Som stor sjøfartsnasjon med store handelsinteresser i Baltikum var hollenderne, sammen med Europas andre store handels- og sjøfartsnasjon, England, selvfølgelig misfornøyd med danskenes krav om Østersjøen som deres innhav og de sterke tollforhøyelser i Øresund. Hollands og Englands motiv i sin nordiske politikk gjennom hele 1600-tallet var den samme som Lübecks hadde vært under Hansaens storhetstid: ikke å tillate bare én nordisk makt å beherske Østersjøen. I første del av 1600-tallet gjaldt det derfor å svekke Danmark ved å støtte Sverige. Baltikum, med sitt nærmest uuttømmelige tømmerreservoar og sin

generelle rikdom på marine forsyninger, var avgjørende for Europas økonomi. Den engelske og hollandske flåte, og vi må legge til, det franske diplomati spilte en sentral rolle i alle bal-tiske affærer, all den stund de prøvde å holde Østersjøen åpen for øst-vestlig varetransport under den stadig skiftende kampen om hegemoniet der.

Med 30-årskrigen (1618-48) ble det klart at både Danmark og Sverige i utgangspunktet ble regnet som stormakter både militært og økonomisk i europeisk sammenheng. Danmarks inntreden i krigen i 1625 fikk imidlertid ikke militærstrategiske konsekvenser i Norden. Men da Sverige gikk inn i 30-årskrigen i 1630, skjedde det en strategisk endring av maktbalansen. Danmark ble stilt overfor en tofrontstrussel fra nord og sør. I tillegg kunne Sverige påregne flåtehjelp fra Holland, noe som økte utsiktene for overlegenhet til sjøs og for å land-sette tropper på de danske øyene. Denne forskyvning i maktbalansen kom tydelig fram i kri-gen mellom de to makter 1643-45, da svenskene gjorde innfall i Jylland fra sør. Ved freden i Brömsebro i 1645 fikk denne maktforskyvningen sin ytre bekreftelse ved at viktige felter i den dansk-norske ringen rundt Sverige ble brutt flere steder: Jämtland og Härjedalen i Midt-Skandinavia, Ösel og Gotland i Østersjøen og Halland på nordsida av Øresund ble svensk; det siste rett nok formelt på 30 år, men i praksis for godt. Dessuten skulle tollfriheten i Øre-sund gjelde alle Sveriges besittelser, ikke som før bare det egentlige Sverige. Ved freden i West-falen i 1648 etter 30-årskrigen ble Sveriges besittelser sør for Danmark ytterligere bestyrket. Gevinstene føyde seg inn i den tidligere svenske politikken om å beherske elvemunningene. Nå var endog Oder-munningen svenskkontrollert. Fra dansk side var det særlig betydningsfullt at hertugdømmene Bremen og Werder samt byen Wismar kom på svenske hender. Sverige kunne nå når som helst mobilisere mot Danmark i umiddelbar nærhet av Danmarks sørgrense.

Det er fra denne synsvinkel krigen mellom Danmark-Norge og Sverige 1657-58 må ses. Det danske angrepet på Sverige i 1657 var motivert ut fra ønsket om å oppnå den sikkerhet de lenge hadde søkt, eller som en dansk statsmann sa: fred var farligere enn krig. Den gjen-sidige frykten for hverandre var reell nok. Inntil 1643 var en dansk innsirkling av svensk ter-ritorium like lite en politisk fantasi for Vasa-slektens regenter som det motsatte ble det for Christian 4. I dette perspektiv kan både Carl 9.s provokative politikk på Nordkalotten ses, likeså Carl 10.s interesse for Trøndelag. Ved freden i Roskilde i 1658 mistet imidlertid Dan-mark-Norge Bohuslän, Halland (definitivt), Skåne og Blekinge på det svenske fastland, Born-holm i Østersjøen og Trondheims len i Midt-Skandinavia. Norge ble delt i to. Dette var kli-maks i svenskenes ekspansjon. Ingen i Sverige kunne lenger begrunne fortsatt ekspansjon med å bryte noen dansk-norsk innringing. Sveriges stormaktsstilling begynte også å bekymre de andre stormaktene i Europa. De ville ha fred i Norden og en ordning slik at hverken Sve-rige eller Danmark var eneherre ved Øresund og i Østersjøen.

Når så Sverige bare noen måneder etter fredsslutningen i Roskilde gikk til angrep på nytt, grep Holland, England og Frankrike inn og dikterte freden. Sverige ble tvunget på defensi-ven. Trøndelag, som hæren hadde erobret tilbake, og Bornholm ble gitt tilbake til Danmark-Norge; ellers ble alt som før. I Skandinavia syntes nå den prosess som hadde begynt med fre-den i Brömsebro, nemlig å skape såkalte «naturlige grenser», å være fullført.

Fra nå av holdt stormaktene et våkent øye med Skandinavia. Da så Danmark våget seg

til et angrep på Skåne i 1676-79 for å vinne tilbake noe av det tapte, var det Frankrike og Ludvig 14. som dikterte freden – og at ingen landavståelser skulle skje.

Men svenskene ga seg ikke, selv om det tok noen år før krig på nytt var aktuelt. Rett nok gikk Danmark, Polen og Russland i 1699 i forbund med hverandre og truet Sverige. Danmark ønsket å kvitte seg med svenskene i sør, Polen og Russland kunne tenke seg å få bedre kontroll om utskipingen av sine viktige eksportvarer. Dette var de stater der svenske stormaktsveldet hadde blitt skapt på bekostning av. Men den nye svenske kongen, Karl 12., visste at Baltikum og Russland var mer ettertraktelsesverdig enn noensinne som leverandør av etterspurte varer. Utskipingen av hamp, hampfrø, lin og korn hadde hatt et stort oppsving i siste halvdel av 1600-tallet. Ettersom den varen som hadde sterkest økning i eksport, nemlig hamp, ikke ble produsert rundt havnebyene, men i Hviterussland, var det både fra russisk og svensk side motiv for å forene eksporthavn og oppland. Dessuten må man ikke glemme at Sverige lenge hadde fryktet dansk tilstedeværelse i Estland nesten like sterkt som russisk. Det essensielle for Sverige var at ingen fiendtlig makt fikk etablere seg langs sørbredden av Finskebukta. Krigen som kom, viste imidlertid at Sveriges stormaktsstilling ikke var oppgitt. Gjennom det såkalte «indelningsverket» i de to siste ti-år av 1600-tallet ble finansieringen av armeen omorganisert og gitt en ny basis. Omkring år 1700 er det klart at Sverige var bedre rustet til å føre krig enn noensinne før, rent økonomisk. Karl 12. slo først danskene, vendte seg så mot de baltiske områder og drev gjennom år disse stater på defensiven. Det var i overensstemmelse med den svenske utenrikspolitiske tradisjon at han søkte å sikre svensk kontroll over Russlands og Polens eksport.

Vendepunktet kom i slaget ved Poltava i 1709. Karl 12. ble slått, og fra nå av begynner en ny makt å bygge seg opp politisk, territorielt og økonomisk i indre Østersjøen, nemlig Russland. Det svenske imperium begynte å rakne. I årene fra 1711 til fredsforhandlingene etter Den store nordiske krig var avsluttet i 1721 gikk de fleste svenske besittelser i Nord-Tyskland rapt, samt alle besittelser i Baltikum. Svenskene måtte også oppgi tollfriheten i Øresund. Russland derimot fikk Livland, Estland med Øsel og Dagø, Ingermanland, en del av Karelen og Viborg län. Alle var så oppsatt på å sette Sverige på plass at man knapt merket at Russland nå ble Østersjø-områdets dominerende makt. Selv ikke England, med sitt diplomatiske spill om aldri å la noen bli for sterk på kontinentet, greide å hindre det.

* * *

Når vi nå har skuet ut over nordisk utenrikspolitisk historie i perioden ca. 1560-1721, kan følgende fastslås: Den geopolitiske situasjonen i Norden er omtrent den samme i 1721 som den var det ca. år 1600. De små forskjeller er imidlertid viktige. Fordelingen av Nordkalotten er avklart, i alle fall mellom Norge og Sverige. Midt-Skandinavia er definitivt delt: Jämtland og Härjedalen til Sverige, Trøndelag til Norge. I sør har Sverige endelig fått full kontroll over det svenske fastland både på Skagerak/Kattegat-sida og i Østersjøen. Svenskenes bruher på det europeiske kontinent fra storhetstidas glansperiode er i det alt vesentlige gått tapt, bare Forpommern og Wismar er formelt tilbake. Danmark kan på nytt føle seg trygg for angrep fra sør. Hvordan skal vi så forstå det som har skjedd? Er toppen omkring 1660 spis-

sen i en trekant hvor grunnlinja fører tilbake fra 1721 til 1595, og hvor den mellomliggende perioden har vært et forspilt strev for ingenting, eller er den mellomliggende periodens «Aufstieg und Fall» en utløsning av latente spenninger som fører fram mot en avklarende og stabil likevekt, og følgelig representerer en bølgebevegelse?

Forskningen om det svenske stormaktsveldet er som nevnt preget av to hovedsyn: et eldre som legger vekt på svenske strategiske, politiske årsaker initiert av frykt for egen sikkerhet og et nyere som setter handelsinteresser i sentrum og hvor målsettingen for det enkelte land var i proteksjonistisk perspektiv å sikre seg så omfattende handelsmonopol som mulig overfor de konkurrerende land. Her viste Sverige seg som det mest vellykte land. Helt fra midten av 1500-tallet gjaldt det for Sverige å sikre seg monopol på handelen mellom Russland og Vesten; russisk tømmer og hamp for skipsbygging, polsk og litauisk korn forsynte gjennom det store stapelmarked i Amsterdam det voksende behov i Vest-Europa og Middelhavs-landene. Den svenske ekspansjon tok sikte på å overta hanseatenes rolle som mellomhandlere og vareleverandører. Det nyere hovedsyn kan spissformuleres slik: Forsøket på å kontrollere det russiske marked var alfa og omega i svensk politikk i Baltikum.

Den eldre forskning, som i de senere år har fått en viss fornyet interesse, ser Sverige gjennom hele 1600-tallet hemmet av to fiendtlige makter: På den ene side Danmark som ønsket å spille førstefolin innenfor et nytt og forent Skandinavia, eller – hvis dette viste seg umulig – å holde Sverige permanent i en svak økonomisk og militær stilling. På den annen side fryktet Sverige en russisk stat med ekspansive ambisjoner mot Bottenviken, på Nordkalotten og framfor alt mot Finskebukta og den estiske kysten. Det svenske imperiet ble således et middel for forsvar av Sverige. Den gamle skole ser således dynamikken bak den svenske ekspansjon i geopolitisk/militærstrategisk perspektiv. Det var frykten for Russland som førte til Sveriges ekspansjon i Estland, Ingermanland og Keksholm; på samme måte var det frykten for Danmark som førte til inkorporering av Båhuslän, Halland, Skåne og Blekinge. På Nordkalotten og i Midt-Skandinavia er det sikkerhetsventiler mot vest svenskene ønsker å sikre seg i fall danskene skulle greie å avskjære dem i sør. Mens den svenske imperialistiske ekspansjon for den eldre skole forklares i politiske termer, er den yngre skoleretning opptatt av handelsinteresser.

Det blir gjerne hevdet at et hvert regime trenger ideologisk legitimering for sin eksistens. Dersom legitimeringen forsvinner, faller den ideologiske ledetråd som veileder for handlinger, og regimet står for fall. Dersom dette har rot i virkeligheten, kan det være grunn til å søke forklaringen på det svenske imperiets fall mer i manglende legitimering enn i tilfeldig tapte kriger.

Dersom den nyere forskningsretning har rett i at det svenske imperiet var et produkt av forsøket på å sikre seg handelsmonopol, særlig over det russiske marked, gir innfallsvinkelen med regimets legitimering en enkel forklaring: Det viste seg utopisk for Sverige å sikre seg et slikt monopol. Med en over hundre års klok desillusjonerteth måtte det være vanskelig å holde entusiasmen oppe og begrunne de militære kostnadene for et slikt mål. Og noen ny legitimering var ikke etablert. En tilbaketrekning og konsolidering innenfor «naturlige grenser» var det realistiske alternativ å slå seg til ro med etter de politisk-militære nederlag.

Dersom den eldre skole har rett, blir forklaringen mer komplisert. En faktor må imid-

lertid spille en viktig rolle innenfor et perspektiv som i sin basis var defensiv, nemlig sikring mot innestengning: Når et slikt mål var nådd, for Sveriges del omkring 1660, blir det mer maktbegjær enn egentlig legitimering å fortsette videre ekspansjon. Russland med hele sin «barbarisme» var avskåret fra direkte kontakt med Østersjøen. Danmarks absolutte kontroll med Øresund var brutt. I realiteten hadde – som nevnt ovenfor – den nordiske maktbalansen begynt å tippe over til gunst for Sverige alt før Danmark gikk med i 30-årskrigen i 1625. Sverige hadde nådd – og endog overskredet – sine naturlige grenser. Fra sine tyske posisjoner representerte Sverige en trussel mot Jylland, noe som svenskene reknert med ville garantere dem mot dansk aggresjon i framtida.

Men Pommern, sammen med andre besittelser utenfor det egentlige Sverige, kostet svenske skattebetalere store summer. Rett nok reknert man med at utgiftene til troppene som var nødvendige for å forsvare provinsene, skulle kunne belastes provinsene selv, men det var også nødvendig å bruke store summer på forsvarsverker etc., særlig i Pommern. Og det måtte svenskene betale selv. I lengden hjalp det lite at provinsene, med Pommern i spissen, var et symbol på at Sverige var en europeisk stormakt. Det skulle mer til for å holde på provinsene. Pommern gikk rapt, helt eller delvis, i nesten hver krig Sverige var innblandet i etter 30-årskrigen: i 1659, 1677, 1713, 1759, 1808.

Da hjalp det også lite at fransk diplomatisk intervensjon to ganger brakte provinsen tilbake til Sverige. Det kostet å opprettholde et imperium med makt som var bundet sammen, men også splittet, ved sjø. Det nødvendiggjorde en sterk flåte. Ulempen her var at svenskenes nærmeste trussel, Danmark, kunne sette sin flåte under seil en hel måned før isen gikk opp rundt Stockholms skjærgård, et farvann som selv om sommeren var vanskelig å manøvrere i med seilskip. Sverige kunne heller ikke rekne med støtte fra de store europeiske sjøfartsnasjoner til å bygge seg ytterligere opp i Østersjøen. Hverken England eller Nederland ville tolerere å se for eksempel begge strender i Øresund på samme hender.

Det som synes klart, er at Sverige i lengden neppe kunne makte å finansiere sine kriger ved hjelp av sine egne ressurser. Krigene ble ført på kreditt, og de ble finansiert med ressurser i de områder de ble ført, utenfor det egentlige Sverige. Det synes også som det er enighet om at det svenske imperialistiske eksperiment, fra begynnelse til slutt, hadde en indre drivkraft i seg selv i kampen for å skaffe penger til å finansiere det.

Trenger man inn til kjernen av de to forskningsretningene, kan uenigheten påvises i de ulike svar som gis på følgende spørsmål: Søkte Sverige økte toll- og andre statsinntekter for å finansiere felttog som igjen hadde rent politiske motiver, eller ble felttogene satt i gang hovedsakelig for å erverve seg de kjempesummer som kunne antas å ligge i å få monopol på handelen i Baltikum, og særlig Russlands-handelen?

Mye empiri er brakt fram om disse spørsmål, men det synes ikke som det har gitt større konsensus. Kan noe av problemet ligge på det begrepsmessig plan? Vi skal her forsøke å nærme oss tre begreper: politikk, handel og motiv. Den eldre skole taler om politiske motiv, ofte uten nærmere presisering. Er det f.eks. ikke rimelig å tekne interessen for å sikre seg inntekter ved å monopolisere handelen, blant de politiske motiver? Innenfor moderne teorier om internasjonal politikk tales det om geografiske parametre innenfor geopolitikk og geopolisibilisme, likeså om befolkningspress og ekspansjon knyttet til den. På samme måte tales

det om våpenteknikk og strategi, om økonomisk imperialisme, om strukturforandringer og ulike verdssystemer slik som religion, nasjonalisme og rasisme, alt dette som politiske faktorer. Et annet politisk motiv kan være maktbegjær og maktbalanse. Det er derfor viktig at man presiserer hva man mener med politiske motiver. Det er f.eks. ingenting i veien for at det politiske motiv kan være økonomisk initiert. Et politisk motiv eksisterer ikke i et vakuum. Politikk er et middel for å nå et mål, f.eks. å bli økonomisk rikere eller sikre sin nasjonale integritet.

Det er også viktig å skille mellom den strategi som blir valgt og det mål som er satt opp. For nordisk storpolitikk på 1600-tallet må det være rimelig å rekne med politiske årsaker og motiver som de geopolitiske forhold, konkretisert i Sveriges og Danmarks gjensidige frykt for innestenging og omringing, kolliderende toll- og handelsmessige interesser, evnen til mobilisering av ressurser i en konfliktsituasjon, de militære forutsetninger, *dominium maris baltici*-problematikken, Nordkalott-spørsmålet og Østersjø-regionens stigende betydning som følge av områdets sterkere handelsforbindelser til Vest-Europa. I europeisk perspektiv fikk de handelsmessige omlegginger i Østersjøen en stadig mer uttalt interesse fra de vesteuropeiske sjømakters side. Disse ønsket maktbalanse blant Østersjø-statene. Dette etablerte en ytre konjunktur som var til gunst for Sverige så lenge Danmark var sterkest og hadde kontrollen i Østersjøen, men som vendte seg mot Sverige da landet ble for mektig.

Den nyere forskningsretning har vært sterkt fiksert omkring begrepet handel. Man har søkt å vise hva slags varer det ble handlet med, hvor store kvanta og hvor mye de enkelte land tjente på denne handelen. Det man kanskje har glemt, er at den profittmotiverte markedsandel bare er en del av den totale økonomiske sfære, og stadig mindre del dess lenger bakover i tid man går. Det kan ligge store økonomiske interesser bak en politisk strategi selv om dette ikke gjør seg utslag i handelsaktivitet. I stedet for bare å sikre seg kontroll med handelen til og fra et område i tolløyemed eller kjøpe varer bare i den hensikt å tjene på videresalg kan man tenke seg at et land er interessert i å utvide sitt totale ressursområde, enten for å hente ut verdier direkte, skattlegge befolkningen, bruke området som koloniseringsområde, holde området i beredskap om det skulle bli behov for ressursene der, erobre et område for å hindre at andre land erobrer området, slik at de andre ikke blir for mektige etc. Profittmotivert handel er bare et av mange andre økonomiske motiv. Noe av årsaken til at handel blir satt i sentrum for den økonomiske aktivitet, kan være at forskningen om Sveriges stormaktstid har vært inspirert av merkantilistisk tankegang, slik vi møter den hos f.eks. Eli Heckscher o.a. I virkeligheten ble visstnok merkantilismen aldri utformet som noen bevisst politisk-økonomisk teori i den samtid den er antatt å gjelde for. Det er snarere en etterpå-klokskapens tolkning av visse strategier i visse land som er satt inn i et system hvor nasjonalistisk proteksjonisme kombinert med behovet for å sikre landets inntekter er kjernen. Det er mulig en del av virkningene av den politikk som ble ført bl.a. i Sverige, kan tolkes slik, men motivet behøver ikke ha vært bare såkalt merkantilistisk.

Det er for øvrig viktig for tolkning å minne om det elementære poeng at et motiv for handling kan adskille seg sterkt fra resultatet av handlingen; likeså at ikke alle årsaker til et reaksjonsmønster er å anse som motiver til handling. Dette innebærer bl.a. at årsaken til en virkning kan være en annen enn motivet. I vår sammenheng betyr det at om svenskens

motiv bak f.eks. Østersjø-politikken har vært å få kontrollen med Russlands-handelen – kanskje i den tro at dette ville gi enorme rikdommer – vil et slikt motiv ikke uten videre avkrefte ved å vise til at handelen ikke fikk særlig omfang. Derimot kan dette faktum være en forklaring på at Østersjø-politikken ble oppgitt. Et motiv for handling går oftest på forventning om framtidig utvikling. Den forventete utviklingen kan utebli eller bli en annen uten at motivet for den strategi som er valgt, dermed falsifiseres. Dette innebærer at årsaken til den faktiske utviklingen må løsrives fra motivet for aktørene til å handle som de gjorde. Det vil si at årsakene til at inntektene av Russlands-handelen ikke ble så store for Sverige, må være andre enn et eventuelt motiv for å sikre seg monopol på denne handelen. At motivet faktisk var til stede, viser de grandiose prosjekt som svenske regenter lanserte om handelsruter som skulle knytte svenskkontrollerte baltiske havner, gjennom det russiske elvesystemet, til Persia og Sentral-Asia.

* * *

Ut fra disse metodiske betraktninger og de fakta som foreligger, synes det som en oppfølging langs den linje at den svenske stormaktstida fra siste del av 1500-tallet til begynnelsen av 1700-tallet representerer en bølgebevegelse, og hvor bølgetoppen er nådd omkring midten av 1600-tallet, gir den beste innfallsvinkelen til forståelsen av det svenske imperialismeeventyret. Videre synes det rimelig at økonomiske, sosiale og politiske faktorer, som en følge av sitt innhold, er uadskillelig sammenflettet. Drivkreftene bak den svenske stormakt blir derfor ikke enten politiske eller handelsdominert, men representerer et integrert spekter av militærstrategiske, sikkerhetspolitiske og økonomiske faktorer. I datidens samfunn var ikke politikk, militær strategi og økonomi adskilte sfærer.

Den svenske ekspansjonstida fram til 1660 kan ses som en svensk reaksjon på frykten for å bli innestengt fra havet, og følgelig komme i bakenveie både politisk og økonomisk. Etter hvert som den vesteuropeiske handelsaktiviteten fikk stadig større omfang – i siste instans en følge av at verden ble større etter de store oppdagelser og Nord-Europa hadde varer som var interessante på det europeiske kontinent, samtidig som Danmark så ut til å lykkes med å få kontrollen over de viktigste handelsåre – ble Sverige presset til en ekspansjonistisk politikk. Med desto større grunn skulle dette kunne hevdes, etter som det synes vanskelig å peke ut noen enkelt person eller regime som initiativtaker til den utviklingen som førte til det svenske stormaktsveldet. Det dreier seg i virkeligheten om konfliktkjerner som for en del hadde eksistert siden middelalderen og som ble faretruende aktuelle med den nye handelsaktiviteten, hanseatenes utspilte rolle i Østersjøen, oppløsningen av Den tyske ordensstat og utenkeligheten av noen ny fellesskandinaviske union. Dessuten krevde en utbygging av statsapparatet stadig større ressurser, ressurser det nok viste seg vanskelig å presse ut av et jordbrukssamfunn som neppe hadde særlig over fire fold avkastning på kornhøsten og som i perioden 1523-1781 bare kunne betrakte et av åtte år som virkelig gode avlingsår. Den økte statlige aktiviteten krevde således utviding av ressursgrunnlaget.

Den frykt for innestengning som preget ekspansjonsperioden, greide Sverige gjennom sin offensiv å kvitte seg med omkring 1660. Noen videre ekspansjonstrang var da unødvendig.

Etter 1660 – da Sverige begynte å tape landområder igjen – må imidlertid den fortsatte svenske ekspansjonstendens paradoksalt nok forklares i et mer rent imperialistisk perspektiv – mye vil har mer. Men denne imperialismen er også iblandet frykt for hevn fra Danmark-Norge, Polen og Russland, som hadde avstått både land og mistet ressurs- og handelspolitiske fordeler da det svenske stormaktsveldet ble bygd opp. Både Danmark og Russland var dessuten en reell trussel for Sverige. Den svenske imperialismen lyktes ikke, tapene kom etter hvert; Karl 12.s tap ved Poltava i 1709 er et eksempel på en imperialistisk ballong som var så sterkt oppblåst at den sprakk. Det som til slutt skapte ro, var at tapene bare kom i områder som ikke var avgjørende for Sveriges eksistens. At ishavsveien gikk tapt, avgjorde at i 1613, betydde ikke så mye når hele vestkysten mot Skagerak og Kattegat ble Svensk. Når så Jamtland og Harjedalen også ble svensk, betydde det mindre at ikke hele veien mot Trondheimsfjorden ble svenskkontrollert. Midt-Skandinavia ble avklart i 1645, definitivt i 1660. Resten av århundret er viet Østersjøen og Baltikum. Grensene etter Den store nordiske krig var til å leve med både for Danmark, Norge og Sverige. Handelsveiene var åpne. Ressursgrunnlaget var sikret. Innestengningstrusselen var ute av verden. Dessuten var det utopi å tro på noen fullstendig kontroll av Russlandshandelen. Legitimeringsgrunnlaget for en offensiv stormaktspolitikk var falt bort. Alt avhang av landenes indre konsolidering. Her trodde man på det – mer eller mindre opplyste – eneveldet, med sterk sentraldirigering, som veien å gå. Et middel for å nå dette mål var å gjøre statsfinansieringen sterkere sentraldirigert. Dette oppnådde man ved å kanalisere statsinntektene utover på 1600-tallet mer og mer gjennom direkte skatter og ikke – som i det middelalderske godseiersystem – gjennom statsbærende klasser som kirke og aristokrati, hvor kongedømmet selv bare kom inn som en stor godseier. Det nye systemet ga større ”statsbudsjetter” og statsmakten fikk større kontroll med finansene. Men dermed er det ikke gitt at det var ”nasjonaløkonomisk” mer lønnsomt.

* * *

1600-tallet er et århundre som Norden gikk inn i med Danmark-Norge som den dominerende makten, og ut av med en svensk konge, Karl 12., som på få år tapte det hegemoni som landet gjennom bløddryppende kriger hadde brukt hele århundret på å vinne.

Bakgrunnen for konfliktene, som for en del går tilbake til 1500-tallet og senmiddelalderen, må ses i bredt perspektiv:

- Etter at Sverige i 1523 brøt med den dansk-norsk-svenske kalmarunionen var den fellesnordiske unionstanken død.
- Hanseatene mistet sin handelspolitiske og maktpolitiske stilling.
- Russland ble ”større” og økonomisk mer interessant etter at steppelandet i sørøst ble kolonisert og Sibir ble ”åpnet”.
- Den tyske ordensstat gikk i oppløsning, resultatet ble en kamp om å sikre seg de beste områder av Baltikum.
- Sverige ønsket av sikkerhetspolitiske og økonomiske grunner åpning mot havet i nord, mot vest og Midt-Skandinavia og mot Skagerak og Kattegat i sør.

Interessekonfliktene på 1600-tallet fikk sin varige løsning på *Nordkalotten* i 1613. Selv om den politiske aktivitet rett nok ikke opphørte, ble Sveriges anstrengelser for å få kontroll med ishavsveien resultatløs. Norge og Russland delte kystlinjen, Sverige fikk ikke åpning mot havet.

Midt-Skandinavia ble varig delt i 1660. Norge fikk Trøndelag, mens Sverige fikk Jämtland og Härjedalen. Den midtskandinaviske handelsveien fra Bottenviken i øst til Trondheimsfjorden i vest ble delt mellom to stater. Dette svarte ikke helt til de svenske pretensjoner, men var til å leve med og en *conditio sine qua non* for at Danmark-Norge skulle kunne akseptere det.

I *sør* sto kampen om svensk åpning mot Skagerak og Kategat. Fri tilgang til havet i vest ville lette deres vestforbindelser. I Øresund sto tollinteressene i sentrum. Der hadde Danmark kontrollen. Danmark var redd for at svenskene skulle få bruhoder i Nord-Tyskland slik at de kunne true Danmark både fra sør og nord. I Baltikum sto kampen mellom Russland, Polen, Danmark og Sverige om utskipningshavnene og opplandet for de sterkt etterspurte varer fra Russland og Polen.

Omkring 1660 sto Sverige på høyden av sin makt. Da var de fleste av disse stridsemner vendt til svensk fordel. Men grensene var ikke til å leve med for Sveriges nabostater; ei heller tilfredsstilte de den maktbalanse som stormaktene ønsket i Baltikum. Nå grep de europeiske stormakter, England og Holland direkte inn, samt det franske diplomati indirekte. De ønsket ikke at én stat hadde all makt i Østersjøen.

Fram til ca. 1660 kan det være rimelig å tolke den svenske ekspansjon som frykt for innestenging. Fra ca. 1660 begynte Sverige å tape områder igjen. Men ekspansjonstendensene videre fram til 1721, som mislyktes, særlig fra 1709 av, må tolkes i en mer ren imperialistisk ramme, iblandet frykt for de land som det svenske stormaktsveldet hadde blitt skapt på bekostning av: Danmark-Norge, Polen og Russland.

Grensene fra 1721 var til å leve med både for Danmark, Norge, Sverige – og stormaktene i Europa. Den nye stormakt i Baltikum ble Russland.

Et viktig punkt er å vise at årsakene til det svenske imperialismeventyr ikke er å finne *enten* i politiske faktorer *eller* i handelsinteresser, som forskningen har hatt en tendens til å kontrastere, men representerer et integrert spekter av militærstrategiske, sikkerhetspolitiske og økonomiske faktorer.

SELEKTIV LITTERATURLISTE

Litteraturen om Sveriges storhetstid og konfliktene i Norden på 1600-tallet er svært omfattende dersom en tar med både oversiktsverk og spesialavhandlinger. Særlig har svenske og danske, til dels også ikke-nordiske forskere vært engasjert i disse spørsmål. Dessuten blir denne perioden i Nordens historie sett på som så sentral at den blir viet egne kapitler i større verdenshistoriske oversiktsverk skrevet for ikke-nordisk publikum. Norske forskere har i beskjeden grad beskjeftiget seg med den nordiske stormaktspolitikken i denne tida. I norsk forskning er konfliktene i den grad de angikk de lokale forhold, omtalt i lokalhistoriske og regionalhistoriske verk.

Den litteraturen som her omtales, er ikke nødvendigvis den mest sentrale for det tema som er behandlet. I realiteten er det mer å oppfatte som en fortegnelse over den litteraturen som har vært til nytte ved utarbeidelsen av artikkelen.

Jón J. Aðils: *Den danske monopolhandel på Island 1602-1787* (København 1926-27). – Boka er en detaljert redegjørelse for hvordan den danske monopolhandel på Island var organisert i landelskompanier. Dessuten redegjøres for handelsforholdene, hvilke betingelser handelen foregikk under, foruten også for varespekteret, mynt, mål, vekt etc. Det er en svært detaljert datamasse som på relativt oversiktlig måte er presentert.

Perry Anderson: *Lineages of the Absolutist State* (London 1979). – I et eget kapittel om Sverige er forfatteren særlig opptatt av maktfordelingen mellom de enkelte grupper i Sverige som hadde innflytelse og hvordan dette slo ut i den eneveldige stat.

Finn Askgaard: *Kampen om Østersjøen. Et bidrag til nordisk søkrigshistorie på Carl X Gustafs tid 1654-60* (København 1974). – Boka er en krigshistorisk utredning, skrevet innenfor et nordisk samarbeid om Carl X Gustaf – studier. Den strategiske og diplomatiske situasjonen samt særlig den militærtekniske side er detaljert beskrevet. Jfr. boka av Lussi T. Lappalainen, nevnt nedenfor.

Artur Attman: *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558-1595* (Lund 1944). – Dette er det første og grunnleggende arbeid fra Attmans hånd om de politiske og økonomiske konfliktene i forbindelse med oppløsningen av den tyske ordensstaten og situasjonen i Baltikum, Polen og Russland.

Artur Attman: ”Till det svenska östersjöväldets problematik”, *Studier tillägnade Curt Weibull den 19. augusti 1946* (Göteborg 1946). – Artikkelen er særlig konsentrert om oppbyggingen av det svenske veldet rundt Finskebukta i siste del av 1500-tallet.

Artur Attman: *The Russian and Polish markets in international trade 1500-1650* (Göteborg 1973). – Forfatteren foreslår at handelen i Baltikum har vært av fundamental betydning i verdenshandelen helt fra middelalderen. De russiske og polske markeder var særlig viktig fra 1500-1650. Her behandles både de ulike handelsområder i Baltikum og mot Russland. Et særlig problem representerer handelsbalansen inn og ut fra de russiske og polske markeder.

- Artur Attman: *The Struggle for Baltic Markets. Powers in Conflict 1558-1618* (Göteborg 1979). – Boka tar opp spørsmålet i hvilken grad kommersielle interesser motiverte holdningen til politiske spørsmål i eldre tid. Forfatteren plasserer seg innenfor en tradisjon som i Sverige har stått sterkt, og som legger stor vekt på handelsinteresser.
- Artur Attman: ”The Russian market in World Trade, 1500-1860”, *The Scandinavian Economic History Review*, vol. XXIX, no. 3 (1981). – Artikkelen redegjør detaljert og med oversiktlig statistikk hvilke varer og hvor mye som ble importert og særlig eksportert fra russisk område.
- Grethe Authén Blom (red.): *Urbaniseringsprosessen i Norden. Del 2. De anlagte steder på 1600-1700-tallet. Det XVII. Nordiske historikermøte, Trondheim 1977* (Oslo 1977). – Her gis godt ajourførte forskningsoversikter over byutviklingen for alle de nordiske land.
- Harald Bohrn: *Sverige, Danmark och Frankrike från avslutande av Sveriges förbund med Frankrike i april 1672 till utbrottet av Sveriges krig med Brandenburg i december 1674* (Stockholm 1933). – Boka er hovedsaklig orientert omkring krigs- og diplomatisk historie.
- A. von Brandt: ”Lübeck och Sverige under förra hälften av 1600-talet”, (*Svenske Historisk tidskrift* (1959)). – Artikkelen er særlig innrettet på handelsforbindelsen Sverige-Lübeck.
- Sten Carlson & Jerker Rosén: *Svensk historia. (Bd. 1) Tiden före 1718*, av Jerker Rosén (3. opplag 1969). – Boka er det grundigste allmenne oversiktsverk hvor Sveriges storhetstid blir behandlet. Kildeoversikt, forskningshistorikk, klar redegjørelse for saksgang og omfattende litteraturfortegnelse preger boka.
- Aksel E. Christensen, H. P. Clausen, Svend Ellehøj & Søren Mørch (red.): *Danmarks historie* (Bd. 2). Første halvbind: 1340-1559 af Kai Hørby & Mikael Venge; Andet halvbind 1559-1648 af Helge Gamrath & E. Ladewig Petersen (København 1980). – Det er ment å være standardverket om Danmarks historie. Det inneholder oversikter, forskningsdebatter, litteraturoversikt, kilderedegjørelser for alle hovedkapitler. Også utsikt over nordisk historie er godt tilrettelagt for 1600-tallet.
- Den svenska historien* (Stockholm 1978). – Bd. 6 og 7 har interessante artikler for våre problemstillinger.

Den svenska utrikespolitikens historia. (Bd. I: 2) 1560-1648, av Wilhelm Tham (Stockholm 1960); (Bd. I: 3) 1648-1697, av Georg Landberg (Stockholm 1952); *Bd. II: 1) 1697-1721*, av Jerker Rosén (Stockholm 1952). – Bøkene er detaljrike og strengt kronologisk oppbygd, ypperlige som oppslagsverk. Hovedsakelig er de orientert mot maktpolitikk og kriger.

Thomas Kingston Derry: *A History of Scandinavia. Norway, Sweden, Denmark, Finland and Iceland* (London 1979). – På ca. 400 sider gjennomgås Nordens historie fra de eldste tider til det 20. århundre. 1600-tallet får dermed en knapp, men likevel godt integrert framstilling med en del interessante opplegg om konfliktene i Baltikum.

Ståle Dyrvik, Anders Bjarne Fossen, Tore Grønlie, Edgar Hovland, Helge Nordvik og Stein Tveite: *Norsk økonomisk historie 1500-1970. Bd. 1: 1500-1850* (Oslo 1979). – Boka er et standardverk om norsk økonomisk historie i en relativt kortfattet form. Hver næringsgrein har egne kapitler. Utgangspunktet er hvorledes landet maktet å gi livsgrunnlag til en ti-dobling av folketallet i perioden 1500-1850.

Birger Fahlborg: *Sveriges yttre politik 1664-1668* (Stockholm 1949). – Framstillingen er orientert om å vise Sveriges kamp for å mestre de vansker som oppsto særlig i forbindelse med den polske borgerkrigen, den engelsk-hollandske sjøkrigen, den fransk-spanske devolusjonskrigen.

Rolf Fladby: *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Føged* (Oslo 1963). – Boka handler om fogden og de oppgaver han hadde på 1500- og begynnelsen av 1600-tallet. Det er således en avhandling som viser forholdet mellom sentralforvaltning og det lokale forvaltningsapparat.

Julius Albert Fridericia: *Danmarks ydre politiske Historie, (bd. 1) i Tiden fra Freden i Lybek til Freden i Prag (1629-1635)* (Kjøbenhavn 1876), (bd. 2) *i Tiden fra Freden i Prag til Freden i Brömsebro (1635-1645)* (Kjøbenhavn 1881). – Bøkene finnes i reprografisk nytrykk (København 1972). Den beste karakteristikk av bøkene har Fridericia selv gitt på tittelbladet: "Et Bidrag til Europas diplomatiske Historie under Tredieveaarskrigen". Vi følger det diplomatiske spill fra måned til måned i en imponerende detaljrikdom. Fridericias grunnholdning var en sterk skepsis til Kristian IVs aktive utenrikspolitiske linje. Utenrikspolitikken blir også sett isolert fra innenrikspolitikken.

Aage Friis, Axel Lindvald & M. Mackeprang (red.): *Schultz's Danmarkshistorie. Vort folks historie gennem tiderne skrevet af danske historikere. Bd. III.* (København 1942). – Verket inneholder mye indredansk historie, men er også et detaljrikt arbeid om stridighetene i Norden.

- Helge Giverholt: *Maktspillet omkring Østersjøen* (Bergen 1952). – Interessant innledning for våre problemstillinger.
- Lars Ivar Hansen: ”...kommer the huar winter medh Kiöbenska till för: de Siöfinder... Kystsamer og handel på Nordkallotten i eldre tid”, *Ottar*, nr. 4 (1982). – Artikkelen behandler kystsamisk økonomi i skjæringspunktet mellom det ”svenske” og ”dansk-norske” handelssystem, samtidig som nomadiserende innlandssamer blir studert i handelsperspektiv. Det ”russiske” system, som også var viktig, blir ikke behandlet.
- Eli F. Heckscher: *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Före frihetstiden. Bd. I: 1 og I: 2 (Hushållningen under internationell påverkan 1600-1720)* (Stockholm 1935-36). – Et klassisk standardverk om økonomisk historie.
- Edvard Holm: *Danmark-Norges indre historie under enevældet fra 1660 til 1720. Indledning til den dansk-norske stats historie fra 1720-1814. Del 1 og 2* (København 1885-86). – Det er særlig et ”Helhedsbillede af Regjeringssystemet og dets Resultater” som er viet oppmerksomhet innenfor den dansk-norske helstat. I virkeligheten dreier det seg om hvorledes enevoldsmakten griper inn i de ulike deler av samfunnet.
- Andreas Holmsen: *Norges historie fra de eldste tider til 1660* (4. utgave, Oslo 1977). – Et standardverk for indre norsk historie og dansk-norsk riksstyre også for etterreformatorisk tid.
- Peter Ilsøe & Johs. Lomholt-Thomsen: *Nordens historie, bd. 1* (11. utg. Købehavn 1969). – Et oversiktsverk som er tilrettelagt for historieundervisningen i gymnaset, men den inneholder oversikter som er gode synteser for å skaffe seg raskt overblikk.
- Knud J. V. Jespersen: ”Anmeldelser av Leo Tandrup: Mod triumf eller tragedie, bd. I-II (1979)”, (*Dansk Historisk tidsskrift*, bd. 81, hf. 1 (København 1981), s. 242-253. – Bokmeldingen gir en grundig redegjørelse for Tandrups verk. En viktig innvending i meldingen er at forfatteren har lagt for stor vekt på den rent maktpolitiske ”innringningsteser” mellom Danmark og Sverige, en tese framsatt av Arthur Stille i 1918. Jespersen mener at andre grunnvilkår som handelsmessige omlegginger i Østersjøen kan forklare mye av det endrete styrkeforhold mellom Danmark og Sverige: De vesteuropeiske sjømakter ønsket på den ene siden å sikre Sverige som en stabiliserende faktor i det østlige Østersjø-området og på den annen å svekke Danmarks kontroll med Østersjøens utseilinger.

Dagny Jørgensen: *Danmark-Norge mellom stormaktene 1688-1697. Dansk-norsk sjøfart og utenrikspolitik under den pfalziske arvefølgekrig* (Oslo 1976). – Boka behandler dansk-norsk skipsfarts første store gjennombrudd under den såkalte pfalziske arvefølgekrig, da størstedelen av Vest- og Mellom-Europa var i krig, mens Danmark-Norge og Sverige og noen få andre stater holdt seg utenfor konflikten. Problemene omkring nøytral sjøfart er stikkord for avhandlingen.

Herman Kellenbenz: "Literaturbericht über skandinavische Geschichte. Veröffentlichungen seit 1945", *Historische Zeitschrift. Sonderheft 1. Literaturberichte über Neuerscheinungen zur ausserdeutschen Geschichte* (München 1962). – Artikkelen er systematisk oppbygd, fordelt på „middelalder“ og et avsnitt for hvert århundre. Gjennomgåelsen er i virkeligheten en kommentert bibliografi, skrevet ut i løpende tekst og hvor de enkelte arbeid er satt i sammenheng med hverandre. Artikkelen er ajour fram til ca. 1960 og inneholder mye interessant stoff for våre problemstillinger.

Hermann Kellenbenz: "Literaturbericht über skandinavische Geschichte. Veröffentlichungen 1960 - 1965", *Historische Zeitschrift. Sonderheft 3. Literaturberichte über Neuerscheinungen zur ausserdeutschen Geschichte und zu den Kreuzzügen* (München 1969). – Artikkelen er systematisk oppbygd med bibliografier, oppslagsverk, arkiver, historiografi, oversiktsframstillinger og samleverk, forhistorie, "Frühgeschichte", middelalder, eldre nytid og 19./20. århundre. Artikkelen er god for vår periode.

Hans Landberg, Lars Ekholm, Roland Nordlund & Sven A. Nilsson: *Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid* (Kristianstad 1971). – Boka er et resultat av et forskningsprosjekt ved Universitetet i Uppsala om den svenske stormaktstidas krigsfinansiering. Flere verk er kommet ut fra dette prosjektet. Denne boka sammenfatter resultatene. Resultatene har tydelig modifisert eldre syn på den svenske krigsfinansieringen. Datidas kapitalmarked, tross begrensede muligheter, ble målbevisst koordinert, utnyttet og videreutviklet. Det krigsfinansielle systemet fungerte ved hjelp av kreditter og lån.

Jussi T. Lappalainen: *Kaarle X Kustaen Venäjän-Sota V. 1656-1658* (Jyväskylä 1972). – Boka er skrevet på finsk, men gitt en bred omtale på svensk av Oscar Nikula i (Svensk) Historisk tidsskrift (1972) s. 564-567. Avhandlingen er et bidrag til det program om Karl X Gustavs krig, som Krigshögskolans krigshistoriska avdelning har utarbeidet. Forskningen har vært gjort på bred nordisk basis, jfr. boka av Finn Askgaard, nevnt ovenfor. Forfatteren har studert på krigshistorisk basis Finlands stilling under krigen 1656-58. Den finske krigsskueplassen var sekundær og påkalte ikke i høyere grad kongens oppmerksomhet, men uten betydning var den ikke.

- Axel Larsen: *Kalmarkrigen. Et bidrag til de nordiske Rigers Krigshistorie* (København 1889). – Boka er i hovedsak en ren krigshistorisk beretning. Detaljrikdommen er stor.
- S. Lindgrén & J. Neumann: "Crossings of ice-bound sea surfaces in history", *Climatic Change*, 4 (1982). – Artikkelen behandler sju år hvor militære tropper har kunnet krysse havstrekninger, nemlig i åra 1495, 1577, 1581, 1658, 1809, 1940 og 1943. De første fem fant sted under den lille istid. Kryssingene 1495, 1577, 1581 og 1940 gikk over Finskebukta, kryssingen 1809 gikk over Den botniske bukt og Ålandsøyene, i 1658 over Lillebelt og Storebelt og i 1943 over Tagangroggulfen.
- Andrew Lossky: *Louis XIV, William III, and the Baltic Crisis of 1683* (Los Angeles 1954). – Boka handler om striden mellom Ludvig 14. og hans motstandere i Nord-Europa i tiåret 1678-1688.
- Kåre Lunden: "Norsk økonomi under dansk styre", *Historisk tidsskrift*, nr. 1 (1980). – Artikkelen er en grundig og kritisk gjennomgang av synsmåter i Ståle Dyrvik m.fl. "Norsk økonomisk historie" (1979).
- Knut Mykland (red.): *Norges historie*. (Bd. 6) *Gjenreisning 1536-1648* av Rolf Fladby (Oslo 1977). (Bd. 7) *Gjennom nødsår og krig 1648-1720* av Knut Mykland (Oslo 1977). – Store kapitler er viet nordisk storpolitikk. Både Nordkalotten, Midt-Skandinavia og Østersjøen/Baltikum blir behandlet.
- Knut Mykland, Anders Bjarne Fossen, John Herstad og Bjørn Utne: *Norge under eneveldet 1660-1720. Handbok i Norges historie bd. 3, del 2*. (Bergen 1972). – Boka inneholder flere kapitler med relevans for konfliktene og handelsinteresser i Norden i siste del av 1600-tallet og de første tiår av 1700-tallet.
- Arnved Nedkvitne: "Bokmelding av A. Attman, The struggle for Baltic Markets (1979)", *Norsk historisk tidsskrift*, nr. 4 (1979). – Her settes Attmans forfatterskap inn i en historiografisk ramme som framhever sammenhengen mellom handelsinteresser og holdningen til politiske spørsmål. Nedkvitne argumenter for øvrig for at Attmans eget materiale om Baltikum gir like god mening ved å anta at det lå rene politiske motiver bak den svenske politikken som de handelspolitiske, som Attman fremhever.

- Halkild Nilsen: *Bergensernes handel på Finnmark i eldre tid. Et bidrag til Bergens og Finnmarks handelshistorie* (Oslo 1966). – Boka behandler særlig perioden fra 1681 til 1789, men også relativt fylldige oversikter for tida forut for dette er gitt. Boka er i stor grad ført i refererende form med mange kildegjengivelser.
- Lars-Arne Norborg & Lennart Sjöstedt: *Grannländernas historia* (Lund 1979). – Boka er en lærebok i Danmarks, Norges, og Finlands historie for svenske historiestudenter. For norske lesere er den særlig interessant fordi den ser det øvrige Norden i svensk historisk perspektiv, ikke minst for 1600-tallet. Dessuten blir det trukket opp perspektivrike linjer i Nordens historie.
- Norske historikere i utvalg VII. Studier i norsk historie 1537 – ca. 1800. Lydriket 1537-1660.* Red. ved Steinar Imsen (Oslo 1981). – Boka gir et godt inntrykk av hvilke spørsmål norske historikere har vært opptatt av i denne perioden.
- Omstridte spørsmål i Nordens historie IV. Reviderte utgaver av avhandlingene i bd. 1 om "De nordiske unioner 1380-1523" (av Ingrid Markussen) og "Den danske-norske forbindelse 1536-1814 (av Sverre Steen).* (Foreningene Nordens forbund 1973). – Gode og grundige oversiktsartikler som ikke fordyper seg i detaljer. Første utgave kom i København 1940.
- Erling Ladewig Petersen: "Defence, War and Finance: Christian IV and the Council of Realm 1596-1629", *Scandinavian Journal of History*, vol. 7, no. 4 (1982). – Forfatteren viser at Danmark-Norge hadde store utgifter på krigføring i perioden. Dette gjelder for øvrig også andre europeiske stater i denne tida. Han drøfter bl.a. finansieringskildene for krigføringen. Han påviser også at Danmark(-Norge) fra tidlig på 1600-tallet til eneveldet blir innført, går over fra å være en domenefinansiert til å bli en skattefinansiert stat.
- Olof Ribbing: "De nordiske rikenas inbördes militära konflikter under tiden 1521-1814 i nutida framställningar", *Omstridda spørsmål i Nordens historia*, bd. II (Oslo 1950). – Artikkelen gir en beskrivelse og analyse av den militærstrategiske situasjon for de ulike konflikter i Norden.
- Thomas Riis: "Towns and Central Government in Northern Europe from the Fifteenth Century to the Industrial Revolution", *The Scandinavian Economic History Review*, vol. XXIX, no. 1 (1981). – Et hovedresultat er at byenes politiske rolle svekkes gjennom den undersøkte perioden. Dette styrket statsmakter i de skandinaviske land, Tyskland og Russland (først på 1500-tallet), og adelen i Polen og Russland (i siste del av 1500-tallet).

- Michael Roberts: *The Swedish Imperial Experience 1560-1718* (Cambridge 1979). – Boka er et bredpenslet forsøk på å forklare oppkomst og fall for det svenske imperium. Forfatteren gir historiografisk to syn på etableringen: ”the New School” som hevder at det svenske imperium ble skapt for å sikre seg handelsmonopol, og ”the Old School” som hevder at ekspansjonen var defensivt motivert, at målet var sikkerhet og at midlene var en måte å sikre seg dette varig på. Forfatteren postulerer videre at når et imperium ikke lenger tjener de hensikter som det var bygd på, og ikke i mellomtida har funnet noen ny legitimering for sin eksistens, er det modent for fall. For ”the New School” blir Sveriges fall enkelt å forklare, mener han. Mer komplisert blir det for ”the Old School”, og dette vier han relativt stor oppmerksomhet. Fotnotene i boka gir også gode referanser for relevant litteratur.
- Jerker Rosén: ”Scandinavia and the Baltic”, *The New Cambridge Modern History, vol. V.* (Cambridge 1961). – En kort og oversiktlig artikkel med hovedvekt lagt på de makthistoriske aspekter.
- Einar Sandvik: *Levangsmartnan i gammelti'n. Vekt på 1700-tallet og jamthandelen. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Trondheim, H. 1980.* – Oppgaven gir verdifulle opplysninger om handelen mellom Jemtland og Trøndelag.
- Kåre Selnes: *Norge – Russland, grannefolket gjennom tusen år.* (Oslo 1972). – Boka gir god oversikt over kildematerialet som angår forholdet mellom Norge og Russland, særlig på Nordkalotten, men behandler også problemene knyttet til hele Baltikum-problemet under den svenske storhetstida.
- Leo Tandrup: *Mod triumf eller tragedie. En politisk-diplomatisk studie over forløbet af den dansk-svenske maktkamp fra Kalmarkrigen til Keiserkrigen med særligt henblik på formuleringen af den svenske og især den danske politik i tiden fra 1617 og især fra 1621 til 1625.* (Bd. I) *Scenen og de agerende. Tiden fra 1612 til 1621.* (Bd. II) *Tiden fra 1621 til 1625.* (Aarhus 1979). – Det er en bok som i sin tilblivelse er sterkt ”Fridericia-inspirert”, men som forfatteren underveis har forsøkt å løsrive seg fra. Detaljrikdommen er stor, rimeligvis et standardverk for perioden. Tandrups hovedformål er å vise at den dansk-svenske maktkamp mellom Kalmarkrigen (1613) og Keiserkrigen (1625) foregikk parallelt med en tilsvarende kamp mellom den danske kongen og riksrådet. Hans hovedsynspunkt er at innenrikspolitiske forhold i Danmark må bære en vesentlig del av skylden for landets manglende hell med å holde Sverige fra livet. Et grunnvilkår for Tandrups utenrikspolitiske analyse er de gjensidige innringningsforsøk som begge land prøvde på.

- Rudi Thomsen (red.): *Historien* (København 1970). – Boka er en oppslagsbok, alfabetisk ordnet etter oppslagsord. Artikkelen ”Storpolitikk” er et funn for knapp og kontant informasjon. Dessuten finnes gode historiske kart.
- Sven Tunberg & Ernst Söderlund: *Svensk historia för gymnasiet*, 3. opplag (Stockholm 1960). – Dette er et meget godt oversiktsverk for perioden. Nyere opplag av boka finnes, men er i faghistorisk sammenheng neppe bedre. Boka har utmerkete utsyn, ikke bare over svensk, men også over dansk-norske forhold. Foran hvert hovedkapittel redegjøres dessuten for en del av den sentrale, eldre litteraturen.
- Stein Tveite: *Engelsk-norsk trelasthandel 1640-1710* (Oslo 1961). – England var i den tida boka handler om, det viktigste marked for norsk trelast, og med dette den viktigste faktoren i norsk utenrikshandel. Trelasten betalte i stor grad for den norske kornimporten og var nødvendig for finansene.
- G. Westin (red.): *Övre Norrlands historia, del I (tiden till 1600), del II (1600-1721) og del III (1638-1772)* (Umeå 1962-1974). – Bøkene redegjør svært grundig for tvistene på Nordkalotten. Særlig er Sven Ingemar Olofsson bidrag i del II instruktivt. Her redegjøres både for den militærstrategiske og storpolitiske side av konfliktene, men særlig blir handelsinteressene viet oppmerksomhet.
- Sven-Erik Åström: ”Swedish Imperialism under the Microscope”. Review of M. Roberts, *The Swedish Experience, 1560-1718*, *Scandinavian Economic history Review*, vol. XXX, no. 3 (1982). – Artikkelen gir en grundig omtale av Roberts bok. Åström sakner imidlertid et finsk perspektiv på den svenske stormaktstida. Han hevder at det finnes en tredje forskningsretning, en finsk, i tillegg til de to Roberts drøfter. Åström mener at en viktig forutsetning for Sveriges stormaktsposisjon var at ressursene i Finland kunne utnyttes av det svenske statsapparat.

Personregister med korte biografiske opplysninger

G= Nevnt i dagboka til Grubbe med angivelse av dato

C= Nevnt i dagboka til Carisius med angivelse av dato

Lr.B= Nevnt i lensregnskapet fra Bergenhus 1/5-1599 – 1/5-1600

AMON, (ANUND BAGGE) styrmann – G. 16/6

Styrmann på Victor. Født i Trondheimstraktene, oppvokst i Finnmark. Ansatt i marinen fra 1597

ANDERSEN, BERTIL – Lr. B. 1599.

Kjellersvenn på Victor.

BAAD, KJELD (-1608) – Lr. B. 1599.

Kaptein på St. Michel – Skipshøvedsmann av gammel adelssekt. Han døde som den siste mann i slekten. Sønn av Jens Baad til Tiselholdt (-1585) og Karen Kjeldsdatter. I 1573 ble han hoffjunkere og i 1582 utnevnt til skipshøvedsmann. Hans skip, St. Michel, fikk smake kongens kartover utenfor Bergen i juni 1599 da han ikke strøk seilene for Victor!

BENTZEN, RASMUS – Lr. B. 1599.

Skipper på Raphael.

BORKHART, (BORKHART GERTSEN) – nevnt i innledningen til Grubbes dagbok.

Russisk tolk på Victor. Hadde tidligere, i 1594, vært i Russland og Finnmark.

BROK, ESKE TIL ESTRUP (1560-1625) – G. 29/6

Riksråd under herredagene i Bergen 1599. – Adelsmann og overmåte rik godseier. Det siste ble han ved arv som den siste mann av sin slekt. I nyere tid er hans navn særlig blitt kjent fordi det har dukket opp en del dagbøker etter ham. Disse er av betydelig kulturhistorisk interesse for belysning av adelens liv på denne tiden.

BÜLOV, HANS (-1609) – G. 3/5, 6/7

Hoffets kjøkemester. Ombord på Victor hadde han samme funksjon.

BÜLOV, JOACHIM ADAMSEN (d. ca. 1615). – G. 30/5, 12/6, Lr.B. 1599

Tilforordnet kaptein på Neptunus – Av Mecklenburgsk adel. Sønn av mecklenburg geheimråd og hoffmarskalk Adam Bülov til Wedendorf (1535-98) og Ilsabe v. Holberstadt. Gift 4/3 1605 på Kronborg med Else Grubbe (1585-1628), søster av Sivert Grubbe og datter av rikskansler Eiler Grubbe (1532-85) og Kristine Lykke (1558-1630). – Kom

i ung alder til Danmark og ble hoffjunker i 1594, 1598 jegermester og 1602 kjøkemester. Han fulgte kongen til Tyskland 1597, til Vardø og Kola i 1599 og til Oslo 1602. Fikk 1602 et lite norsk len som han i 1604 byttet med Frederiksberg, Kronborg og Abrahamstrup. Samtidig oppga han hofftjenesten. 1612 byttet han len til Vordingborg, Jungshoved og Lekkende som han beholdt til sin død. – Gjorde under Kalmarkrigen fremragende tjeneste som rittmester og ble såret flere ganger.

CARISIUS, JONAS (1571-1619) – G. 19/5, 26/5, 5/7

Kansellisekretær, med på Victor.

Født i Nykøbing av borgerlig ætt. Gift i 1602 med Anne Pedersdatter. Studerte fra 1589 til 1595 ved Universitetet i Padua hvor han var en ledende figur i studentmiljøet. I 1595 ble han immatrikulert ved Universitetet i Heidelberg. I løpet av sitt utenlandske studieopphold avla han sin medisinske doktorgrad som i 1603 ble supplert med doktorgraden i rettsvitenskap avlagt ved Københavns Universitet (når han i Grubbes dagbok betegnes som dr. jur. er det et tydelig eksempel på at Grubbe har redigert sine reiseoppteegnelse i tiden etter 1599 – det var først noen år etter 1599-toktet at Carisius kunne tituleres dr. jur.). I 1598 ble Carisius ansatt som sekretær i Christian IVs Tyske kanselli, som rett og slett var et regjeringskontor for kongen og viktig for hans maktutøvelse særlig i den interne kampen med Riksrådet. Med sine gode språkkunnskaper, juridiske kompetanse og store innsikt i europeisk politikk og økonomi gikk han snart inn som kongens viktigste rådgiver på begynnelsen av 1600-tallet. I mars 1600 dro han til Emden for å forhandle med engelskmennene om handel og fiske nordom Norge. De oppbrakte engelske skipene fra 1599-reisa var også blant forhandlingstemaene. I 1602 finner vi han blant delegatene i Bremen i samme ærend (se innledningen). I 1606 fulgte han med Christian IVs storslåtte besøk til sin svoger (James I) i London. Christian IVs sendt dessuten Carisius ut i ekteskapsforhandlingene i 1611 omkring James Is datter Elizabeth Stuart, seinere kjent som vinterdronningen. For Christian var det av stor betydning at hun ble gift med en protestantisk fyrste. På denne tiden var kongelige ekteskap utenrikspolitikk og diplomati på høyeste plan. Carisius fikk i tillegg en rekke oppdrag i Nederland og dro også til Spania i embetets medfør angående sjørøveres plyndringer i Nordsjøen. I 1616 deltok han aktivt i etableringen av «Det danske ostindiske kompagni». I 1618 var han igjen i England, denne gang for å hevde den danske kongens høyhetsrett over Svalbard. Han ble rammet av pest og døde knapt 50 år gammel i Roskilde i slutten av november 1619. Carisius har fått en meget godt ettermæle. Som diplomat og statsmann inntar han en særstilling i sin samtid. Det er i særlig grad hans innflytelse overfor Christian IVs merkantilistiske politikk som blir trukket fram. Hans initiativ på flere sentrale områder «stiller ham paa en meget fremskudt Plads i Rækken af borgerligfødte danske Statsmænd», for i sitere C. O. Bøggild Andersens omtale av han i Dansk biografisk leksikon.

DAA, HERLUF TIL SVENDINGSGAARD (1565 i Bergen – 1630) – Lr. B. 1599.

Kaptein på Raphael.

Daa ledet oppfølgingstoktet nordover i 1601.

Av dansk adel og sønn av admiral Jørgen Daa. Han sto seg godt hos Christian IV, og var selv admiral i 1602 over den flåten som førte prins Hans til Russland. I sitt 20. år

hadde han på en utenlandsreise forlovet seg med en borgerlig hollandsk pike som han deretter forlot. Hun fulgte imidlertid med ham til Danmark, og i 11 år forøkte hun for-gjeves å komme til sin rett. Fredrik II støttet henne, men den adelige familien *Daa* benyt-tet, med hell, alle knep for å slippe. Krigsbedrifter utførte han ikke og høstet heller ikke laurbær som lensherre på Nonnekloster, eller på Island i 1606-19. På Island beklaget man seg så sterkt over ham at han ble avsatt og måtte betale store bøter. Nærmest uavbrutt lå han i prosess med sine egne søstere.

DALL, ANDERS BENTSEN (ca. 1550 – 1607) – C. 19/4

Hoffprest ombord på Victor.

Studerte i København og senere i utlandet. 1583 sogneprest i Eltang og Vilstrup i Ribe stift. 1586 i Kolding, omkring 1590 ved Helligåndskirken i København, før han i 1591 ble hoffpredikant for Christian IV, samme år som han ble magister. Utnevnt til superintendent (biskop) i Oslo og Hamar i 1601, døde 18/4-1607. Gift med Anne Pedersdatter.

Før han kom til Norge, hadde han utfoldet et bredt forfatterskap som røpet både fromhet og lærdom. Under oppholdet i Kolding utarbeidet han blant annet en samling latinske prekenes over Salmenes Bok. En mann med streng kirkelig ordenssans, praktisk administrativ dyktighet og innsikt. Deltok aktivt i utarbeidelsen av forslag til en ny norsk kirkeordinans – vedtatt like etter hans død i 1607. Maleri av han i Oslo domkirke viser en kraftig mann med fyldig ansikt, svart hår og langt skjegg.

DURHAM, ALEXANDER TIL HØJSGAARD (-1600) – G. 14/5

Skotte som kom i dansk tjeneste i 1569, ble hoffjunker i 1572 og utnevnt som skipshø-vedsmann fra 1573. Var forlent med Helgeland len fra 1579 til 1586 da lenet ble lagt under Trondheim. Deretter fikk han diverse smålen og krongods i forlening. Ble i 1675 gift med Mette Urne.

Under Erik Munks kommando deltok Durham på inspeksjonstokt nordover i 1582. Durham var selv operativ leder for fellesflåtens tokt til Kola i 1587. På denne reisa førte han Gideon. 1587-ekspedisjonen hadde som primære oppgave å undersøke omfanget av hollendernes seilas på Nord-Russland.

Han var altså kaptein på Josaphat og viseadmiral for flåten under toktet. Som nevnt av Grubbe fikk han slag (paralyse) under et drikkelag mens flåten lå i Vardø. Av lens-regnskapene for Bergenshus fremgår det at Hans Simonsen de Lange hadde overtatt som kaptein for ham. Durham betegnes der fortsatt som skipshøvedsmann, og kongen stelte godt med ham idet han den 7. juli personlig rekvirerte ½ ame rhinskvin og 2 lester Rostockøl som den syke skulle ha å trøste seg med på hjemveien til København. (Nok til å drikke seg i hjel?) – Durham kom seg aldri etter slaget i Vardø og døde bare et halvt år senere, den 31. januar 1600 i København.

Durham banet vei for mange dyktige skotter i Christian IVs stab, særlig innenfor marinen.

FALSTER, PEDER HENNINGSEN (-1581/85) – C. 14/5

Nevnes av Grubbe som begravet i Vardø kirke. – Han var sønn av Peder Falster til Kor-selitze på Falster og hustru Øllegaard Henriksdatter Walkendorf. Var 1571 kjøkemester i den russiske ambassade i København, og hoffjunker hos Frederik II fra 1574 til han i

1579 ble forlenet med Vardøhus len. Under sitt opphold der ble han syk og døde etter at han en tid hadde måtte gå med krykker.

FREDRIKSEN, CHRISTIAN, kaptein på Victor – Christian IV.

FENGELER, MARCUS (egentlig: Marcus de Vogelaer) (1564-1619) – G. 29/5

Eier av det hollandske priseskipet Neptunus.

Marcus de Vogelaer sendte ofte sine skip nordover og er blant de mest kjente hollandske aktørene i perioden. Han er nevnt i brevet fra Hans Olsen 22/2-1599.

FREUNCK, NICOLAUS DE. – G. 23/6

Apoteker i Bergen som var vertskap for kongen og herremennene den 23. juni. Ifølge Bergenhus lensregnskap leverte han også urter m.v. til flåten.

FRIIS, IVER JØRGENSEN, til Ørbek og Oxholm. (-1623). G. 4/5

Kanniker i Ribe.

FRIIS, LAURITZ – G. 22/4

Skipper og kongelig østersfanger. – Den 20. september 1594 sendte kongen brev til lensherren over Bratsberg, Ove Juel. Her fortelles det at han har sendt Friis av sted med kongens *Brandvagt* for å hente kongen noe østers i lenet. Juel ble bedt om å være Friis behjelpelig slik at han uten hinder med det aller første kan skaffe så mye østers som han kan føre med seg. Senere førte Friis kongens jakt *Kardusen* etter østers på den norske sørlandskysten. Således utsteder kongen den 16. oktober 1595 ham pass til å hente østers i Norge og derfra tilbake til kongens hofflager. Dessuten foreligger det en rekke kongebrev til lensherrene på Sørlandet om det samme, senest den 16. mars 1599.

GJØE (GØJE, GØYE), HENNING – C. 25/6, G. 5/5, 13/6

Av gammel dansk adelsfamilie som har utgått atskillige berømte menn og kvinner fra.

GRUBBE, SIVERT EILERSEN TIL HOFDAL m.m. (1566-1636) – C. 14/5

Diplomat og kansellisekretær.

Tilhørte en dansk adelslekt som i lang tid hadde i sin besittelse herregården Lystrup i Fakse herred på Sjælland. Faren, Eiler Grubbe til Lystrup (1532-1585), var ansett som en dyktig embetsmann og yndet av hoffet. Han ble 1560 Rentemester og 1579 Rikskansler. Sivert fikk en solid oppdragelse og utdannelse. Studietiden tilbrakte han særlig i Wittenberg og Genève. Ved universitetene studerte han jus og teologi. Han reise også mye omkring i europeiske land under studietiden. I 1588 var han innskrevet som student *Sigwardus Grubbius Danus* ved de italienske universitetene Padua og Siena. Utrustet med særdeles gode kunnskaper, vendte han i 1589 hjem til Danmark. Han ble straks ansatt i statens tjeneste og fikk i 1595 stillingen som øverste sekretær i Det danske Kanselli. I denne stillingen kom han til å stå Kong Christian IV meget nær og fulgte ham på hans mange reiser. Han giftet seg i 1602 og forlot samme år hoff- og kansellitjenesten. Deretter ble Grubbe lensherre på Malmøhus og stiftslensherre over Skåne. Fortsatt nøt han stor tillit hos Kongen som ønsket ham opptatt i Riksrådet. Selv om han takket nei til stillingen, ble han ofte brukt i kongens tjeneste, særlig i forhold til Sverige. Det blir hevdet at Grubbe selv var nokså velvillig innstilt overfor svenskene og ønsket forhandlinger og kompromisser framfor konfrontasjoner og krig. I 1628 fratrådte han også sine forleninger. Resten av sitt liv levde han som privatmann.

Grubbe ble ansett som en pryd for den danske adel, så vel for sine kunnskapsrikdom som ved sin elskverdige personlighet. Hans latinske dagbok er bevart i form av en avskrift av hans originalopptegetninger. Denne avskriften er nedskrevet 1631-35 og forsynt med rettelser og tilføyelser fra Grubbes egen hånd.

GULLIKSEN, CHRISTOFFER – Lr. B. 1599

Skipper på Victor.

GYLDENSTJERNE, AXEL, (ca.1542-1603). – G. 29/6

Stattholder i Norge – riksråd.

GYLDENSTJERNE, KNUD AXELSEN (1573-1636) – G. 6/7

Gammel og utbredt dansk adelsslekt. – Eneste sønn av stattholder i Norge (1588-1601)

Axel Knudsen Gyldenstjerne. Gjorde først hofftjeneste. Deltok en kort tid i Kalmarkrigen og ble 1612 lensherre på Hald.

GYLVANISCH – G. 16/5

Navnet eller betegnelsen på den russiske befalingsmann i Olenja.

HANSEN, CHRISTOFFER – Lr. B. 1599

Kjellersvenn på Hector.

HASENBART, JACOB (1552-3/9 1607). dr. med. – G. 16/5

Foreldre: Livkirurg Jacob Hasenbart og Abigael Bonifaciusdatter Loir. Født i Lübeck, død i København. Gift 14/2 1591 i København med Kirsten Paaske, datter av slottsskriver Niels Paaske. Hun levde ennå i 1629.

Kom sammen med faren til København i 1553. Studerte utenlands fra 1569. Immatriculert 1574 i Rostock, 1578 i Wittenberg og 1582 i Basel der han tok medisinsk doktorgrad i 1583. Praktiserte seks år i England før han vendte tilbake til København der han i 16. Juni 1590 inntil videre fikk bevilget 200 daler årlig av kongen. Utnevnt til Livmedicus 18. juli 1593.

HOBERG, SIGMUND VON – Lr. B. 1599

Kongens tjener. Hadde som oppgave å ta vare på kongens personlige våpen, børser, spyd og verger. På hjemturen rekvirerte han i Bergen en pott bomolje (olivenolje) for å smøre og holde våpnene rene på veien hjem til Danmark.

HOLCK, CHRISTEN – (1558-1641) G. 29/6

Riksråd. Født på Rønhave og begravd i Lisbjerg. Foreldre: Henrik Holch (ca. 1515-1579) og Magdalene Reventlow. Gift 1. gang 1595 med Karen Krafse (1561-1602) og 2. gang i 1605 med Marie Below til Hastrup (1586-1651).

Stod seg ikke godt hos formynderregjeringen til Christian IV, men desto bedre hos den unge kongen selv. Ble 1596 utnevnt til riksråd og kort etter til lensmann på Tryggevælde, 1601-1611 på Hald og deretter Silkeborg. På grunn av sin motstand mot kongens utenrikspolitikk, og da særlig fordi han gikk inn for en kompromisspolitikk med Sverige, ble han lite benyttet i diplomatiet. Var med prins Hans på dennes ulykkelige reise til Russland. Holck var fire ganger med som riksråd til herredagene i Norge. Vikarierte 1611 og 1613 som rikskansler. I 1630 ble han fritatt for vervet som riksråd, men beholdt Silkeborg til sin død. Beskrevet som svært konservativ, fast i meninger og myndig i fremtoning.

HOLST, JØRGEN – Lr. B. 1599

Skipper på Angelibrandt.

HOLST, PEDER – Lr. B. 1599

Kaptein på Papegøyen.

HØG, METTE – G. 28/6

Jacob Trolles hustru. Hun hørte til en av Danmarks uradelige ætter. I løpet av sitt kortvarige ekteskap med Trolle fikk hun et meget dårlig rykte. Som det antydes av Grubbe i forbindelse med et selskap hos Jacob Trolle under oppholdet i Bergen. «Her ble Mat Ulrik for første gang kjent med Jakobs hustru, Mette Høg, et vennskap som skulle vise seg ikke å bli meget verdt (*non valebat obulum*)». Hun ble kort og godt Ulriks elskerinne. Etter Trolles død ble hun andre gang gift med en tysk lavadelsmann Frantz Ernst von Mandesoh.

JENSEN, BERTIL – Lr. B. 1599

Kjellersvenn på Josaphat

JENSEN, CHRISTEN – Lr. B. 1599

Kokk på St. Michel.

JESPERSEN, ANDERS – Lr. B. 1599

Kjellervenn på Raphaell

JESPERSEN, RASMUS – Lr. B. 1599

Kokk på Josaphat.

JØRGENSEN, LAUGE – Lr. B. 1599

Kokk på Victor.

JØRGENSEN, JENS – Lr. B. 1599

Ifølge lensregnskapene for Bergenhus er han kaptein på Hector. Grubbe nevner imidlertid Peder Vejle (Holst) som skipets kaptein. Sannsynligvis en forveksling med Papegøeyn.

KAAS, JØRGEN ERIKSEN til Meilgaard og Gjelskov (1555-1608) – G. 28/4, 4/5.

Som tidligere lensherre på Vardøhus var han med Victor som kjentmann. – Tilhørte den gamle danske adelslekten med navn etter Hovedgården Kaas i Lime sogn, Rødding herred, Viborg amt, som ligger på den ytterste odde av Vestre Salling like ved Limfjorden. «Muur-Kaas» blir denne gren av slekten kalt.

Sønn av Erik Jørgensen Kaas til Gjelskov (–1556) og hustru Anne Emmiksdatter (–1561). Skipshøvedsmann i 1578. Fikk 1585 forleningsbrev på Vardøhus og Finnmarken, der han ble pålagt å overvintre i lenet – en ordre han ikke imøtekom. Han beholdt lenet til 1596. Nevnes i 1592 også som befalingsmann på Vardøhus og Senjen len. Senere var han lensherre i Stavanger len (1601-1616). Gift 1600 med Dorte Ovesdatter Juul til Meilgaard (-e. 1636). Ingen barn.

KRAG, ANDERS (1553-1600) – G. 14/5

Vardø-prestens husvert i København. Han var født i Ribe av foreldre Peder Krag og Karine Klyne, og døde i København. Student fra ca. 1570, og var hører ved Frue skole i København, Deretter studerte han fra 1578 ved forskjellige universiteter utlandet til han i august 1585 tok den medisinske doktorgrad i Montpellier. Hjemme ble han fra 1586 professor i forskjellige fag, og fra 1595 universitets rektor. Praktiserte som lege i Køben-

havn og synes også å ha vært lege ved hoffet, men neppe virkelig livlege. Høsten 1589 fulgte han som lege med prinsesse Anne på hennes tiltenkte bryllupsreise til Skottland – ei reise som under dramatiske omstendigheter endte med bryllup i Oslo i slutten av november. Gift 1586 i København med Ellen Olufsen (1566-1615), datter av kjøpmann Morten Olufsen.

KRUSE, LAURITS TIL SVENDSTRUP (d.1609) – C. 28/6, G. 29/6

Lensherren på Bergenhus. 1581-87 befalingsmann over Vardøhus og Finnmark. Reiste i 1584 og 1586 sammen med Simon von Salingen til Malmis for å forhandle om grensene med russerne. 1588-91 befalingsmann over Island. I 1595 deltar han som sendebud til grensemøtet med russerne i Malmis – et møte det ikke ble noe av. 1596-1606 hadde han Bergenhus len på avgift. Det første året var han også lensherre over Finnmark, men måtte avstå dette lenet i 1597 og fikk i stedet Sunnmøre, Salten og Andenes tillagt Bergenhus. De to siste ble året etter tillagt Nordlandene. Fikk i 1606 et len i Danmark der han døde i 1609.

LAURITZEN, ANDERS – Lr. B. 1599

Skipper på Caritas.

LINDENOW, HANS JOHANSEN TIL GAUNØ m.m. (1573-1642) – G. 19/5

Ble tilbudt gandskunst av en same på Kildin. – Ridder, riksråd, admiral.

MOGENS LAKEI – G. 25/6

Kongens løper.

MUND (MUNDT), HENRIK – G. 21/6

Hans gård på Herdla (Herlø) nevnes av Grubbe. Deltok under herredagene 1599 i Bergen, dels som dommer og dels som part i egen sak. Sammen med Christoffer Dall hadde han saksøkt Lauridtz Pedersen på Eide i Gloppen for saksomkostninger de var påført i anledning en sak i København.

NER, MICHAEL – Grubbes innledning

Ifølge Grubbe, skipper på Victor. Dette stemmer ikke med lensregnskapene for Bergenhus der det fremgår at Christoffer Gullichsen kvitterer som skipper.

NIELS, (OLSEN) hr. – G. 29/5

Skipsprest på et av flåtens skip. Ifølge Grubbe holdt han, etter ordre fra kongen selv, en bedugget gravpreken i Vardø.

OLSEN (OLUFSEN KOEFOED), HANS (156? -1601) – C. 14/5, G. 30/5

Lensherre til Vardøhus under flåtebesøket.

Hans Olsen Koefoed kom fra Bornholm og ble ansatt som sekretær i det Danske Kancelli 10/4-1594. Sommeren 1597 ble hans forlenet med «Vardøhus slott og Finmarken» med streng beskjed om å forbli på stedet, sommer som vinter, på grunn av den spente situasjonen i nord. Vinteren 1597/98 gjorde han et viktig arbeid for regjeringen i København da han reiste over store deler av Nord-Norge for å framskaffe opplysninger om grenseforhold, bosettingsområder og beskatning. Vinteren 1598/99 inspiserer han etter kongens instruks «nordfjellet», det vil si indre deler av Lappland mellom Kola og Kautokeino. Denne gangen var formålet å skaffe kongen en oversikt over «finnebyer» og fellesdistriktene i Lappland. Den energiske befalingsmannen døde overraskende i Vardø i mai 1601.

En nordmann og en same ble tiltalt og brent på bål for å ha forgjort kongens tjenestemann. Dette er opptakten til de mange og brutale hekseprosessene i Finnmark utover 1600-tallet.

PAULSEN, HANS – Lr. B. 1599

Kokk på Hector

PENS, MARKUS – G.16/5

Ifølge Grubbes innledning med på Victor.

PEDER, kokk – Lr. B. 1599

Kokk på Raphael

PEDERSEN, JACOB – Lr. B. 1599

Kjellersvann på St. Michel

SIMONSEN DE LANGE, HANS – Lr. B. 1599

I Bergen betegnes han som kaptein på Josaphat. Han hadde overtatt kommandoen på skipet etter at høvedsmann A. Durham fikk slag i Vardø. Opprinnelig hadde han pass på å bringe Duen nordover. De Lange deltok på et tokt til Kola i 1588. Han var født i Bergen, og var ansatt i marinen iallfall fram til 1610.

SKEEL, ALBERT CHRISTENSEN TIL HEGNET, FUSINGØ m.m. (1572-1639) – G. 16/5, 2/7

Tilforordnet kaptein på Charitas.

Hoffjunker fra 1595, senere medlem av riksrådet. Riksadmiral i Danmark-Norge fra 1616 til 1623. 1599-toktet var hans første større kommando under et marineoppdrag.

SKEEL, MADNIELSEN TIL HASSELBALLE (-1576) – G. 14/5

Nevnes av Grubbe som begravd i Vardø kirke. – Sønn av Niels Skeel til Hasselballe og hustru Beret Henriksdatter Vind. Hadde karriere som godsforvalter og fogd i i Danmark før han i 1568 ble slottsfogd på Bergenhus len med underliggende Vardøhus len. I 1571 fikk han brev på både Helgeland og Vardøhus len med pålegg om å bosette seg på Torgget i Helgeland. Fra 1574 til 1576 hadde han bare Vardøhus len der han altså døde og ble begravd.

SYLLUANNICK – G.16/6

Navn eller betegnelse på russisk befalingsmann på Kildin.

TELLIER, WILHELM – G. 16/5

Ifølge Grubbe kaptein og eier av det engelske priseskipet Charitas.

THOMMESEN, SØREN – Lr. B. 1599

Kjellersvann på Gideon

THRÆGAARD, JACOB – Lr. B. 1599

Kaptein på Hjorten.

THØNNESEN, ANDERS – Lr. B. 1599

Kokk på Gideon.

TROLLE, BØRGE TIL TROLLEHOLM (d.1610)- G. 3/5, 17/6

Som 1599-reisens øverste admiral etter kongen hadde Trolle kommando for skipshøvedsmennene på de andre skipene (foruten Victor). Selv førte han Gideon. Han kom i marinens tjeneste i 1587 og hadde samme år kommandoen på Raphael under tokt nordover til Malmis. Trolle hadde også sommeren 1595, fra 25/5 til 18/8, vært med Hector,

Papegøjen, Duen og Josaphat til Malmis i Russland. Skipene brakte med seg en stor dansk delegasjon som skulle føre grenseforhandlinger med russerne. Selskapet måtte returnere til København med uforrettet sak, og Trolle måtte personlig legge fram beretning for den unge kongen. Under samme tokt hadde han ordre om å oppbringe alle sjørøvere underveis. Av samtiden er han beskrevet som mester i drikkekamp og en dyktig sjøkaptein som kjente alle anløpsstedene nordpå. Som befalingsmann på Holmen mellom 1596 og 1599 hadde han oppgaven med å føre tilsyn med skipene og verftet, og hadde nok vært en viktig medspiller for kongen under planleggingen av reisa i 1599. Fra 1597 var Trolle lensmann på Københavns slott. «Hva akter jeg månen, mens solen skinner», var hans valgspåk.

TROLLE, JACOB (e. 1561-1601) – C. 28/6, G. 22/6, 28/6, 4/7

Lensherre over Trondhjem. Kongen var hans gjest i Bergen den 22. juni.- Sønn av Niels Trolle og Anne Friis. – Gift 16/6 1597 med Mette Høg (d. 12/1 1639).

TUICKVAS – G. 30/5

Ifølge Grubbe en gandfinn i Vardø. Sannsynligvis identisk med Quickas Amundsson fra Varanger.

ULFELDT, CHRISTOPHER – C. 14/5

Grubbe kaller ham Knud. Se denne.

ULFELDT, JACOB TIL SELSØ (-1593)

Riksråd. Ble av Frederik II sendt til Tsar Ivan II for å slutte en traktat vedrørende Livland og Kurland, men overtrådte sin instruks og falt dermed i unåde hos Kongen. I sitt ekteskap med Birgitte Brockenhus hadde han 17 barn, deriblant Mogens og Knud.

ULFELDT, KNUD JACOBSEN – G. 14/5

Ifølge Grubbe hadde han fornærmet sin far Jacob og døde på en reise til Russland og lå begravd i Vardø.

ULFELDT, MOGENS JACOBSEN TIL SELSØ (1569-1616) – G. 14/5

Visekaptein på Victor.

Fra 1610 til 1616 riksadmiral i Danmark-Norge og dansk riksråd. Lyden av de store kartover når de gikk av, var søt musikk i øret for Mogens. Det ble sagt at han hadde stor glede av å høre musikken av høyt larmende salver fra skarpladete våpen, geværer og kanoner. 1599-reisa var hans første større sjøtokt med en slik framskutt posisjon.

Gift 7/8 1597 i Roskilde med Anne Munk som fremdeles levde i 1648. Studerte fra 1582 i Wittenberg, Jena og Leipzig. Etter et kort opphold hjemme reiste han til Østerrike, Ungarn og Italia. I 1587 fortsatte han studiene i Padua og Siena. Deretter dro han til Malta hvor han deltok med tapperhet i Johanitter-ordenens kamp mot tyrkerne. Kom hjem og var hoffjunker (1590-94). Beskrevet som en dyktig sjøoffiser.

ULRIK, HERTUG AV HOLSTEIN (1578-1628) – G. 18/4, 4/5, 19/5, 29/5, 13/6, 28/6

Er med på Victor og blir ofte bare omtalt som Mat Ulrik. Dansk prins. Noe yngre bror av Christian IV og sønn av Frederik II og Sofie av Meklenburg. Ble 1602 biskop av Slesvig og året etter også over Schwerin.

URNE, CLAUS TIL HINDEMA (1561 -1606) – C. 2/6

Var fra 1598 til 1604 lensherre over Tromsø, Senjen, Salten og Andenes. – Født i Schwar-

zenbeck i Holstein som sønn av Erik Urne til Hindema og Margrethe Wulfsdatter Pogwisch. Gjorde militær karriere, først som løytnant i hæren fra 1591 og deretter som skips-høvedsmann fra 1593. Oppholdt seg utenlands fra 1605 til sin død i 1606.

URNE, ERIK TIL SØBYSØGAARD (1570-1631) – G. 16/5, 30/5

Tilforordnet kaptein på Lillum Perthit.

WALSDORF (VALSTRUP), HENNING – (-1609) – G. 30/5

Ifølge Grubbe visekaptein på Josaphat. – Tilforordnet kaptein på Angelibrandt.

Kilder:

Dansk Biografisk Leksikon

Norsk Biografisk Leksikon

Kristian Carøe: Den danske legestand (1479-1900), København 1977

Trap: Danmark (1957)

Allers konversasjonsleksikon (1899)

Personalhistorisk Tidsskrift

Norske Riksregistrarer

Norske herredagsdommer

Dansk Adels Aarbog

Stedsnavnregister

Stedsnavnregistret inneholder henvisning til dato for hvor stedene er nevnt hos henholdsvis Carisius (C) og Grubbe (G). Ved større avvik i skrivemåte, er manuskriptets skrivemåte nevnt i parentes.

AMSTERDAM (Serdam) – grunnlagt ca. 1300, havneby fra 1369 – C. 28/5

ANDENES – lensbetegnelse med navn etter fiskeværet på Andøya – G. 9/5

ANHOLT – øy i Kattegat – C. 12/7 – G. 12/7

ASKØY – vest for Bergen – G. 3/7

BERGEN – C. 20/6, 24/6, 26/6, 30/6 – G. 25/4, 21/6, 23/6, 25/6, 1/7, 4/7, 5/7

BERGENHUS – festning på nordsiden av Vågen i Bergen. Også lensbetegnelse – G. 21/6

BISKOPHATTEN – se teksten – G. 20/6

BREMERHOLMEN – ved Bergen, se teksten – G. 8/7

BOKN (G: Brock) – havn ved øygruppa Bokn i nåværende Rogaland – G. 24/4

BOKNFJELL (C: Bukken) – stort fjell på øya Store Bokn, det høyeste i Ryfylke, av sjøfolk kalt «Buck van See» (sml. Bukk på Råen) – C. 24/4

BUMMELEN – BØMLOFJORDEN – G. 8/7

BLÅKULLEN – (C: Blaakulden, G: Trumlingen blaaekull) – Blaaekull på Bratøen like ved Marstrand. Markert landkjenning. – C. 18/4 – G. 11/7

BUKK PÅ RÅEN – den lille øya Bukken sydvest for Bergen i nåverende Sund kommune. Ifølge Rygh: Norske gårdsnavn, ble denne lille øya av sjøfolk kalt «Buck van Raa» (red) i motsetning til «Buck van See» (sjø) som er den store øya Bokn i Ryfylke. – G. 8/7

DIBIN – se Tiberi – G. 16/5, 17/5, 19/5

EDERSFJORD (Edersfiord, Ædersfiord) – Trolig forvanskning av Egersund. – C. 24/4

EGERSUND – G. 9/7

FLEKKERØY – stor øy syd for Kristiansand, på 1500-tallet tilholdssted for kaperskip. Viktig transitthavn mellom Nordsjøen og Østersjøen på 1500- og 1600-tallet – C. 20/4, 11/7 – G. 20/4, 21/4, 10/7

FLENSBURG (Flensburg) – by i Schleswig-Holstein, nevnt første gang ca. 1250, innlemmet i Danmark 1460, men tilfalt Preussen 1864. – G. 19/5

GISKE (G: Gidske) – øygruppe i nåværende Møre og Romsdal, vest og nordvest for Ælesund – G. 26/4

GRIMSTAD – landsby ved Bergen, nå like nord for Flesland flyplass. – G. 2/7

HORNELEN (G: Haarleide) – fjell (860 m.o.) lengst øst på Bremangerlandet i nåværende Bremanger kommune, Sogn og Fjordane. Ifølge Snorre klatret Olav Trygvason opp på dette fjellet. – G. 20/6

HADERSLEV – by fra ca. 1150 på Sønderjylland. – G. 3/6

HELGELAND – lensbetegnelse for den søndre del av nåværende Nordland fylke – G. 17/6

HELSINGØR – by på Sjælland med slottet Kronborg, ligger på en pynt ved Øresund der det er smalest. – C. 20/4

HERDLA (G: Herlø) – nordspissen av Askøy. – G. 21/6

HITTERØY – havn ved Eigersund. – G. 24/4, 9/7

HOLMEN – marinens flåtebase i København – C. 17/4, 13/7

HULL – offisielt *Kingston upon Hull*, by i England ved utløpet av elven Hull, fikk byrettigheter i 1299 og var allerede i middelalderen en viktig handels- og sjøfartsby – C. 14/5

HVEN – (el. Ven) øy (nå svensk) i sundet 7 km fra Landskrona – C. 17/4 – G. 17/4

INGERØY – G. 24/4

JÆREN (C: Jederen. G. Jægeren) – område i Rogaland sør for Boknafjorden og nordvest for Dalane – C. 24/4, 10/7 – G. 9/7

JOMFRUHAVN – se teksten – G. 19/5

KARLSUND – Trolig Kalvsund ved Gøteborg. En meget anvendt uthavn innenfor Okkerø og altså helt ytterst på kysten. – G. 19/4

KARMSUND (G: Cammersund) – sundet øst for Karmøy, viktig skipslei – C. 10/7 – G. 24/4, 9/7

KALDIN – muligens den havnen som Grubbe kaller Jomfruhavn – C. 19/5

KARMØY (G: Kalmar) – øy i Rogaland sør for Haugesund – G. 9/7

KILDIN – se teksten – C. 15/5, 16/5, 19/5, 20/5, 24/5 – G. 16/5, 19/5, 16/6

KINN (C: Kinden, G: Kindt) – øy i havgapet utenfor Florø. Sentralt landemerke for sjøfolk – C. 20/6 – G. 20/6

KØBENHAVN (C. og G: Kiøbenhavn) – C. 17/4, 24/6, 13/7 – G. 17/4, 14/5, 19/5, 20/7

KOLA – se teksten – G. 19/5

KORSFJORDEN – sund syd for Sotra – G. 8/7

KRONBORG – et slott ved Helsingør, oppført av Frederik II, i hovedtrekk ferdig 1585, på samme sted der Erik av Pommern i 1420-årene hadde bygget borgen Krogen el. Ørekrog. – C. 18/4, 12/7 – G. 18/4, 16/5, 13/7

- KJØKKELVIK (G: Kykkelvig) – nå beboelsesområde i Bergen. – G. 2/7, 5/7, 6/7
- LAVIS (C: Kalvis, Laves) – det samme som Stangnes (s.d.) – C. 14/5
- LINDESNES (C: Næsset) – er det sørligste punkt på Norges fastland (57° 58' 43" n.br.) omtrent midtveis mellom Farsund og Mandal. Lokalt blir stedet oftest omtalt som «Nes-set» – C. 24/4, 11/7 – G. 23/4, 10/7
- LISTER – lensbetegnelse med navn etter halvøya Lista i nåværende Farsund kommune, Vest-Agder – G. 24/4
- LOPPA – øy lengst syd i nåværende Finnmark fylke – G. 10/5
- LOPPAKALVEN – mindre øy like syd for Loppa – G. 10/5
- LOPPASUNDET – mellom Loppa, Loppakalven og fastlandet – G. 10/5
- LYDERHORN – fjell ved Bergen – G. 2/7, 6/7
- LYSEKLOSTER – i Os, 30 km. sør for Bergen, stiftet 1146 av Bergen-bispen Sigurd. – G. 8/7
- LÆSØ (C: Lessøe) – den nest største av de bebodde øyer i Kattegat, 30 km sørøst for Fredrikshavn – C. 12/7
- MALMIS – det russiske navnet på byen Kola. Navnet Kola by er kjent fra 1565. Ligger like sør for nåværende Murmansk som ble anlagt i 1915 – C. 24/5 – G. 19/4
- MALMISFJORDEN – isfri havn der byen Murmansk nå ligger – C. 28/5
- MANDAL – med navn etter Mandalselva i Vest-Agder. Her lå «De danske boder» hvor Landskrona i Skåne hadde privilegier på handel og fiske (rikt laksefiske i elva) sannsynligvis alt på 1400-tallet. Fra midten av 1600-tallet forandret elva sitt løp og stedet flyttet etter – C. 24/4 – G. 10/7
- MARSTRAND – er ei øy 30 km nordvest for Gøteborg. Fra 1200-tallet et sentrum for sildefangst, romans kirke fra 1300-tallet, Karlsten festning bygd 1666, erobret av Tordenskjold 1719 – C. 18/4 – G. 19/4, 11/7
- MERØY (G: Mardø) – øy sydvest for Tromøy i Aust-Agder – G. 26/4
- MOLSUND – G. 19/4
- NAMDAL (Nummedal) – lensbetegnelse, den nordligste del av nåværende Nord-Trøndelag fylke – G. 27/4
- NEDENES – lensbetegnelse, nåværende Aust-Agder fylke – G. 10/7
- NORDODDEN (C: Nord-Odden) – C. 13/5
- NORDKAPP – et bratt, høyt (307 meter) nes på nordøstpynten av Magerøy (71° 10' 21" n.br.). Regnes ofte feilaktig som Norges nordligste punkt, idet den flate Knivskjellodden ligger 44" nordligere – C. 11/5 – G. 12/5, 1/6
- NORDKINN (G: Nordkyn el. Nurdkynd) halvøy mellom Laksefjorden og Tanafjorden. Her ligger Knivskjellodden som er det nordligste punkt på Norges fastland (71° 8' 1" n.br.) – C. 12/5 – G. 12/5, 1/6
- NYD FIELCHEN» – G. 24/4

- OLENJA (C: Oltin, Ultin, Ætin, G: Olina) – *Malo Olenja* – C. 15/5, 16/5, 17/5 – G. 15/5, 16/5, 17/5
 OXFOS» – G. 27/4
- RØST – øygruppe ytterst i Lofoten – G. 5/5, 5/6
- SALTEN – lensbetegnelse, også fellesbetegnelse for distriktene i Nordland omkring Saltfjord og Skjerstadvfjord. – G. 9/5
 SEGGEN» – G. 8/7
 SELØY – Sentral uthavn like ved Lindesnes – G. 24/4
 SENJEN – lensbetegnelse, navn etter øya Senja. – C. 3/6 – G. 9/5
 SIRØEN – Grubbe kan ha ment Senja. – G. 3/6
 SKUDENES (G: Skadnes) – G. 24/4
 SKAGEN – C. 19/4, 11/7, 12/7 – G. 19/4
 SKARHOLM (C: Scharsholm) – C. 1/7 – G. 1/7, 8/7
 SOFFENHAFFEN» – i Vardø, se teksten – G. 29/5
 STADTHAVET – beryktet havområde utenfor halvøya Stad i nåværende Selje kommune, Sogn og Fjordane – G. 20/6
 STANGNES (G: Stangenæs) – det nordøstligste punkt på Fiskerhalvøya som nordmennene fra gammelt av kalte det, på russisk *Mis Lavis* (samisk *Lav'kanjar'ga*), like nord for det senere kjente fiskevær *Tsyppnavolok*. (se Lavis) – G.16/5, 28/5
 STAVANGER – G. 24/4
 ST. NICOLAUM – det samme som Arkhangelsk (betyr erkeengel) – C. 7/6
 STRUSSHAVN (G: Strudsehavn) – G. 8/7
 SUNNMØRE (G: Sundmør) – G. 26/4
 SVÆRHOLDT (G: Skjærshat) – gammelt fiskevær, egentlig halvøy mellom Porsanger og Laksefjord og med navn etter været. – G. 12/5
 SØRFOLDEN – Grubbe bruker betegnelsen Sønderfolden om det som vi i dag kaller Malangsgrunnen – G. 2/6
- TIBERI – nå *Teriberka* – C. 17/5, 20/5
 TROMØY (C: Tremesøe) – øy ved Arendal i Aust-Agder – C. 20/4
 TORGHATTEN (G: Torrehatten) – et hatteformet fjell i nåværende Brønnøy kommune i Nordland, sør på øya Torget, 260 m.o.h. Mest kjent for det 160 meter lange rektangulære hullet som går tvers gjennom fjellet i retning øst-vest og derfor godt synlig fra leia – G. 5/5
 TRINGELEN – fjell og landkjenning for uthavnen Merdø ved Arendal. Det er snakk om Tromlingene som er tre koller like ved hverandre et stykke inn i landet. Kollene omales også lokalt som Jomåsknudene. – G. 20/4
 TROMSØ – lensbetegnelse med navn etter Tromsøya der sentrum av Tromsø by nå ligger – C. 1/6, 3/6 – G. 9/5, 2/6, 20/6
 TRONDHEIM (C. og G: Trondhjem) – C. 26/4, 9/5 – G. 16/6, 22/6, 5/7
 TRONDHEIMSFJORDEN – G. 26/4, 28/4, 5/5, 15/6, 17/6, 19/6

TRUMLINGEN BLAAKULD – se Blåkull – G. 11/7

ULRIK – fjell ved Bergen. – G. 2/7

UTSIRA (G: Udskjær) – øy ute i havet vest for Karmøy i Rogaland. – G. 24/4

UTVÆR (G: Udvær) – øy i Solund, Sogn og Fjordane. – G. 20/6

VARBERG (G: Varbjerg) – festning ved Kattegat på Hallands kyst, har gitt navnet til byen med samme navn. – G. 19/4, 11/7

VARDØ (G: Varøe) – C. 14/5, 25/5, 28/5 – G. 21/4, 14/5, 15/5

VARDØHUS (G: Varhus) – C. 28/5, 31/5, 4/6 – G. 10/5, 26/5, 29/5

VARTOV – på denne tiden kongelig gjeste og Lystgård like nord for København – C. 17/4

VIBRANDSØY – en av tre øyer i Karmsundet som ligger i nåværende Haugesund by – C. 8/7
– G. 8/7

ØRESUND – sundet mellom Skåne (Sør-Sverige) og Sjælland (Danmark). Forbinder Kattegat i nord med Østersjøen i sør – G. 13/7

Ordforklaringer til Carisius og Grubbe

- alen – lengdemål = 0,6275 meter.
alicante-vin – vin fra Alicante i Portugal.
ame (amme) – mål for brennevin, vin, øl m.v., ca. 160 liter.
avtakle – rigge ned.
barkholt – kledningsplanke i fortykket utgave, anbrakt avslutningsvis øverst i kledningen.
 Noen ganger fantes atskillige barkholter for å styrke skroget langskips.
baugspryd – en eller flere rundholter anbrakt i baugen på skipet, opprinnelig som fetse for stag, men også benyttet til forseil.
bai (boi) – tykt, grovt vevd ullstoff, loddent på den ene siden og glatt på den andre.
bechla» (*pyrula*) vintergrønn.
beket – fylt med bek, et sort klebrig restprodukt ved fremstilling av tjære.
bergefisk – tørrfisk.
blinden – råseilet under baugsprydet, kalt så fordi det hindret utsikten framover.
bom – tykk trestang.
bojar – fremstående adelsmann, tsarens rådgiver.
børste-flesk – flesk der busten er fjernet.
bramseil – råseil over mersseilet.
dobbel – spill og drikk.
dravant – trofast medhjelper.
drevet – tett.
dunkerkerer – egentlig fra Dunkerque, men her menes sjørøvere.
ebbe – fjære, lavvann.
esping – båt, opprinnelig av tresorten osp.
fennike – avdeling fotfolk.
fjerding – fjerdedel av en måleenhet.
flyet – ordnet, reparert
fokk – trekantet seil mellom baug og mast.
forråd, lager, egentlig noe man har til rådighet.
gallion – utbygning av forstavnen på et skip.

garper – norsk økenavn på de tyske kjøpmenn og betjenter i Bergen.
gjømmer – Mindre båtttype
gøtlinger – liten kanon på 1500 og 1600- tallet, helst på skip.
gråde – vindkast.
gråverk – ekornskinn.
hedenkrutt – må være en lynglignende vekst. På tysk er heidenkraut benevnelsen på vanlig lyng, *calluna vulgaris*.
hellebard – kombinert hogg og stikkvåpen.
hermelin – vinterskinn av røyskatt.
herremenn – adelsmenn.
hind – hunnhjort.
hudstryke – piske så huden løsner.
jerpe – fugl av skoghønsfamilien.
kartove – stor metallkanon.
kjortel – langt kjolelignende plagg.
kobrygge – bro eller dekk mellom forkastell og akterkastell.
kastell – høy oppbygning for og/eller akter på et fartøy.
kordelask – trolig en kort og bred sabel.
kredenskar – drikkekar.
kvarter – lengdemål = 1/4 alen = 0,157 meter.
ladebod – pakkehus.
liflig – deilig, herlig.
lenkekule – kanonskyts bestående av to sammenlenkede mindre kuler, beregnet på skipenes rigg og seil.
lest – rommål, i Norge 12 tønner korn, i Danmark 22 tønner. korn.
loddkule – kanonskyts
løsen – signal.
løvsal – overbygning av friske løkvister.
luttendrank – en slags blandingsdrikk.
maksvær – rolig vær med svak vind.
mask – avfall, skrap
mers – plattform på undermast.
mersseil – nest nederste råseil.
mesanmast – akterste mast på et tremastet skip.
muskette – håndskyttevåpen.
myrica – pors. Sannsynligvis en forveksling hos Carisius mellom *muriva gale* og *ledum palustris*. Begge arter benevnes pors, men bare den siste forekommer på Kildin. Kanskje den samme veksten som Grubbe kaller *myritus*.
oldermann – formann i lauset.
orpin – smørbukk.
overløp – skipsdekk.
paralyse – fullstendig lammelse

pastinakk – Carisius mener kanskje *haloscias scoticum* som vokser på Kildin. Den har en rot med søtaktig, aromatisk smak, og kan minne om *pastinaca sativa* som dyrkes som grønnsak på langt sydligere bredder.

pel – rommål = ca. 1/4 liter.

pigbroger» – bukser av grovt lerretsstoff til skipsbruk.

podagra – fotgikt.

pøkerdreng – (pøike) skipsgutt.

portugaløse – portugisisk gullmynt eller eldre gullmynt i Hansabyene.

pott – rommål = 0,965 liter.

prise – beslag av og om fartøy.

prober – kvalitet.

pyrula (bechla) – (*pyrola*) vintergrønn.

regelverk – et slags panel.

relegere – vise bort fra universitetet (presten i Vardø)

revbelg – revskinn.

ringen – kampsport, av ring i betydningen kamplass.

russiske hansker – mykt skinn egnet til hansker.

rå – stang som er festet til masten og som seilet henger i.

samarie – kjole (prestekjole).

saxifraga – bergsildre. På Kildin er funnet mange varianter som *saxifraga nivalis*, *rivularis*, *cæspitosa*, *cernua*, *stellaris* og *oppositifolia*.

skanseledning – fortsettelse av skipets ytterledning opp over øverste dekk.

skonfarseil – (ty. Schönfahrsegel) det underste største råseilet på et skip.

skrot – (av tysk Schrot) ubrukelige, kasserte gjenstander.

skjørbruk – sykdom som skyldes mangel på C-vitamin.

stangkule – kanonskyts bestående av en stang med en flat kule i hver ende, beregnet på fartøenes rigg og seil.

søm – spiker.

stavn – kjølens forlengelse i fartøyets for- el. akterende.

steinstykker – kanonkuler av stein.

stryke – hale ned (seil).

stykker – kanoner.

vekesjøs – mål for sjøstrekning, egentlig distansen mellom hvert roskifte ca. 9 km, men varierer med naturforholdene, i Nord-Norge synes den å ha vært ca. 15 km.

vikke – plante av erteblomstfamilien.

våde – fare, ulykke.

I løpet av tre vår- og sommermåned
i 1599 ledet den 22 år gamle Christian IV et
oppsiktsvekkende og dramatisk tokt nordover langs kysten av
sitt norske rike. Ferden gikk til Vardø, og deretter et stykke
langs kysten av Nord-Russland. Formålet var å rense «Hans
Kongelige Majestets Strømme» for sjørøvere, fribyttere og
andre som seilte øst- og nordom Vardø uten å betale toll.

Kongen ville hevde den dansk-norske suverenitet i dette viktige grenseområdet.

B

Under toktet ble det ført nøyaktig dagbok av to av kongens nære medarbeidere.
Disse beretningene fremstår som ganske forskjellige vitnesbyrd og gir til sammen
et fyldig bilde av den eventyrlige reisen. De blir nå for første gang tilgjengelige for
en større offentlighet. Språket er modernisert, og fyldige innledninger, kommentarer
og registre gjør boka verdifull både for historikere og vanlige leselystne.

Boka er rikt illustrert. Rune Blix Hagen og Per Einar Sparboe har redigert og
kommentert materialet.